

FOND ZA HUMANITARNO PRAVO

DOKUMENTI O PROŠLOSTI

**ODJECI I REAGOVANJA
(POLITIKA, 1988-1991)**

OKRUGLI STO
Beograd, 14-15. decembar 2001. godine

Ovim skupom Fond za humanitarno pravo započinje javnu raspravu o kršenju ljudskih prava u prošlosti na osnovu dokumenata i činjenica. Pod motom „Suočavanje s dokumentima o prošlosti“, Fond predstavlja studiju i kompakt-disk „Vreme kada je narod govorio“, čiji su autori Aljoša Mimica, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i Radina Vučetić, istoričarka iz Beograda.

SADRŽAJ

Učesnici

Nataša Kandić, *Uvodna reč*

SESIJA I: PREZENTACIJA GRAĐE

Radina Vučetić, *„Vreme kada je narod govorio“*

Aljoša Mimica, *Ritam zločina*

DISKUSIJA:

Branislav Milošević

Dragoljub Todorović

Igor Graovac

Aljoša Mimica

Radina Vučetić

Velimir Čurguz Kazimir

Olivera Milosavljević

Aleksandar Nenadović

Nataša Kandić

Baton Hadžiju

SESIJA II: MEDIJI, POPULIZAM I GOVOR MRŽNJE

Stjepan Gredelj, *Govor mržnje u medijima*

Nebojša Popov, *Vrtlog nacionalizma i
populističkih revolucija*

DISKUSIJA:

Snježana Milivojević

Srđan Dvornik

Slobodan Lang

Mirjana Todorović

SESIJA II (nastavak)

Olivera Milosavljević, *Viđenje „drugog“*

Ivan Čolović, *„Samo tako nastavite, o narodu,
uz narod i za narod!“*

DISKUSIJA:

Nataša Kandić

Dorijan Nuaj

Baton Hadžiju

Svetlana Slapšak

Igor Graovac

Đokica Jovanović

Dušan Čizmić-Marović

Fond za humanitarno pravo

Nebojša Popov
Brankica Petković
Snježana Milivojević
Slobodan Lang
Olivera Milosavljević
Aljoša Mimica

SESIJA III: KRIVICA I ODGOVORNOST

Nataša Kandić, *Uvodna reč*
Latinka Perović, *Pobednici ovde smatraju
da istorija počinje od njih*
Svetlana Slapšak, *Odgovornost, krivica
i istorijska antropologija*

DISKUSIJA:

Nataša Kandić
Đokica Jovanović
Slobodan Lang
Lazar Stojanović
Dragoljub Todorović
Stjepan Gredelj
Nadira Vlasi
Sinan Gudžević
Baton Hadžiju
Nebojša Popov
Latinka Perović
Aleksandar Nenadović
Milka Tadić
Svetlana Slapšak
Silvija Panović-Đurić
Đokica Jovanović
Dubravka Valić-Nedeljković
Srđan Dvornik
Olivera Milosavljević
Dušan Čizmić Marović [?]
Veran Matić

ZAKLJUČNE REČI:

Nataša Kandić
Aljoša Mimica

Biobibliografije uvodničara

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

UČESNICI

Nataša Kandić, sociolog, izvršni direktor Fonda za humanitarno pravo, Beograd

Dušan Čizmić-Marović, novinar, Zagreb

Ivan Čolović, etnolog, Beograd

Velimir Čurguz Kazimir, publicista, Beograd

Srđan Dvornik, sociolog, Zagreb

Igor Graovac, istoričar, Zagreb

Stjepan Gredelj, sociolog, Beograd

Sinan Gudžević, književnik, Zagreb

Baton Hadžiju (Baton Haxhiu), novinar, Priština

Đokica Jovanović, sociolog, Niš

Slobodan Lang, doktor medicine, Zagreb

Veran Matić, novinar, Beograd

Snježana Milivojević, analitičar medija, Beograd

Olivera Milosavljević, istoričar, Beograd

Branislav Milošević, novinar i publicista,
Beograd/Berlin

Aljoša Mimica, sociolog i prevodilac, Beograd

Aleksandar Nenadović, novinar i publicista, Beograd

Dorijan Nuaj, sociolog, Beograd

Silvija Panović-Đurić, analitičar međunarodnog humanitarnog prava, Beograd

Latinka Perović, istoričar, Beograd

Brankica Petković, analitičar medija, Ljubljana

Nebojša Popov, sociolog, Beograd

Svetlana Slapšak, filolog, Ljubljana

Lazar Stojanović, filmski režiser, Beograd

Milka Tadić, novinar, Podgorica

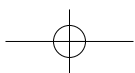
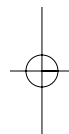
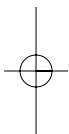
Dragoljub Todorović, advokat, Beograd

Mirjana Todorović, sociolog, Beograd

Dubravka Valić-Nedeljković, politikolog, Novi Sad

Nadira Vlasi, novinar, Priština

Radina Vučetić, istoričar, Beograd

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

NATAŠA KANDIĆ
UVODNA REČ

Pozdravljam sve goste, posebno one iz Zagreba, Ljubljane i Prištine, jer nije bilo jednostavno doputovati po ovom zimskom vremenu. Imam privilegiju da otvorim skup na kojem će biti predstavljena i prodiskutovana rubrika beogradskog dnevnog lista Politika „Odjeci i reagovanja“, koja je po mišljenju mnogih intelektualaca znatno doprinela stvaranju atmosfere u Srbiji koja bi se mogla nazvati neprijateljstvom prema drugima, posebno različitima u nacionalnom pogledu. Prema vremenu kada je izlazila rubrika imam lični odnos i kao čitateljka i kao građanka, osećala sam strah od sadržaja te rubrike, mada bez jasnog viđenja da rezultat može biti i rat. Studijom ili, tačnije rečeno, slučajem „Odjeci i reagovanja“ Fond za humanitarno pravo predstavlja prvi dokument iz serije Dokumenti o prošlosti, kojima će se ubuduće baviti. Cilj dokumenta „Odjeci i reagovanja“ jeste da pomogne u razjašnjavanju događaja u prošlosti, za koje ima indicija da su doprineli veoma teškom kršenju ljudskih prava.

Da o prošlosti i odgovornosti za događaje u prošlosti razmišljaju i drugi, posebno oni koji su se svih proteklih godina bavili ili pokušavali da na tačan i objektivan način opišu šta se to događa, govore nam i zbivanja u Reksu, gde je nedavno, prvi put od izbijanja rata, gostovao francuski filozof Bernar Anri-Levi i reakcije na njegov film o Bosni.

Prošlost se, izgleda, ipak pomera, otvaraju je pojedinci i organizacije koji znaju da se bez obelodanjivanja, iznošenja u javnost činjenica o prošlosti, priznavanja odgovornosti i dostojanstva žrtava, teško može graditi demokratsko društvo. To što je u Reksu bilo različitih reakcija na film o Bosni, to što se videlo da je deo publike negativno reagovao pomoglo je, zapravo, da se otvori pitanje naše neposredne prošlosti, bez obzira koliko neki imaju protivne ili isključive stavove.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ izlazila je skoro tri godine. Ovde među nama su ljudi, po peru i ličnom integritetu veoma važne ličnosti, koji nisu strahovali da o toj rubrici kritički pišu i u vreme njenog aktivnog življenja. Pred vama je tekst Svetlane Slapšak iz 1990. go-

Fond za humanitarno pravo

dine i to je, zapravo, jedan od primera kako su ljudi razmišljali i pokušavali da se odnose prema onome što je bio glavni politički sadržaj u Srbiji. Svetlana Slapšak upozorava, ali to ne dopire do javnosti i intelektualaca koji se dive „pametnom narodu“ koji piše u rubrici.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ je samo povod, ali ono što su Aljoša Mimica i Radina Vučetić uradili posle dve godine rada dragoceno je, pre svega, kao pokušaj da o neposrednoj prošlosti poslednjih trinaest ili četrnaest godina govorimo na dokumentovan način. Ovom studijom i kompakt-diskom uspeli smo da tu rubriku približimo svima onima koji hoće da se bave neposrednom prošlošću. Uložen je veliki napor da se prikupi građa, da se ona sistematizuje i omogući pristup svima koji žele da se prošlost preispita preko činjenica i izvorne građe. Kada je reč o pokušaju da se prošlost sagleda i analizira na objektivan način, pristup informacijama je najvažniji: bez ozbiljnog posla na prikupljanju građe teško da može otpočeti ozbiljno utvrđivanje činjenica o prošlosti i odgovornosti.

8

U odnosu prema prošlosti mora se poći od kritičke samoanalize, razumevanja onoga što se dogodilo, zaključivanja o tome šta je stvarno u prošlosti bilo zločinačko, šta joj je nekakav *background*, kontekst koji je doprineo tome da naša neposredna prošlost bude obeležena zločinima. Nije zločin samo ubistvo, nije zločin samo optužba sadržana u optužnici Haškog tribunala ili pred nacionalnim sudovima, zločin je mnogo širi, to je kontekst u kome su stvarani uslovi koji su od reči vodili do konkretnog čina.

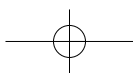
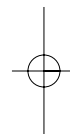
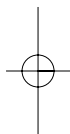
U svetu postoje različita iskustva o načinima odnošenja ili prevladavanja prošlosti. Postoje komisije za istinu, komisije za istorijsko razumevanje prošlosti, postoje razna istraživanja koja su, takođe, posvećena ozbiljnom pristupu prošlosti. U svakom slučaju, mora se poći od prikupljanja građe i drugima omogućiti pristup informacijama koje sadrži prikupljena građa. U tom delovanju svako mora poći od samog sebe - mene same, nas, mog društva, vlasti i opozicije u našem političkom životu.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ je povod za naš razgovor, ona otvara mnoga pitanja koja se tiču dokumentovanja neposredne prošlosti. Rekla bih da su „Odjeci i

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

reagovanja“ „srpska stvar“ i utoliko je reč i o kolektivnoj odgovornosti za odsustvo suprotstavljanja opasnoj delatnosti „naroda“. Rubrika jeste bila reč, ali reč koja je formirala mnjenje u Srbiji i pripremila ga za rat i neprijateljstvo prema drugima.

SESIJA I PREZENTACIJA GRAĐE

RADINA VUČETIĆ
„VREME KADA JE NAROD GOVORIO“

Raspad Jugoslavije spada u ono što se u svetskoj istoriografiji naziva „istorijom sadašnjice“. Na izazov istraživanja „istorije sadašnjice“ domaća istoriografija kao da nije našla potrebu da odgovori, uz alibi da je za pravilno promišljanje događaja iz najnovije prošlosti neophodna distanca, kao i da glavnu prepreku u izučavanju ovih događaja čini nedostatak građe, pri čemu se najčešće misli na dostupnost arhivske građe.

U istraživanju procesa raspada Jugoslavije i ratova koji su taj proces pratili, za istoričare su, bez potrebe za distancom koja zapravo predstavlja alibi za begstvo od suočavanja s bolnim temama, najpovoljnija najmanje četiri važna segmenta ovog procesa: razbuktavanje nacionalizma, manipulacije masama, uloga intelektualnih elita i zloupotreba nauke i umetnosti.

U vremenu kojim smo se bavili istražujući rubriku „Odjeci i reagovanja“, nacionalističke euforije sistematski su podsticane i manifestovane u svim sferama života.

Za istoriografsko istraživanje eskalacije nacionalističke euforije zaista nisu potrebna nikakva dodatna „nedostupna dokumenta“, jer se ovaj segment u procesu raspada Jugoslavije odvijao javno, ostavljajući za sobom pisane, tonske i video tragove.

Dovoljno izvora, bez potrebe za dodatnim „nedostupnim dokumentima“, ima i za istraživanja manipulacije masama u ime nacionalne i ratne homogenizacije.

Mediji, koji su bili u službi tog cilja, sačuvani su i javni su, a sačuvani su, čak i u nekoliko privatnih kolekcija, i snimci televizijskih emisija te vrste, uključujući i emisije TV Dnevnika. U Narodnoj biblioteci Srbije postoje knjige štampane u službi manipulacije u ime nacionalne i ratne homogenizacije. Bez velikih napora moguće je uvid i u mnogobrojna saopštenja i informacije o do-

Fond za humanitarno pravo

gađajima koji se zapravo, po kasnijim nepobitnim nalazima, nikada nisu dogodili - kao što su hranjenje lavova u sarajevskom zoološkom vrtu srpskom decom, masakr srpskih beba u vukovarskom porodilištu i slično, lansiranih u određenom trenutku da bi podigli „nacionalnu temperaturu“.

U najpoznatije i najčešće pominjane „institucije“ za manipulacije masama spada i rubrika „Odjeci i reagovanja“ u dnevnom listu Politika.

Inspirisani, podsticani ili podržavani od rubrike „Odjeci i reagovanja“, nacionalno probuđeni su od kraja osamdesetih godina, pa nadalje, u godinama obeleženim krvavim sukobima, davali tzv. „nacionalni pečat“ gde god je to bilo moguće. Osamdesetih godina, sadržaj medija, programi izdavačke delatnosti, pozorišni repertoar, masovna kultura, sportske priredbe, javna okupljanja i parole na njima sve više su u službi nacionalističkih opcija. Na repertoaru beogradskih pozorišta, na primer, dominiraju predstave „Rado Srbin ide u vojnike“, „Oj Srbijo, nigde 'lada nema“, „Solunci govore“, „Kolubarska bitka“, „Propast carstva srpskog“, „Ubiše knjaza“, „Protini memoari“, „Seoba Srbalja“, a slični naslovi ispunjavaju i izloge knjižara (*Srbi - narod najstariji*).

12

U masovnoj kulturi, banalne pesme o nesrećnim ljubavima zamenjuju pesme „Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala“, „Vidovdan“, „Kosovska truba“, „Od Topole pa do Ravne Gore“, „Ubićemo, zaklaćemo, ko sa nama neće“, kao i pesme posvećene najistaknutijim nacionalnim liderima, štampane u milionskim tiražima. Na „mitinzima istine“ dominiraju parole „Smrt Šiptarima“, „Jugoslavijo, Srbija ti je na braniku“, „Slovenci, setite se srpske pogače“, „Ustala je Srbija“, „Dajte nam oružje“, „Šiptare preko Prokletija“, „Idemo na Kosovo“, „Slobodane, samo reci, letećemo kao meci“, i sl.

Na sportskim stadionima, u nacionalističkoj euforiji, dolazi i do teških incidenata s desetinama povređenih. Publikovana istraživanja javnog mnjenja iz tog perioda nepobitno potvrđuju da ogromna većina stanovništva iz svih socijalnih slojeva bezrezervno podržava sve što ima predznak sopstvene nacije, a odbacuje sve što potiče iz drugih nacija, uključujući i prehrambene artikule i robu široke potrošnje. Od sredine osamdesetih teško je izdvojiti nekog političara nacionalističke orijentacije,

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

koji u svojim javnim istupima nije citirao narodnu poeziju ili istorigrafske ocene pojedinih događaja iz prošlosti istrgnute iz konteksta i manipulativno upotrebijene.

Uvid u teme naučnih skupova iz oblasti društvenih nauka i u referate podnete na njima osamdesetih i devedesetih godina pokazuje da su činjeni ogromni napori da se, zbog dnevnopolitičkih interesa, prevrednuju mnoga do tada važeća saznanja. U javnom oglašavanju pojedini naučnici nastupali su i s rasističkih pozicija, a bilo je čak i manipulacija genetskim inženjeringom, kao što je stvaranje posebne vrste psa - SOP, srpski odbranbeni pas.

Politički događaji u vreme postojanja rubrike „Odjeci i reagovanja“ - mitinzi Srba i Crnogoraca s Kosova, iznikli u „antibirokratsku revoluciju“, usvajanje amandmana na Ustav SR Srbije, zaoštavanje situacije na Kosovu, miting na Ušću, Žuta greda, štrajk albanskih rudara u Starom trgu, podrška rudarima Starog trga u Cankarjevom domu u Ljubljani, hapšenje Azema Vlasija, izbor Ante Markovića za saveznog premijera, raspisivanje Zajma za privredni preporod Srbije, proslava 600-godišnjice kosovske bitke na Gazimestanu, potezanje pitanja ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj, izbor Slobodana Miloševića za predsednika Predsedništva Srbije, uspostavljanje višepartijskog sistema, vanredno stanje na Kosovu, višestranački izbori, prvi mitinzi opozicije, prve oružane pobune Srba u Hrvatskoj, novi Ustav Srbije, bojkot slovenačke robe, otcepljenje Slovenije i demonstracije 9. marta u Beogradu - nailazili su, u skladu sa samim nazivom rubrike, na odjeke, i na njih se reagovalo na stranicama Politike u te tri burne godine, o čemu svedoče i sami naslovi pisama upućenih rubrici: „Pritisak naroda ne može biti nedemokratski“, „Narod je progovorio jer je ćutanje živo blato“, „Dogodio se narod“... Tako se iz godina raspleta ulazi u godine preporoda: „Kako mali Janez zamišlja demokratiju“, „Predugo smo pili alpsko mleko iz ravnice“, „Srećan put, tovariši“, „Zašto ne verujem u Markovićev dinar“, „Srbija radi u interesu svih“, „Srpski narod određuje granice Srbije“, „Svet ne sme zaboraviti monstruozni zločin nad srpskim narodom“, „Dostojanstveni opanak“...

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ ostaje, dakle, od velikog značaja za razumevanje načina na koji je javno mnjenje u Srbiji i delovima Jugoslavije bilo sistematski

Fond za humanitarno pravo

pripremano za buduću dirigovanu dekonstrukciju zemlje i ratove u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i, najzad, na Kosovu. Deceniju posle gašenja rubrike „Odjeci i reagovanja“ obeležile su mnoge drame, koje su zapravo predstavljale inscenaciju ove rubrike kao svojevrsnog „dramskog predloška“, što je i tada uočavano, a što bi danas, pre svega, moralo da bude predmet više-smernih i višeslojnih istraživanja.

Godine uoči rađanja „Odjeka i reagovanja“ i tri godine njihovog trajanja bile su ključne za uspostavljanje i učvršćivanje nove političke, a time i nove društvene elite. Ta elita je ubrzano radila na izgrađivanju ili, kako bi neki rekli, na vaspostavljanju, nacionalnog identiteta. Dakle, bilo je to vreme u kojem je probuđeni nacionalizam igrao jednu od svojih tradicionalnih uloga – definisanje kolektivne nacionalne svesti koja ima primat nad svim oblicima nezavisnog mišljenja. Upravljači Srbije su tada javno pozvali na „nacionalnu mobilizaciju“ i „zbijanje redova svih Srba sveta“. Kolektivni stav ili kolektivna nacionalna prava, koje je vlast u Srbiji glasno definisala, besomučno su potiskivali svaki izraz individualnog mišljenja i individualnog prava.

14

Kao što će se kasnije ispostaviti, sadržaj i ciljevi rubrike „Odjeci i reagovanja“ poklapaju se s delom programskog govora Slobodana Miloševića u Kosovu Polju 24. aprila 1987. godine, u kojem kao da su pobrojani osnovni toposi buduće Politikine „narodne tribine“:

„Sva su pitanja na dnevnom redu“, najavljuje on pro-ročki, „i pravda, i sloboda, i kultura, jezik i pismo. Sva su pitanja na dnevnom redu, od međa do ustavnih promena, od obdaništa do sudova“.

Taj Miloševićev boravak na Kosovu, docnije sveden na mitsku rečenicu „Niko ne sme da vas bije!“, potom nikad do kraja rasvetljen zločin u paraćinskoj kasarni 3. septembra 1987. godine, zatim Osma sednica CK SK Srbije, održana 23. i 24. septembra iste godine, te najzad pokretanje inicijative za promenu Ustava Srbije januara 1988. godine, ostali su budućim autorima priloga u „Odjecima i reagovanjima“ nešto kao „smernice“ na koje će oni sistematski podsećati čitaoce.

No, ništa bez onog Drugog: kampanja zapodenuta u Politici nadahnjivala se, pre svega, podozrenjem s kojim je „antibirokratska revolucija“ predočavana i tumačena

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

u hrvatskim i slovenačkim medijima, a naročito u zagrebačkom nedeljniku Danas. Najveći broj čitalaca Politike nije, naravno, imao uvid u izvorna gledišta medija u Hrvatskoj i Sloveniji: nisu im bile dostupne, čak ni u izvodima, analize zbivanja u Srbiji koje su objavljivali, na primer, Jelena Lovrić ili Ratko Rodić, niti pak kolumne Tanje Torbarine. Autori priloga oslanjali su se u svojim „reagovanjima“ po pravilu samo na ono o čemu je sama Politika i samo Politika obavestavala javnost na udarnim mestima u svojoj unutrašnjoj, spoljnoj, kulturnoj, pa i sportskoj rubrici. Oni su bezrezervno podržavali povoljna mišljenja o pojedinim ličnostima, događajima i stavovima izložena na „zvaničnim“ stranicama Politike, a sve što im se činilo makar i nagoveštajem dovođenja u sumnju nečeg ili nekog revnosno su „razrađivali“ i „produbljavali“.

U slučajevima kada vlasti, pa onda i Redakciji, nije baš bilo lako preko noći promeniti dugo građenu sliku o tom nečem ili nekom, ili pak kada se želelo prikriti da je u pitanju kakav dugoročni interes, Politika je diskretno slala signale šta je ili ko je „za odstrel“: tada na scenu stupaju priložnici rubrike „Odjeci i reagovanja“ koji preuzimaju Politikin „politički korektan“ ugao gledanja na odgovarajuće teme. Toj metodologiji se pribegavalo najčešće u obračunima s političarima s Kosova, iz Slovenije i Hrvatske, što je ondašnjem partijskom i državnom rukovodstvu Srbije, u raspravama na saveznom nivou, obezbeđivalo prostor za izgovor pozivanjem na „narodnu volju“.

Međutim, presudan uticaj na sadržaj „Odjeka i reagovanja“ imala je već pomenuta Osmo sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije - tačnije, ono što bi se moglo nazvati „duhom Osme sednice“ koji, čak i na nivou jezika, provejava na stranicama Rubrike. Na primer, u medijima uopšte, pa i u redovnim rubrikama Politike, posle Sednice Albanci se još izvesno vreme javljaju pod svojim dotadašnjim imenom, u skladu s važećim ustavnim terminologijom, ali u široj javnosti i priložima u „Odjecima i reagovanjima“ oni sve češće bivaju označavani kao „Šiptari“, „šiptarski narod“, „Arnauti“ ili „Arbanasi“. Na talasu tog prevratničkog partijskog skupa naširoko se usvajaju metafore kao što su „odbrana kućnog praga“, potreba da se „na ljutu ranu

Fond za humanitarno pravo

stavi ljuta trava“, „srbofobija“, „vekovno ognjište“, „kolevka srpstva“...

Na Osmoj sednici inaugurisan je, pre svega, nov duh u komunikaciji između rukovodstva i naroda, o čemu svedoči manipulacija s telegramima podrške Slobodanu Miloševiću još u toku skupa. U potrazi za svežijim legitimacijskim uporištem, komunistička nomenklatura poziva na raskid s dotadašnjim „forumskim radom“, zahvaljujući kojem su se pojedini njeni delovi „otušili od naroda“. Komunikacija odsad treba da bude dvosmerna, pa i više od toga: u svojoj novoj populističkoj retorici, rukovodstvo sebe skromno prikazuje kao instancu koja samo artikuliše i u delo sprovodi autentičnu volju naroda koji je, navodno, spontano istupio na političku scenu kao aktivni subjekt.

U plebiscitarnoj podršci novom rukovodstvu nađeno je opravdanje za predstojeću „diferencijaciju“, „homogenizaciju“, „događanje naroda“ - jednom reči, za „antibirokratsku revoluciju“. Na talasu „mitinga solidarnosti“, najpre u Vojvodini, a potom i u Crnoj Gori, koji se vremenski podudara s prvim mesecima života rubrike, uspostavljena je osobena populistička potkultura kojoj je rubrika poslužila kao neka vrsta masovnog glasila. Parole koje se na tim mitinzima ističu stoje u dvosmernoj vezi s „Odjecima i reagovanjima“; one se nadahnjuju najčešće redakcijskim naslovima i udarnim mestima u prilogima Politikinih čitalaca, baš kao što se i ovi potonji u svojim tekstovima povode za mitingaškim krilaticama.

Parole često zvuče poput naslova, a naslovi su formulisani kao parole: „Narod zna istinu“, „Narod je razumeo narod“, „Narod je rekao: na redu su rukovodioci“, „Narod najbolje zna šta je za njega dobro“, „Do sada su drugi govorili u ime naroda“, „Pritisak naroda ne može biti nedemokratski“, „Birokratiji smeta politizacija naroda i radničke klase“... Poređenja radi navedimo samo nekoliko parola: „Narod vas je prozvao, branite se sami!“, „Izdajnici naroda, sudiće vam narod“, „Živeo hrabri srpski narod!“, „Oj, Srbijo, ne brini se više, znaće narod ustav da ispiše“, „Novi ustav pišaće narod“, itd.

U stvaranju društvenog ambijenta u kojem je bila moguća pojava rubrike „Odjeci i reagovanja“ značajnu ulogu imale su i kulturne i naučne institucije, Srpska pravoslavna crkva, kao i istaknuti „javni radnici“. Oku-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

pljanja na tribini u Francuskoj 7, *Memorandum* SANU i „turneja“ moštiju Kneza Lazara upravo po prostorima koje će kasnije zahvatiti ratni požari, ostaju u sećanju kao prethodnice onoga što „Odjeci i reagovanja“ simbolizuju. Pre pojave rubrike, njen (zlo)duh osećao se u svim oblastima javnog života. Uopšte uzev, obznanjen je „povratak korenima“ u sklopu kojeg se istorijske činjenice koriste selektivno ili bivaju izvrnute. Lansiraju se raznorazna „otkrića“ iz nacionalne istorije - naravno, bez navođenja izvora i dokaza. Mitovi se tumače kao istoriografska građa, a iz narodne poezije, posebno iz „kosovskog ciklusa“, navode se stihovi u funkciji trenutnih političkih potreba. Poznate i u javnosti često pominjane dosetke znanih ili nezvanih autora („Srbi dobijaju u ratu a gube u miru!“, „Jasenovac je najveći srpski grad pod zemljom“, „Gde su srpska groblja, tu su srpske zemlje“, „Srbi su nebeski narod“, odnosno „ostaci zaklanog naroda“) služe autorima priloga u „Odjecima i reagovanjima“ kao nadahnuće za reviziju dotad neospornih istorijskih saznanja.

Taj novi duh podrazumevao je, pre svega, podsticanje antialbanskog raspoloženja, uključivanje disidenata nacionalista u javni i politički život, prećutno prihvatanje *Memoranduma* SANU i apologetski odnos prema samoj Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, kadrovsku „diferencijaciju“, a pre svega slavljenje „olako obećane brzine“ u rešavanju kosovske krize.

Tako, vrlo brzo u „Odjecima i reagovanjima“ običan „narod“ postaje „srpski narod“, te se najveći broj tekstova od tada štampa kao glas predstavika pravednog, nedužnog, dobronamernog, ali i ugroženog „srpskog naroda“. Ali, događaji u Jugoslaviji imali su, naravno, i dimenzije koje su prerastale okvir republike Srbije i fokus se neumitno pomerao ka širem jugoslovenskom kontekstu. „Narod“, koji je tada dobio i svoju etničku dimenziju, kretao je, putem svojih „predstavnika“ iz političkog vrha Srbije, u krstaški pohod protiv svega „nepravednog“ u višenacionalnoj Jugoslaviji. A trebalo je da i „Odjeci i reagovanja“ pokažu da je baš srpski narod najiskreniji, najpošteniji i najpravedniji u predstojećem razračunavanju.

Zamišljena, očigledno, kao kanal za podsticanje i usmeravanje vaninstitucionalnog rešavanja političkih

Fond za humanitarno pravo

problema, rubrika se - nimalo slučajno - prvi put javlja 9. jula 1988. godine, na sam dan održavanja mitinga Srba i Crnogoraca s Kosova u Novom Sadu, kojim je otvorena duga i vruća sezona „događanja naroda“. Jedan drugi miting, ovoga puta miting opozicije, održan 9. marta 1991. godine, staviće tačku na „Odjeke i reagovanja“.

Život rubrike protezao se, dakle, u onom intermecu u kojem je režim Slobodana Miloševića podbadao i koristio masovna okupljanja u svoju korist, da bi onoga časa kada se narod okrenuo protiv njega mitinzi izgubili svu draž koju su za vlast dotad imali, a sama rubrika, koja je trebalo da mobiliše „narod“, izgubila smisao. Tako je, u leto 1988, kada su pokrenuti talasi „događanja naroda“, Milošević izjavljivao: „Mitinzi su demokratska, poštena i očekivana reakcija... Ljudi se okupljaju na onoj osnovi na kojoj su napadnuti ili ugroženi“, da bi posle 9. marta 1991. mogao samo da izjavi: „Ja sam se lično zalagao da se problemi rešavaju tamo gde im je mesto, a ne na mitinzima“. Uostalom, „narod koji je nadržastao svoje rukovodstvo“ u međuvremenu je prerastao u „sile haosa i bezumlja“.

18

Vrlo rano je u tzv. 'bitci za istinu', koju je Politika bespoštedno vodila, otvoren niz „večitih“ ili „sudbinskih“ tema koje, naizgled, nisu neposredno koincidrale sa aktuelnim političkim zbivanjima već su se nekako „spontano“ nametnule kao opšta mesta ili prepoznatljivi nadvremeni toposi rubrike (ćirilica, pravoslavlje, svetosavlje, srpstvo, srpski neprijatelji - jednom reči, nacionalne miteme). Saradnici „Odjeka i reagovanja“ povremeno bi se, često možda čak i sasvim spontano, usredsređivali na sasvim konkretne personalne „slučajeve“ (Petar Matić, Janez Stanovnik, Azem Vlasi, Boško Krunić, Marko Orlandić, Jože Smole, Ivica Račan, Stipe Šuvar, Ante Marković, Franjo Tuđman, Ibrahim Rugova, Vuk Drašković...), ili pak velike „skandale“ kao što su „Golubnjača“, „Mladina“, „Cankarjev dom“, „Stari trg“, „Žuta greda“, „afera Špegelj“..., koji bi ih, često i mimo konkretnih političkih događaja i velikih tema, temeljito i zadugo opsedali. Rubrika bi tada postajala poprište strasnog takmičenja u denunciranju (do juče moćnih i nedodirljivih) ličnosti i razobličavanju svakojakih nepodopština počnjenih na štetu Srbije i srpskog naroda.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Rubrika se naglo završila u martu 1991, a upravo tada padaju i prve žrtve u novootvorenoj seriji balkanskih ratova, i to upravo na prostorima koji su se, između ostalih, nadahnjivali rubrikom.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“, bila je jedan od fenomena „istorije sadašnjice“. Međutim, fenomeni i procesi koji proizvedu mnogo zla mogu se samo delimično posmatrati kao rezultat istorijskih okolnosti, kako to mnogi žele da vide, ali su uglavnom nemogući bez veštih manipulatora i manipulacija masama.

ALJOŠA MIMICA
RITAM ZLOČINA

Mimo svoga običaja, ja ću ovih nekoliko uvodnih reči pročitati, kako ne bih podlegao iskušenju da se zaputim nekom od brojnih stranputica koje mame istraživača uronjenog u svoj predmet. Budući da je svim učesnicima unapred dostavljen materijal koji je poslužio kao povod održavanju ovog skupa - naime, knjižica koja sadrži uvod u građu s nekoliko ilustrativnih tabelarnih i grafičkih prikaza, te kompakt-disk s celovitom građom i pratećim instrumentarijem za njeno pretraživanje - izložiću zasad samo nekoliko metodoloških napomena i podsetiti na jedan deo rezultata analize. A što se pravaca produbljenijih istraživanja tiče - nadam se da se oni nadaju iz građe koju podastiremo.

Izgleda da nema potrebe navoditi brojne razloge s kojih ova dragocena istorijska građa zaslužuje da bude sačuvana, pregledno predočena i obrađena, te zasad - bar u izvesnoj meri - i protumačena. Nešto više od deset godina pošto je naglo ugašena, baš kao što je iznenada i ustanovljena, rubrika „Odjeci i reagovanja“ ostaje u sećanju kao metafora političke instrumentalizacije medija, svedočanstvo o sunovratu uređivačke politike jednog uticajnog dnevnog lista, ali i neizbrisiv trag nečasne uloge intelektualaca u izgradnji i obrazlaganju etničkih stereotipa, raspirivanju nacionalne mržnje i reviziji historiografije. U tom pogledu, slavu „Odjeka i reagovanja“ nadmašuju možda samo Drugi dnevnik TV Beograd i Dnevnikov dodatak, informativne emisije koje su preuzele osnovne diskurzivne obrasce ove

Fond za humanitarno pravo

rubrique scandaleuse i već ustaljeni govor mržnje pojačale još upečatljivijom i delotvornijom slikom.

Da je bila reč o kontinuiranom i sinhronizovanom procesu brutalizacije javnog mnjenja govori i činjenica da je mnogim svedocima ondašnjih zbivanja danas teško razabrati šta su u ono doba čitali, a šta pak gledali i slušali. Ta zbrka u sećanju je sasvim razumljiva ima li se u vidu da je između „Odjeka i reagovanja“, s jedne, te udarnih informativnih emisija TV Beograd i TV Novi Sad, s druge strane, vrlo rano uspostavljena jedna vrsta srodstva po izboru: na stranicama nove Politikine rubrike javljali su se čitaoci inspirisani priložima vide-nim na „malom ekranu“, a zauzvrat su televizijski urednici često i iscrpno navodili odabrane tekstove iz sestrinskih novina.

Zahvaljujući svojoj dugovečnosti, redovnosti objavljivanja, brojnosti priložnika, popularnosti na koju je nailazila u najširoj javnosti, pa i - zašto da ne - relativnoj spontanosti čitalačkih reakcija, rubrika „Odjeci i reagovanja“ je u istoriji domaćeg novinarstva, ali i kolektivnog sećanja, izborila status sasvim osobenog fenomena.

20

Podsetimo da su „Odjeci i reagovanja“ potihom rođeni u krilu tradicionalne Politikine rubrike „Među nama“, u kojoj je decenijama čitaocima bilo milostivo dopuštano da, na manje-više bezazlen način, „žigošu negativne pojave“ i „šibaju nepravilnosti“. No, početkom jula 1988, bez ikakve redakcijske najave ili izričitog poziva čitaocima da se u svojoj komunikaciji s Redakcijom okanu dotadašnjih politički neutralnih tema i odlučnije angažuju u sferi „visoke politike“, rubrika „Među nama“ doživljava lagani preobražaj.

Porodajne muke bile su, međutim, prilično teške, o čemu svedoči i znatna zbrka koja je dugo vladala u pogledu odnosa u kojem „majčinska“ rubrika ima stajati prema tom novorođenčetu koje na svet dolazi nekako kradomice. Dvadeseti i sedmi avgust je presudan dan: nakon ukupno sedam prokušanih kombinacija s naslovom, rubrika se, pod svojim punim imenom i prezimenom, osamostaljuje od naslova „Među nama“ i započinje svoj samosvojan i samosvestan život. Nije više moglo biti dodira između profanog i svetog: bezazlena rubrika „Među nama“ vraćena je banalnoj svakodnevi-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ci, dok su se „Odjeci i reagovanja“ posvetili - kao što jedan čitalac reče - „uzvišenim i večnim“ temama.

Naš prvenstveni cilj bio je da priredimo ovu građu. No, kada smo se suočili s izvornim materijalom, našli smo se pred ozbiljnom metodološkom nedoumicom: da li predočiti manje ili više širok izbor najzanimljivijih pisama, odnosno njihovih najkarakterističnijih odlomaka, ili pak građu prezentovati u celini? Bilo nam je jasno da, u prvom slučaju, bez obzira kojim se kriterijumom rukovodili, nikada ne bismo mogli biti sigurni da je naš uzorak reprezentativan, jer bi načelo odabira materijala bilo nužno arbitrarno i u velikoj meri podlegalo „ličnoj jednačini“ priređivača. Razume se, taj pristup imao bi i svojih neospornih prednosti: na jednom mestu bio bi prikupljen bar deo „bisera“ jedne vrste ne sasvim bezazlenog paraliterarnog i kvazinaučnog stvaralaštva koje je pripremalo teren za mnogo ozbiljnije političke, pa i vojne poduhvate; bilo bi moguće neposredno identifikovati autore niza opštih mesta, sintagmi i mitema u marcijalnom političkom diskursu koji se upravo kovao; lako bi bilo, već na prvi pogled, naročito među tzv. javnim ličnostima, prepoznati one koje su se „zatrčale“, ili pak one koje su naknadno „uskočile u voz“; video bi se, u svoj svojoj naivnosti ili proračunatosti, onaj ko nije ništa razumeo, ali i onaj ko je bio dovoljno lukav da na vreme sve shvati; ne bi bilo teško uočiti kasnije prebege, pokajnike i „prevrtače“. Bio bi to, u isti mah, brevijar amoralnosti, stupidarijum, rečnik opštih mesta, priručnik za ljubitelje „jake reči“, hrestomatija nepismenosti, pa možda i dokazni materijal za nekoga ko bi tragao ne samo za moralnom i intelektualnom nego i krivičnom odgovornošću pojedinih autora.

Međutim, ma koliko u prvi mah privlačno delovala, građa bi na taj način bila unapred filtrirana i u znatnoj meri osiromašena. Više ne bi bilo reči o izvornom materijalu nego o plodu sekundarne obrade iskustvenih podataka. Iole odgovorniji korisnik tog tezaurusa morao bi se neprestano vraćati autentičnom kontekstu pojedinog iskaza ne bi li rekonstruisao celinu značenjskog sklopa u kojem je on bio formulisan.

Jer, gotovo svaki „odjek“ ili „reagovanje“ može se u potpunosti razumeti ne samo s obzirom na ono što se u stvarnom životu (jeste/nije) dogodilo ili (jeste/nije) bilo

Fond za humanitarno pravo

izrečeno, nego i s obzirom na ono što je već bilo napisano ili će tek imati da bude napisano u samoj rubrici. Ona se, naime, ne obraća samo - ako tako može da se kaže - spoljašnjem svetu već ima i neku vrstu sopstvene, samostalne, pa i od stvarnosti osamostaljene egzistencije.

Činjenička potka sadržana u inicijalnoj informaciji - obično ionako tanka ili potpuno krivotvorena - u tom naivnom ili, češće, zlobnom „radu mašte“ neretko biva zagubljena ili dodatno iskrivljena. Pisma se nadovezuju jedno na drugo, međusobno komuniciraju, služe jedno drugom kao „šlagvort“, postepeno kanonizuju nešto kao posebnu vrstu ezoteričnog jezika - jednom reči, jedno u drugom odjekuju i jedno na drugo reaguju. Stoga se ova rubrika može posmatrati i kao zamršeno polje interakcije koja se polako uspostavlja među autorima, rečeničkim sklopovima, stilskim figurama. Najaktivniji i/ili najugledniji priložnici postaju u toj virtuelnoj zajednici neka vrsta grupnih lidera koji diktiraju teme i „ugao gledanja“: oni ponekad istrčavaju ispred događaja jer znaju ili naslućuju kojim će se pravcem stvari odvijati, katkad za njima namerno kaskaju da bi procenili reakcije „običnih čitalaca“, a neretko i obnavljaju već davno apsolvirane probleme da bi „održali vatru“.

Tako je rubrika uspostavila svoj unutrašnji ritam: imala je svoje uspone i padove, velike kampanje i slavne trenutke kada je gutala i do četiri stranice Politike, ali i trenutke klonulosti, kada je urednicima i naručiocima očito bilo teško da tenziju održe na potrebnom nivou.

Pošto smo se, dakle, odlučili da građu podastremo u celini, bilo je prirodno što smo, kao jedinicu posmatranja, uzeli pojedinačni tekst. Zasad se nismo upuštali u podrobnju analizu sadržaja svakog pisma ponaosob nego smo s građom postupali *en bloc*, smatrajući je u ovom koraku obrade materijala zasebnim političkim, društveno-istorijskim, pa i kolektivno-psihološkim fenomenom u kojem je moguće razabrati određene hronološke, tematske i smisaone pravilnosti. Moglo bi se reći da smo pošli od jedne pomalo sociologistički intonirane pretpostavke da u tom „ludilu ima sistema“, to jest da na stvari nije tek prost zbir međusobno izolovanih i prigodnih čitalačkih intervencija nego plod orkestrirane kampanje koja je proizvela određeno stanje kolektivne svesti.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Istina, autori pisama često i nisu morali biti svesni uputstava nevidljivog dirigenta ili glavnog *opinion makera*: lako je pretpostaviti da su mnogi od njih iskreno verovali da sviraju za „svoju dušu“. Ali, kada se svi ti pojedinačni istupi razmotre u celini, ispostavlja se da se oni sasvim skladno uklapaju u melodiju koja je na repertoaru bila određenog dana, nedelje ili meseca.

U građu je uvršćeno 4127 jedinica posmatranja (pisma, članci, pesme, feljtoni, telegrami, itd.). Tekstovi su reprodukovani u obliku koji u najvećoj mogućoj meri odgovara novinskom izvorniku, dakle sa svim stilskim nesklapnostima, materijalnim, pravopisnim i štamparskim greškama. U taj materijal nije uključeno oko deset odsto priloga koje su priređivači smatrali irelevantnim - ili zato što su relikti matične rubrike „Među nama“, ili zato što nije reč o pismima čitalaca nego o izveštajima Politikinih dopisnika, izboru iz drugih listova, telefonski ili na drugi način pribavljenim izjavama „običnih ljudi“ ili „javnih ličnosti“ povodom pojedinih značajnih događaja.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ samorazumevala se kao „velika narodna tribina“ na kojoj je, kao što su i sami - stvarni ili fiktivni pisci, svejedno - ushićeno izjavljivali, „narod progovorio“: stoga nam je cilj bio proveriti zasnovanost tog populističkog mita koji su urednici, poštovaoci, pa i jedan broj naivnijih saradnika ustrajno negovali. Neposredno ili posredno pribavljeni podaci o socioprofesionalnoj strukturi odnose se na 1060 od ukupno 2660 pojedinačnih pisaca, to jest na 40 odsto autorske populacije, što je više nego reprezentativan uzorak.

Podaci govore sami za sebe. Jasno se vidi da su neporedivo najaktivniji priložnici bili upravo intelektualci, ma šta se pod tim spornim pojmom podrazumevalo.

Naročito je upadljiva zastupljenost nosilaca različitih nastavnih i naučnih zvanja, od akademika do magistara: u broju autora za koje postoje podaci oni učestvuju čak s 47 procenata, to jest predstavljaju 19 procenata od ukupnog broja autora. Ako bismo im pribrojali i tridesetak nastavnika i učitelja, njihovo relativno učešće bilo bi zaokruženo na 50, odnosno 20 posto! Značajno je, takođe, i učešće staleža stručnjaka - od inženjera, preko pravnika do ekonomista, kojih je 173 na broju (16, odnosno 6,5 odsto).

Fond za humanitarno pravo

Sledeću aktivniju profesionalnu kategoriju čine ljudi od pera i različiti umetnici - od novinara do glumaca - kojih je ukupno 198 (19, odnosno 7,5 odsto). Najzad, tu je povećana grupa vojnih lica različitih činova, kao i bivših partizana, jedinih boraca za koje se u ono doba znalo: zajedno ih ima 206 (20, odnosno osam odsto). Potom, penzioneri su neobično zanimljiva kategorija autora, koja - što zbog psiholoških pobuda samih subjekata, što zbog uredničke taktike - pomalo izmiče objektivnoj identifikaciji. U našem popisu ih je 120 (11, odnosno 4,5 odsto), što je u apsolutnom, pa onda i relativnom smislu najverovatnije znatno ispod njihovog stvarnog učešća u ukupnoj autorskoj populaciji.

Ne zaboravimo, uostalom, da su „Odjeci i reagovanja“ ponikli iz rubrike „Među nama“, koja je decenijama bila omiljena, pa možda i jedino poprište umirovljeničke borbe protiv najraznovrsnijih „društvenih nepravilnosti“.

Preostaje, najzad, da razmotrimo kako stvar zaista stoji s učešćem „naroda“ na toj velikoj „narodnoj tribini“. Među saradnicima je malo „običnih ljudi“: nađeno je ukupno tek dvanaest pisama koja su potpisali „službenici“, te četiri priloga iz pera „radnika“. Razume se, taj bi kontingent možda bio daleko značajniji kada bismo raspolagali bilo kakvim podacima o bar jednom broju među onih 1160 autora čije nam zanimanje ostaje nepoznato. No, ne možemo znati ni da li bi se i koliki deo te „sive mase“ potencijalno prelio u „uglednije“ socio-profesionalne kategorije.

S obzirom na činjenicu da je mit o „narodnoj tribini“ i sama ustrajno negovala, teško je verovati da je Redakcija namerno prikrivala stvarna zanimanja jednog broja svojih saradnika. Pre će biti da je socijalni supstrat onog *vox populi* koji je posvuda odjekivao ona shvatala na mnogo restriktivniji način, naime u smislu zvanja i/ili zanimanja koja, kao što smo videli, tako očigledno preovlađuju među autorima rubrike. U prilog takvom zaključku govore i podaci o socioprofesionalnom statusu autora deset i više priloga: tri pukovnika u penziji, od kojih se jedan izjasnio kao prvoborac, jedan (aktivni?) oficir JNA, tri „profesora doktora“, jedan doktor kao takav, jedan nosilac Spomenice, pet novinara, književnika i publicista, jedan slikar, jedan pravnik, jedan inženjer, jedan advokat, jedan „saradnik iz Peći“, te jedan autor koji je „iz Beograda“.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Kao što vidimo, „narod“ se i ovde oglašavao kroz usta svojih uglednijih predstavika. Uopšte uzet, u ovom popisu javljaju se uglavnom poznati likovi iz ondašnjeg javnog života koji su se najčešće oglašavali dugačkim esejima na različite teme. Iz pera tih 80 najrevnosnijih saradnika izašao je 661 prilog, to jest čak 16 odsto od ukupnog broja priloga.

Tematsko razvrstavanje tekstova bio je najosetljiviji deo posla na upripodobljavanju građe. Za razliku od svih dosad opisanih koraka, ono je pretpostavljalo znatan iskorak u pravcu interpretacije celokupnog materijala. Ovde smo se, hteli-nehteli, ponovo suočili s problemom koji smo znatno elegantnije mogli da rešimo kolažiranjem najkarakterističnijih pasaža iz pojedinih tekstova. Budući da je odlučeno da građa bude prezentovana u celini, trebalo je ipak u taj veliki nered uneti nešto reda. No, imajući u vidu brojnost, raznovrsnost i svakojaku neujednačenost jedinica posmatranja, nikakvo prethodno izgrađeno načelo razvrstavanja koje bi bez ostatka zadovoljavalo sve kriterijume logički dobro izvedene klasifikacije nije dolazio u obzir.

Jedva da je i moguće pobrojati remetilačke činioce koji su otežavali, pa čak i isključivali bilo kakav pokušaj uspostavljanja apriorne tematske klasifikacije materijala. Kao što smo videli, reč je o više od četiri hiljade tekstova objavljenih u rasponu od gotovo tri prilično burne (političke) godine, poteklih iz pera ljudi najrazličitijih stupnjeva obrazovanja, često sumnjive sposobnosti za sređeno izlaganje sopstvenih misli, a po pravilu niskog nivoa pismenosti.

Objektivnoj zamršenosti i međusobnoj isprepletenosti stvarnih zbivanja u tom preludiju raspada zemlje treba dodati i pogubno dejstvo različitih i vrlo smelih varijanti „teorije zavere“ koje su u ono doba uveliko opsedale ne samo bezazlene duhove nego i sračunate političke mešetare: sve je (izgledalo) povezano sa svačim, pa su se u tom nerazmrsivom determinističkom spletu elementarne kategorije vremena i prostora, uzroka i posledice, pojedinačnog i opšteg, individualnog i kolektivnog, glavnog i sporednog međusobno opasno brkale.

U svojim reakcijama na ovaj ili onaj konkretan problem, događaj ili izjavu, autori bi se često zagubili u za-

Fond za humanitarno pravo

mršenim tumačenjima duboke istorijske pozadine, razobličavanju prikrivenih interesa i tajnih planova, otkrivanju dotad nepoznatih biografskih detalja pojedinih aktera i, uopšte, rekonstruisanju šireg „konteksta“ u kojem se odjek početnog impulsa više nije jasno razabirao. Razume se da je u takvim okolnostima trebalo pribеći jednoj vrsti aposteriorne izgradnje klasifikacijskih grupa i podgrupa. Drugim rečima, pošto bi se u toku sistematskog pregleda građe ispostavilo da se u izvesnom statistički relevantnom broju tekstova javlja ista, ili približno ista tema, bila bi otvarana odgovarajuća rubrika, odnosno podrubrika. Očigledno je da rezultat takvog postupka nije mogla biti klasifikacija čiji bi se svi članovi nalazili na istom nivou opštosti, značajnosti i (političke) relevantnosti.

Za razumevanje tematske strukture Rubrike od velikog značaja je ne samo ono o čemu se piše već i ono o čemu se piše malo ili nikako. U „Odjecima i reagovanjima“ pisalo se, doduše, o svemu i svačemu, pa bi zaista bilo teško pronaći neku temu o kojoj se nije imalo baš ništa reći. Pa ipak, uočićemo da su pojedina problemska područja ostala u rubrici prilično siromašna u pogledu broja priloga koji su im izričito posvećeni. Autori su upadljivo malo zanimanja pokazivali upravo za one teme koje bi u jednom društvu u tranziciji morale da privlače najviše pažnje - poput ekonomije i reformi (21 prilog, odnosno 0,5 odsto), međunarodnih odnosa (28 priloga, 0.7 odsto), ili nauke, prosvete i kulture (26 priloga, 0.6 odsto).

Čak i kada se tim „normalnim“ temama i poklanja pažnja, ona je prožeta „višim nacionalnim interesima“: ekonomija je zanimljiva samo ako je moguće dokazati eksploataciju sopstvene nacije, međunarodni odnosi su bitni samo ako je u pitanju kakva „zavera“ (zapadnih) sila uperena protiv tih nacionalnih interesa, a nauka, prosveta i kultura su samo područja na kojima se ispoljava ili biva ugrožen sopstveni nacionalni duh. A što se ideologije u širem smislu reči tiče, zanimljivo je da je, s jedne strane, malo priloga o socijalizmu, marksizmu i samoupravljanju, a s druge o crkvi i religiji, što bi se, najverovatnije, moglo protumačiti izvesnom „idejnom prazninom“ koja je u ono doba još vladala: tradicionalni legitimacijski oslonac poretka počeo je već ozbiljno da se

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

kruni, a novo uporište još nije bilo jasno uobličeno. To je doba vrednosnog *interregnuma* u kojem je u središtu pažnje nacija kao takva: još nije bio u potpunosti ustoličen nacionalni socijalizam oslonjen na pravoslavlje koji će narednih desetak godina biti zvanična doktrina Miloševićevog režima.

S obzirom na činjenicu da je manifestan ulog u tzv. „antibirokratskoj revoluciji“ bilo kosovsko pitanje, moglo bi se u prvi mah pomisliti da je najveći broj pisama bio neposredno posvećen upravo toj temi. Međutim, tematska struktura priloga pokazuje nam da se na Kosovo odnosilo 428, odnosno samo 10,6 posto članaka. Doduše, treba napomenuti da bi taj procenat bio znatno veći kada bi pomenutoj kategoriji bio priključen i znatan broj tekstova kojima su „kosovski motivi“ samo povod za bavljenje nekim drugim geopolitičkim područjem ili problemom. Takve tematske podgrupe susrešćemo u okviru ostalih osnovnih kategorija: na primer, najveći deo priloga neposredno posvećenih Vojvodini ili Crnoj Gori inspirisan je odnosom tadašnjeg vojvođanskog ili crnogorskog rukovodstva prema položaju srpskog naroda na Kosovu, kao i spram ustavnopravnog statusa obeju pokrajina.

Što se, pak, Slovenije i Hrvatske tiče, takvih je članaka srazmerno i više, s obzirom na otpor na koji su u tim republikama nailazili pokušaji izvoza „mitinga solidarnosti/istine“. Stoga, u relativnom smislu, na Sloveniju i Hrvatsku otpada najveći broj priloga - u oba slučaja, oko 13 odsto. Zaključak bi mogao glasiti da je neadekvatna percepcija kosovskog pitanja u severozapadnim republikama bila samo izgovor ondašnjem srpskom rukovodstvu za destabilizaciju tamošnjih političkih garnitura i pripremu potonjih poduhvata koji su podrazumevali prekrajanje granica unutar ondašnje Jugoslavije.

O tom pomeranju stvarnog interesa svedoče grafikoni koji prikazuju kretanje broja priloga o pojedinim temama. Zanimanje za Kosovo „kao takvo“, koje je u početku života rubrike davalo ton gotovo svim tekstovima, vremenom opada: izvorni problem je banalizovan i odsad služi samo kao izgovor za druge i drugačije političke obračune. Vojvodina je zastupljena s približno 200 tekstova, što iznosi nepunih pet procenata. Pad

Fond za humanitarno pravo

zanimanja ovde je, međutim, još očigledniji: po uspešno obavljenoj „antibirokratskoj revoluciji“ u toj pokrajini, vojvođanske teme gotovo iščezavaju sa stranica „Odjeka i reagovanja“.

Nekako u doba jenjavanja zanimanja za Vojvodinu, pogled se svraća na Crnu Goru, kojoj je ukupno posvećeno 120 (2,9 odsto) priloga. Tendencija opadanja broja članaka posvećenih toj republici beleži pad posle „Žute grede“, ali će se vatra još zadugo održavati. Slovenija dolazi u središte pažnje upravo u doba kada, bar privremeno, opada zanimanje za Kosovo, a Vojvodina i Crna Gora kao teme pokazuju ravnomernu tendenciju iščezavanja. No, već početkom 1990. godine, zahvaljujući pobedi HDZ na izborima, slovenački slučaj biva arhiviran kao beznadežan: na tapet dolazi Hrvatska.

Ako sada međusobno ukrstimo grafikone koji prikazuju kretanje broja priloga o pojedinim republikama, odnosno pokrajinama, dobićemo uporednu sliku pomeranja težišta političke akcije ondašnjeg srpskog rukovodstva (pa onda i „odjeka i reagovanja“ na koje je ona nailazila). Lako ćemo uočiti „ritam zločina“: lep dokaz da je od Kosova, preko Vojvodine, Crne Gore, Slovenije i Hrvatske u pitanju bila sinhronizovana akcija.

Na grafikonu je moguće pratiti podizanje i spuštanje „velikih talasa“: u početku, pokrenuti jednom silom, oni zapljuskuju sve obale u isti mah; potom, kada dovoljno podriju obližnje obale, naoko se smiruju i skupljaju snagu da bi se zaputili u udaljenije krajeve; potkraj se ustremljuju samo u jednom pravcu, da bi najzad, uoči velike ratne bure, sasvim splasnuli. To zloslutno gibanje obeleženo je simboličnim mestima u našem kolektivnom sećanju: „jogurt revolucija“, „Žuta greda“, „Stari Trg“, „Cankarjev dom“, „balvan revolucija“, „afera Špegelj“...

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ obavila je svoj posao, koji će odmah potom preuzeti televizijski dnevnik, a ubrzo i - izvršiooci na terenu.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

DISKUSIJA

BRANISLAV MILOŠEVIĆ*

“ODJECI I REAGOVANJA“:

RULJA PROBA DEMOKRATIJU

Za razumevanje političkih prilika u kojima je propagandno-politička kampanja, vođena putem „Odjeka i reagovanja“, dala tako ubedljive rezultate, čini mi se da je potrebno dati nekoliko uvodnih napomena o političkoj sceni u Srbiji, pre i posle Osme sednice. Kao čovek koji je prilično dobro bio upućen u raspored političkih snaga i ideja u tom periodu, nalazim sve manje prigovora sopstvenom uverenju da je Osma sednica, a naročito potonja autoritarna vlast bračnog para Milošević-Marković i političkog polusveta koji se oko njih okupio, bila moguća ponajviše zahvaljujući širokoj saglasnosti da je kontrareformacija titoizma neophodna i poželjna.

Doba Titove vladavine je za tzv. najšire narodne mase bilo simbol prosperiteta i stabilnosti, međunarodnog ugleda zemlje i sasvim opipljivih posledica tog ugleda na privatne živote ljudi. S relativno malo rada moglo se živeti sasvim pristojno ili čak u blagostanju, u odnosu na građane ostalih država u kojima se gradio socijalizam sovjetske provenijencije. Jugosloveni su putovali bez viza po svetu, a susedi iz socijalističkih zemalja dolazili su u Jugoslaviju da se uvere kako su elementarni oblici potrošačke civilizacije mogući i pod socijalističkom vlašću.

U svesti običnog čoveka, vladavina Titovih naslednika, međutim, čije je pojedinačne „titovske“ ambicije stari autokrata još za svog života pokušao neutralisati uvođenjem apsurdnog „kolektivnog“ upravljanja zemljom, svakim danom je izazivala sve veće nezadovoljstvo. Progresivno opadanje autoriteta kolektivnog političkog rukovodstva, koje se ravnomerno odvijalo i na spoljašnjem i na unutrašnjem planu, bilo je praćeno porastom uticaja tradicionalnih oslonaca titovske vlasti - armije i policije. U javnosti je sve više

* Sprečen da prisustvuje Okruglom stolu, autor je priložio svoj tekst. - *Red.*

Fond za humanitarno pravo

uzimalo maha uverenje da je izlaz iz ovog stanja raskid s kolektivnim rukovođenjem, ali ne i raskid s titoizmom. Trebalo je pronaći formulu u kojoj će titoizam nastaviti da se razvija i bez Tita.

Za ovih petnaest godina nije, zapravo, nijednom analiziran politički sadržaj glasovite Osme sednice, nego samo njene pogubne posledice. Primećeno je, doduše, da je sukob na Osmoj sednici bio, u stvari, ogoljeni personalni obračun dve partijske frakcije, ali nije dovoljno istaknuto da je ovaj obračun izveden na podlozi nadmetanja obe frakcije za prvenstvo u tumačenju i preuzimanju titoističkog nasleđa.

Prvobitna, nekrofilski opskurna propagandistička formula, po kojoj Tito i dalje živi („posle Tita - Tito“), pored ostalog, u bledim likovima i minornim političkim delima članova kolektivnog predsedništva države i Saveza komunista, pokazala se vrlo brzo neproduktivnom. Uprkos tome, opsednutost Titovom besmrtnošću sticala je gotovo demonološke crte, o čemu svedoči i činjenica da je jedan politički klovn u generalskoj uniformi, koji je neko vreme stajao na čelu Srbije, išao toliko daleko da je 1987. godine, dakle sedam godina posle Titove smrti, proglasio konstataciju da Tito nije više živ neprijateljskim činom. Uprkos tom svom oboljenju, ovaj je klovn bio jedan od dvojice ili trojice najuticajnijih ljudi u Srbiji krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, što nije moglo ostati bez posledica na politički razvoj srpskog društva.

S druge strane, gubitnička frakcija na Osmoj sednici nije se, na primer, usuđivala da, u bogobojažljivoj polemici sa svojim političkim terminatorom, ukaže na opasne uklone ovog titovskog falsifikata ka političkoj praksi originala. Među svojim pristalicama, međutim, Slobodan Milošević je, na sva usta narodnih pevača, slavljen kao „srpski Tito“, a politički protivnici su mu, iskreno i potajno, zavideli na časti koju mu je „narod“ ukazao.

Ne samo za prosečnog, nego i za vrhunskog srpskog političara osamdesetih godina, negovanje titoističkog nasleđa značilo je, između ostalog, umeće održavanja neophodne i delikatne ravnoteže između interesa vojske, politike i policije. Privrženost vrhunskih pred-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

stavnika političke elite u Srbiji titoizmu nije se uvek, kao u slučaju onog klovna, manifestovala neprestanim ponavljanjem da je Tito besmrtnan, ali je isticanje zagrobne vernosti Titu i veličanje njegovih vizionarskih sposobnosti bila, zapravo, šifra pripadanja krugu legitimnih „nastavljača Titove misli i dela“, svojevrsan ritual političke inicijacije u jednom zatvorenom društvu.

U ono vreme, naime, učvršćivanje partijske vlasti unutar republika bilo je moguće samo uz održavanje dobrih odnosa s vojno-policijskim vrhom. Partijska organizacija SK u JNA bila je, praktično, „jača“ od svih ostalih republičkih partijskih organizacija zajedno i, samim tim, „zadužena“ za održavanje ustavno-pravnog poretka u SFRJ. Uostalom, u knjizi uzorne dokumentarne iskrenosti, koja bi se autoru mogla i o glavu obiti, Borisav Jović¹ je pedantno zabeležio političke „procene“ tadašnjeg ministra vojnog, o kojima su, čak i kad su ih smatrali nesuvislim i glupim, morali itekako voditi računa i autor ove knjige, tadašnji vrhovni komandant JNA, ali i najmoćniji čovek u Srbiji, Slobodan Milošević.

Demokratizacija zemlje, koliko god uzdržana i snebivljiva bila, nije se, po proceni pripadnika frakcije poražene na Osmoj sednici, mogla preduzeti bez učešća, odnosno bez prethodnog pristanka, vojnog vrha na eventualne reforme. Već sama ova činjenica svedoči da je reformizam gubitnika na Osmoj sednici podrazumevao neku vrstu liberalizacije društva uz učešće titovske armije i policije, odnosno unutar titoističke društvene matrice. Ali, pošto vojni vrh, sa svoje strane, nije mogao zamisliti demokratizaciju zemlje bez očuvanja samoupravnog socijalizma, političkog monopola Saveza komunista i socijalističke tržišne privrede, o njenoj demokratizaciji se, zapravo, nije moglo ni govoriti.

Samozatajni reformizam političkih prvaka u frakciji poraženoj na Osmoj sednici podrazumevao je i očuvanje jugoslovenske federacije, na temelju njenih titoističkih integrativnih sila - vojske i policije, ako ne obavezno i političkog monopola Saveza komunista. Pobednik na Osmoj sednici bio je, međutim, za korak ispred njih: on je, najpre, shvatio da se reformisani titoizam mora odreći jugoslovenskih pretenzija, iz prostog razloga što je u svakoj

1 Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Politika, Beograd, 1995, str. 91 i sled.

Fond za humanitarno pravo

jugoslovenskoj naciji, odnosno republici, već „čućao“ po jedan nacionalni Tito, a posttitoistička politička elita u republikama nije bila spremna na podelu vlasti.

Da bi, ipak, pridobio vojni i policijski vrh za „preuređenje“ federacije, ne otkrivajući, odmah, da je konačni oblik tog „preuređenja“ njen raspad na sastavne delove, objasnio im je da se socijalizam, odnosno titoizam, nalazi u dubokoj krizi jer ga je kompromitovala prividno nadnacionalna, jugoslovenstvujuća, partijska i državna birokratija. Rešenje rastuće društvene krize u vidu nacionalizacije titoizma, koje je ponudila srpska „antibirokratska revolucija“, dopalo se i ostalim partijsko-birokratskim strukturama u Jugoslaviji. Posle višemesečnih pregovora, u kojima je međunarodna zajednica učestvovala aktivno, ali ne i produktivno, politička elita u bivšim jugoslovenskim republikama opredelila se za stvaranje „džepnih“ nacionalnih država, kojima je na čelu stajao, takođe, po jedan „mali“, nacionalni Tito.

Dok se socijalizam sovjetske provenijencije rušio kao kula od karata u Istočnoj i Srednjoj Evropi, Srbija je svoj, titoistički „samoupravni socijalizam“ u ritama, uspela da odbrani jednostavnim manevrom: „otkrićem“ da je izvorni, titovski socijalizam, bio zloupotrebljen i krivotvoren od strane - birokratije. Otuda je „antibirokratska revolucija“ bila sredstvo kojim će se, istovremeno, ukazati na glavnog krivca za propast socijalističkog društvenog projekta, ali i učvrstiti vlast onih koji su došli do ovog „epoalnog“ otkrića.

Pre Miloševića i poluobrazovanih „ideologa“ iz kruga oko njegove supruge, niko nije bio revnosniji kritičar birokratije od samog Tita: kad god bi jugoslovensko društvo zapalo u neku ozbiljnu, „sistemsku“ krizu, Tito bi optuživao birokratiju i pretio da će je „razvlastiti“ u korist radničke klase. Rezultati tih antibirokratskih kampanja bili su uvek isti: birokratija je postajala još snažnija, a radnička klasa još siromašnija i nemoćnija, sve dok se, preko svojih najboljih i najsposobnijih predstavnika, nije, u ogromnom broju, počela pridruživati emancipovanom proletarijatu u zapadnoevropskim ili prekomorskim zemljama.

Navodni obračun s birokratijom, koji je, u izvornom titoističkom maniru, glatko obavljen na Osmoj sednici partijskog vrha Srbije, naišao je, u prvim reakcijama, na

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

odobravanje, ne samo u vojno-policijskim, nego i partijskim strukturama ostalih jugoslovenskih republika. Međutim, novi „srpski Tito“, pogrešno je ocenio prve uspehe svoje populističke, „antibirokratske revolucije“. Precenjujući prednost političke podrške koju mu je, na dugi rok, mogla pružiti JNA, ali i kvalitet ogromne energije deklasiranih masa u pokretu, Milošević se, umesto za „mirnu koegzistenciju“ s nacional-titoističkim snagama u bivšoj Jugoslaviji, odlučio za konfrontaciju s njima. Umesto ideoloških saveznika, Milošević je stvorio odlučne, ratne neprijatelje.

Ocenjujući da je dobra recepcija Osme sednice rezultat straha od Srbije u ostatku Jugoslavije i posledica inferiornosti tog raznolikog „ostatka“ pred odlučnošću novog srpskog rukovodstva da obnovi titoizam kao srpski hegemonizam, Milošević je jednostavno prevideo da je titoizam, samo u jednom delu bivše zajedničke države, neodrživ bez političke kontrole nad ostatkom bivšeg zajedničkog prostora, ali i bez međunarodnog pristanka na taj hibridni društveni poredak. Iz činjenice da je u Hrvatskoj na vlast došla jedna znatno borniranija inkarnacija Tita nego što je to bio on sam, Milošević je pogrešno zaključio da će srpska varijanta nacional-titoizma naići čak i na izvesnu podršku međunarodne zajednice, koja je, nejasno, razaznavala da je u republikama bivše Jugoslavije na delu opasna i dotad nepoznata radikalizacija decenijama nagomilavanih frustracija komunističkog društva u raspadanju.

Miloševiću i njegovim političkim sledbenicima i savetnicima iz redova nacionalne inteligencije učinilo se da se, uz pomoć policijske kontrole i podrške vojske, politički pluralizam može simulirati, privreda kriminalizovati i držati pod punom kontrolom, a lična vlast praktikovati bez ograničenja, zahvaljujući novom vezivnom tkivu, koje su „pronašli“ i uveli u svakodnevnu upotrebu za održanje sopstvene vlasti. To vezivno tkivo nove autoritarne vlasti činila je nacija, a navodno ugroženi nacionalni interes proglašen je vrhunskim političkim prioritetom, koji je bespogovorno dominirao nad svakim individualnim, grupnim ili klasnim interesom.

Ozbiljna „greška“ ove nove političke doktrine bila je u tome što je ona spontano i nezaustavljivo rađala i

Fond za humanitarno pravo

radikalizovala odgovarajuće pandane u svakom jugoslovenskom narodu i, na taj način, u krajnjem rezultatu, razarala ne samo titoističke stubove mogućeg postjugoslovenskog zajedništva, nego i elementarne pretpostavke eventualnog mirnog suživota naroda i ljudi. Vrlo brzo je, naime, postalo očigledno da jedna više-nacionalna armija ili ista takva policija neće biti u stanju da opslužuju nacionalne političke garniture i održavaju ih na vlasti, nego će doći do forsiranog, i ne obavezno mirnog, raspada jugoslovenske federacije.

Miloševiću se učinilo da i za tu situaciju ima dobar odgovor: manipulisanjem interesima Srba u Hrvatskoj, a zatim i u Bosni, izazivanjem sukoba Srba s većinskim nacijama u tim republikama, i pridobijanjem JNA, po liniji etničkog porekla većine generala, za svoju politiku „zaštite nacionalnog interesa“, Milošević se, isprva, nadao da, strahom od građanskog rata, može održati Jugoslaviju na okupu i pod srpskom dominacijom, koja bi, u skladu s vizijama srpskih nacionalnih mitomana, bila pravedna nadoknada za dotadašnju incidentnu prikraćenost najvećeg naroda u jugoslovenskoj zajednici. Za razliku od svog političkog roditelja, Josipa Broza, Milošević je potcenjivao uticaj međunarodnih činilaca, odnosno bahato verovao da će međunarodna zajednica, zarad stabilnosti regiona, stati na stranu najjačeg učesnika u potencijalnom sukobu, a to je bila Srbija, s potencijalima JNA.

“Odjeci i reagovanja“ su jedna od najobimnijih i najmasovnijih propagandnih akcija, vođenih u doba modernog totalitarizma i autoritarizma. Ni sovjetski staljinizam, ni italijanski fašizam, pa ni nemački nacionalsocijalizam, ne mogu se pohvaliti tematskom propagandnom akcijom, koja je trajala gotovo tri godine i za to vreme sačuvala gotovo sve spoljašnje oznake, maltene autentične, građanske inicijative, usmerene ka afirmaciji određenih političkih ciljeva.

Propagandna kampanja započeta je nekih deset meseci posle Osme sednice, jula 1988. godine, u vreme kad je režim „antibirokratske revolucije“ bio zapao u svoju prvu krizu legitimiteta. Gromoglasno najavljena obećanja o odbrani Srba na Kosovu nisu se ostvarivala, a pozicija novog spskog rukovodstva u Jugoslavi-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ji nije postajala jača, nego, naprotiv, slabija ili, u najmanju ruku, neizvesnija. Suprotno procenama i očekivanjima „glavnog štaba“ tzv. antibirokratske revolucije, jugoslovenska podrška unutarpartijskom puču u Srbiji svakim danom je jenjavala, a silina preteće retorike novog srpskog rukovodstva mobilisala je sve ostale jugoslovenske partijske strukture na samoodbranu.

Pred srpskim rukovodstvom postavljala su se tri akutna problema: dovršenje kadrovske čistke u Srbiji započete na Osmoj sednici, odnosno preuzimanje vlasti, na svim nivoima, u Republici, jačanje sopstvene pozicije u jugoslovenskim strukturama ili njihovo razbijanje i stvaranje političke organizacije koja će te ciljeve ostvariti, a zatim, preuzeti politički monopol u uslovima simuliranog pluralizma.

Da bi ostvario sva tri cilja, „glavnom štabu“ antibirokratske revolucije bili su potrebni ne samo argumenti iz arsenala istorijskih poluistina i nacional-šovinističkih floskula, kojima se, navodno, dokazivao inferorni položaj Srbije i istorijska nepravda prema srpskom narodu, odnosno utvrđivala krivica frakcije poražene na Osmoj sednici za takav položaj srpskog naroda i njegove države.

Punom zamahu „antibirokratske revolucije“ bila je potrebna nekompromitovana i efikasna politička organizacija - Savez komunista, čak ni pod vođstvom novog, „srpskog Tita“, to nikako više nije bio - koja bi dala legitimitet rukovodstvu što je na sebe preuzelo istorijski zadatak da borbom za povraćaj „nacionalnog dostojanstva“ kompenzira duboke nacionalne frustracije koje su Srbe, ne samo one s Kosova, pretvorile u „napaćeni narod“. Ka stvaranju takve organizacije vodio je masovni pokret, masa stanovništva u pokretu, čija je energija posvemašnje frustracije, uz odgovarajuću medijsku stilizaciju, stvarala privid dubokog, autentičnog i opravdanog nacionalnog nezadovoljstva.

Talas organizovanih demonstracija, pokrenut u leto 1998. godine, bio je uzorno pokrivan „glajhšaltovanim“ izveštavanjem medija u službi vlasti. Jedan, u osnovi staromodan, ali izuzetno disciplinovan medijski aparat, čiji su neposredni izvršioци, među kojima je bilo i sposobnih novinara, imali dugogodišnje iskustvo u „profesio-

Fond za humanitarno pravo

nalnoj“ komunikaciji s političkim centrima, kojima su, na ovaj ili onaj način, predano služili, pokazao se do- raslim propagandnom zadatku pred kojim se našao: ovog puta trebalo je, pod prividom borbe za nacionalno oslobođenje i emancipaciju od antisrpske pošasti po- vampirenog „fašizma“ u okruženju, agitovati za kontra- reformaciju autentičnog titoističkog nasleda i u korist srpskog Tita koji se, navodno, svim silama, opirao da to bude.

Urednici medija, koji su se od svojih laičkih saradni- ka u rubrici „Odjeci i reagovanja“ razlikovali pre po svom perverznom zanatskom cinizmu, nego po sofisti- ciranom razumevanju političke zbilje, rukovodili su jed- nom trogodišnjom političkom kampanjom sa sigur- nošću najokretnijih *spin-doctorsa*, kako bismo ih, danas, zvali da su dolazili iz kabineta nekog Tonija Blera, a ne iz kadrovskih štala Slobodana Miloševića. Ne znajući mnogo ili ne znajući gotovo ništa o istoriji propagandnih tehnika totalitarnih režima, ovi su ljudi, sa začuđu- jućom lakoćom, postizali neočekivano dobre rezultate u promociji i širenju javnog zla, što se izražavalo gotovim formulama o nacionalnoj nesreći, kojoj, na svaki način i svim sredstvima, treba stati na put.

36

„Odjeci i reagovanja“ nisu samo oglašavali „ono što narod misli“, nego su nudili gotovu, standardizovanu verziju tih misli, idiom pravednog narodnog nezado- voljstva, koji je delovao mobilizatorski na široke slojeve malovaroške rulje.²

„Odjeci i reagovanja“ su u prostor javne komunikaci- je ubrizgavali stereotipe, koji su davali potrebnu oštrinu slici neprijatelja, ali i ukazivali na nepresušne istorijske argumente za spor i sukob s njima.

„Odjeci i reagovanja“ su bili neka vrsta narodnog univerziteta na kojem su samozvani i samosvesni tu- mači nacionalnih interesa vaspitavali beslovesnu masu

² Pojam „rulje“ preuzet je od Hane Arent, koja piše: „Rulja se sas- toji od svih deklasiranih. U njoj su zastupljene sve klase u društvu. To je narod u svojoj karikaturi i zbog toga rulju lako zamenjuju s narodom. Ako se narod bori, u svim velikim revolucijama, za vođstvo nad nacijom, rulja galami u svim ustanci- ma za jakim čovekom, koji će je voditi. Rulja ne zna da bira, ona zna samo da akklamira ili da kamenuje“ (Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Pieper, München-Zürich, 1986, str. 188).

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

sledbenika kako da te interese najkraćim putem ostvare. Varirajući gotove fraze iz govora političkih čelnika „antibirokratske revolucije“ i dalje „razrađujući“ njihove opskurne ideje, urednici, autori priloga u rubrici „Odjeka i reagovanja“ i njihovi čitaoci, činili su jednu spontanu interesnu zajednicu nacionalno probuđenih aktivista, koju je, vremenom, više homogenizovao otpor iz drugih sredina prema nacionalnim ciljevima koje su propovedali, nego uverenje da su ti ciljevi realno ostvarivi. Neuverljivo, i utoliko grublje dokazivanje moralne i istorijske valjanosti stvaranja Republike Srpske Krajine usred Hrvatske, ili provala dirigovanog besa protiv rukovodstva Slovenije i slovenačkog naroda, bile su samo neke od manifestacija violentnog nacionalističkog diskursa, koji je predstavljao pripremnu, uvodnu etapu u organizaciji i opravdanju nasilja širih razmera.

Ukazujući na prirodnu vezu između propagande i nasilja, odnosno terora, Hana Arendt navodi da je Staljin, kad je trebalo dokazati da u SSSR-u, zahvaljujući razvoju socijalizma, više nema nezaposlenosti, najpre dao ukinuti socijalni dodatak, koji su nezaposleni dotad primali, a posle toga je svakome već bilo „jasno“ da su oni koji nemaju posla ili prosjaci ili „asocijalni elementi“. Operišući u sferi „nadgradnje“, Staljin je novo izdanje *Istorije SKP (b)*, odnosno novu verziju revolucije i reviziju nedavnih istorijskih događaja, propagandno pripremio tako što je, zajedno s dokumentima iz prvog izdanja, fizički uništio i autore, i ogroman broj čitalaca tog izdanja.³ Uostalom, jedan Hitlerov „teoretičar“ propagande predvideo je još 1933. godine da „primena sile može i sama da bude deo propagande“.⁴

Antibirokratska revolucija se, u svojim počecima, nije mogla služiti sredstvima državnog terora, ali su bezobzirna ignorancija ili čak i otvorena negacija istorijskih činjenica ili egzistencije realnog političkog okruženja, same po sebi predstavljali neku vrstu javne agresije, koja je, kad-tad, morala dobiti i svoju neverbalnu, fizičku, pa i oružanu formu. Sistematski propagirajući ugroženost Srba u susednim republikama, koje su u

³ Ibid, str. 147.

⁴ Eugen Hadamovsky, *Propaganda und Nationale Macht*, cit. prema H. Arendt.

Fond za humanitarno pravo

međuvremenu postale međunarodno priznate, samostalne i suverene države, i aranžirajući i provocirajući, uz pomoć vojno-policijskih službi, dokaze o toj ugroženosti, masovni nacionalni pokret, pod rukovodstvom štaba antibirokratske revolucije, propagandno je razrađivao i nadgrađivao svoje početne opcije do tačke u kojoj je, na primer, u Hrvatskoj osvanula Republika Srpska Krajina, kao „legitimna“ državna tvorevina, takođe napaćenog srpskog naroda. „Odjeci i reagovanja“ su, od samog početka, učestvovali u ostvarivanju ove nove srpske „države“, dokazujući da je ona zasnovana na istorijskom pravu srpskog naroda i herojski se noseći s mišljenjima čak i nekih krajiških Srba, koji su u srpskom oslobodilačkom pokretu u Kninu jasno videli opasnu obnovu nacional-šovinističkog četništva popa Đujića.⁵

Upornost s kojom su propagirane vizije novih državnih granica srpskog naroda i uspeh koji je ta propaganda imala, zahvaljujući državnoj podršci, između ostalog i u obliku tzv. paravojnih srpskih formacija, pretvarale su, postepeno, tematske motive i ciljeve nacionalno-oslobodilačke propagande u *casus belli*.

Građa „Odjeka i reagovanja“ je i svojevrsan sociološki presek obrazovnog, kulturnog i civilizacijskog nivoa srpskog društva na kraju XX stoleća. Zahvaljujući toj građi, moguće je načiniti mnogo pojedinačnih studija uzroka i posledica, motiva i ciljeva srpskog velikodržavlja u akciji. Analiza pojedinih priloga i tematskih celina, koje su priređivači inteligentno i pregledno razvrstali, nudi svakom trezvenom analitičaru pregršt odgovora ne samo na pitanja aktuelnog, ponižavajućeg i poražavajućeg statusa srpskog nacionalnog korpusa, već i deo objašnjenja za „loš glas“, na

5 Vidi polemiku u „Odjecima i reagovanjima“ sa generalom Durbabom, koja je karakteristična i po tome što je uredništvo „dopustilo“ jednom saradniku - partizanskom generalu - da napadne i Politiku, koristeći to kao povod da temeljno diskredituje „partizanštinu“ svoga oponenta koja se, pored nerazumevanja opravdanosti nacionalnih zahteva kninske ekspoziture „antibirokratske revolucije“, netrpeljivosti prema éetništvu, personifikovanom u liku i delu popa Đujića, ogledala i u aktivnoj nostalgiji za titovskom Jugoslavijom (CD „Vreme kad je narod govorio“, polemika Velimir Knežević - Jošo Durbaba, mart-april, 1989).

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

koji je srpski narod izašao kod svojih suseda, a preko njih i u dobrom delu civilizovanog sveta.

„Odjeci i reagovanja“ su jedinstven dokument indukovanog pomračenja nacionalnog uma i morala, prisebnosti i individualne odgovornosti, opominjući i optužujući materijal protiv protagonista jedne politike, ali i protiv njenih „voljnih izvršilaca“, kojih u Srbiji, tokom „antibirokratske revolucije“, kao ni u periodu koji joj je prethodio, nikad nije nedostajalo. Kraj svih onih zlatnih viljušaka, kojima su Srbi-jeli-dok-se-u-Evropi-jelo-prstima i onog srednjovekovnog sjaja, kojim su se stolicima hvastali srpski mitomani, dokazujući postojanje i izuzetnost srpske civilizacije, u „Odjecima i reagovanjima“ progovorila je, na žalost, većinska Srbija, jezikom dotad nepoznate anticivilizacijske isključivosti.

Objava razornog populizma, koji svoju volju za destrukcijom crpi iz uverenja da je srpski narod u svojoj istoriji bio potiskivan zbog prisustva Drugih i suživota s Drugim, u jednoj nametnutoj državnoj zajednici, bila je toliko snažna da je nametala nove obaveze njegovim organizatorima i manipulatorima. Taj populizam mutnih i nedomišljenih pretenzija i visokog aktivističkog napona, koji se lako mogao okrenuti i protiv onih koji su ga artikulisali, morao se održavati stalnim dopunjavanjem optužnice protiv neprijatelja Srpstva, ali i proširivanjem teritorija, na kojima je trebalo intervenisati u korist srpskog naroda. Projekcija pune nacionalne afirmacije, koja zrači iz priloga objavljenih u „Odjecima i reagovanjima“, podrazumeva život u etnički čistoj zajednici, ili barem u zajednici u kojoj će dominirati srpski narod. Kad se narod, odnosno rulja, koja je preuzela ingerencije naroda i nacije, bude pitao, poručuju autori „Odjeka i reagovanja“ i njihovi moderatori, živeće bez Drugih, u srećnoj zajednici istorodnih primeraka nacionalnih životinja (*zoon ethnicon*).

Ali da bi narod došao do te srećne zajednice, moraće se, ako treba i silom, kurtalisati svih Drugih, koji mu stoje na putu samooslobođenja. U tom smislu, „Odjeci i reagovanja“ su dug i pomalo jednoličan, ali višestruko indikativan, manifest pretpolitičkih bića, koja plemenski život, omeđen razumevanjem civilizacije kao retrogradnog procesa revalorizacije navodno moralno besprekorne, a kulturno i politički nadmoćne prošlosti,

Fond za humanitarno pravo

pretpostavljaju životu u modernom, otvorenom i, naravno, kontroverznom društvu i svetu.

Glas povređenog nacionalnog dostojanstva, čiji su branitelji bili poluobrazovani mitomani s univerzitetskim diplomama i doktorskim titulama, vaspitači omladine, vojna lica i civili koji pišu kao da su na permanentnoj vojnoj vežbi, zatražio je od celoga sveta zadovoljenje za navodne viševjekovne nepravde koje su mu nanete, a požnjeo je, međutim, samo prezir i nerazumevanje, u najboljem slučaju sažaljenje, što u savremenom svetu prepoznaje samo neprijatelje ili učesnike u nekakvoj planetarnoj, antisrpskoj zaveri i pristaje uz vlast koja nebulozne istorijske, moralne i političke revandikacije pokušava da pretvori u operativne ciljeve svoje antisvetske politike.

U „Odjecima i reagovanjima“ oglasila se, neslućenom žestinom, energija zla i destrukcije decenijama deklasirane rulje, kojoj se učinilo da će, u sukobu sa svojim susedima, prevladati svoje duboke frustracije i socijalnu marginalnost. U vreme „Odjeka i reagovanja“ Srbija je imala sve što je potrebno da obnovi nacionalsocijalistički projekat na svome tlu – jasnu sliku neprijatelja (u liku Hrvata-ustaša, donekle Slovenaca, svakako Muslimana i, više od svih ostalih, Albanaca), vođu, armiju i ratni cilj, a uz to i moćne (elektronske) medije, za koje je Hitler, recimo, bio prikraćen. Nedostajala joj je, srećom, privredna moć da bi ostvarila naume autističnog rukovodstva, koje se, od širokog sloja političko-privredno-kriminalne elite, u vreme početne ekspanzije, svelo na bračni par, oboleo od vlastoljublja, mržnje i podozrenja prema svemu što nije bilo deo porodice ili njena posluga.

Iako se ne bi smela preceniti uloga i uticaj „Odjeka i reagovanja“, tako što bi im se, naknadno, pripisala neposredna mobilizatorska snaga, koju prilozi u ovoj rubrici nisu mogli imati, za razliku od priloga koje je objavljivala državna televizija, na primer, značaj ove rubrike ne treba ni potcenjivati: ako su televizijski izveštaji mobilisali i organizovali rulju, kao pokretačku snagu nacionalne revolucije, „Odjeci i reagovanja“ su podastirali pseudoistorijske i pseudopolitičke argumente u prilog toj revoluciji i obrazloženja njene navodno duboke moralne utemeljenosti. Televizija je mogla da podstakne dobrog Srbina na akciju, da ga organizuje

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

kao deo probuđenog i nacionalno osvešćenog naroda, a „Odjeci i reagovanja“ su bili tu da ga ubede u „istorijsku“ opravdanost i neophodnost akcije.

Koliko je bila uspešna ova „podela poslova“ unutar medijsko-propagandnog sektora pod neposrednom kontrolom države, svedoči vispreni komentar jednog analitičara koji je, povodom demonstracija u Beogradu, na kojima su radnici Rakovice postavljali izvesne socijalne zahteve, primetio da su učesnici ovih demonstracija došli pred Skupštinu kao radnici, a razišli se, posle Miloševićevog govora, kao Srbi.

„Odjeci i reagovanja“ bili su mogući u jednom društvu u kojem javnost faktički ne postoji, odnosno gde je svedena na tautološko ponavljanje izvesnog broja opštih mesta i zaključaka, koji slede iz političke razrade i operativne primene tih opštih mesta. Pod uslovima bitno ograničenog i selektivnog informisanja, u sredini u kojoj ne postoji tržište, nego sledovanje, racioniranje informacija, gde se informacije ne vrednuju prema svojoj pouzdanosti i proverljivosti, nego prema dnevnopolitičkom interesu za njihovu (zlo)upotrebu, propagandna kampanja tipa „Odjeka i reagovanja“ bila je pretvorena u otvoreni, dnevni plebiscit za politiku kontrareformisanog titoizma, s nacionalnim sadržajem. Taj plebiscitarni karakter bio je moguć, pored ostalog, i zahvaljujući činjenici da, u vreme „Odjeka i reagovanja“, nije postojao korpus tzv. nezavisnih medija, tako da je artikulacija i kritičko vrednovanje tema i priloga koji su se pojavljivali u Politikinoj rubrici jednostavno nedostajala. Tzv. narod bio je suočen sam sa sobom, a njegov glas, koji je, naočigled svih, krivotvorila rulja, nije ničim mogao da bude ometan, niti osporavan. „Odjeci i reagovanja“ bili su vrhunac populističkog trijumfalizma, koji se za vlade Slobodana Miloševića više neće ponoviti. Od razuzdane i bahate anarhičnosti titoističkog reformatora, koji je rušio sve pred sobom, ulazilo se, polako ali neotklonjivo, u fazu tražanja za institucionalnim pokrićem reformističke avanture.⁶

U trenutku kad je postalo jasno da legalizovanje

6 Na XX sednici Centralnog komiteta SK Jugoslavije, održanoj 30. januara 1989. godine, na kojoj se očekivalo da će jugoslovenska partijska elita obuzdati novog vođu Srbije, Slobodan Milošević izgovorio je čuvenu apologiju „konstruktivnog

Fond za humanitarno pravo

političkog pluralizma podrazumeva i pristajanje na, kakvo-takvo, medijsko višeglasje, „Odjeci i reagovanja“ su obustavljeni. „Antibirokratska revolucija“ je bila završena, pretpostavke za stvaranje nove političke organizacije su bile stvorene, a ambijent za njeno delovanje profilisan. „Narod“ je identifikovao razloge svoje istorijske prikraćenosti i frustracija, slika neprijatelja je bila sasvim izoštrana. Došlo je vreme obračuna - ali ne više preko novina.

DRAGOLJUB TODORVIĆ

Prvo što mi je palo na pamet dok sam saslušao ova izvanredna izlaganja jeste da je jedan od urednika rubrike „Odjeci i reagovanja“, novinar Lazarević, koji je za taj urednički rad dobio značajnu novinarsku nagradu, sada važan i značajan funkcioner nove politike.

Hoću da kažem da je uspostavljen kontinuitet duha rubrike „Odjeci i reagovanja“ sve do današnjeg dana.

42

anarhizma“ antibirokratske revolucije: „Sukoba i razlika se ne treba plašiti, oni su neizbežni da bi se uklonile prepreke. Rešenje će doneti politika za koju se opredelila većina naroda ove zemlje, institucionalno i vaninstitucionalno, statutarano i nestatarano, na ulici, populistički, elitistički, argumentovano i neargumentovano, ali u svakom slučaju jasno je da se radi o politici za Jugoslaviju, socijalističku i nesvrstanu, demokratsku, u kojoj će se živeti jedinstveno, ravnopravno, bogatije i kulturnije, ali za početak, pre svega, složno.“

Dve godine kasnije, posle devetomartovskih demonstracija u Beogradu, vođa antibirokratske revolucije najavljuje institucionalizaciju svoga pokreta: „Sve političke stranke moraju razumeti da posle višestranačkih izbora svoje stavove moraju odsad zastupati preko svojih predstavnika u parlamentu, a ne van njega, kao što je dosad bila praksa u uslovima jednostranačkog sistema. One 'stranke' među njima, koje nisu dobile predstavnike u Skupštini, ne mogu sada izborne rezultate menjati na ulici, niti uzurpirati nadležnost Skupštine i donositi odluke za koje je jedino ova ovlašćena i na taj način Skupštinu potiskivati u poziciju tela koje ratifikuje odluke donete na drugom mestu... U tim okolnostima, talas pokušaja vanustavnog i vaninstitucionalnog vođenja politike u Srbiji, s kojima smo se suočili ovih dana, može dobro doći svima koji žele da je destabilizuju i tako ranjenu oslabe u pregovorima za pravično rešenje položaja srpskog naroda u Jugoslaviji i za očuvanje federalne Jugoslavije“ (cit. prema Vjesniku, mart 1991).

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Predstavnici nove vlasti, pre svega predsednik Savezne republike Jugoslavije, neki potpredsednici Vlade Srbije, pojedini ministri, direktori kulturnih institucija, glavni i odgovorni urednici listova i televizijskih stanica, u potpunosti stoje na pozicijama autora rubrike „Odjeci i reagovanja“. Neki od njih čak produbljuju, dopunjuju ideje autora „Odjeka i reagovanja“, a predsednik SRJ Vojislav Koštunica je prava paradigma. Sve njegove reakcije u vezi s Međunarodnim krivičnim tribunalom za ratne zločine počinjene na prostoru bivše SFRJ, počev od one da mu je Haški tribunal deveta rupa na svirali, pokazuju da govori nesmetano i bruka zemlju, državu i narod.

Ministar Batić govori uporno o tome da su najveći zločinci na ovim prostorima Tači, Haradinaj i Čeku, a ne daje ni jedan dokaz za to.

Danas se mnogo više javno koristi termin „Šiptari“ nego u vreme rubrike „Odjeci i reagovanja“. Manipuliše se patrijarhom, vode ga da osveštava reprint izdanje Miroslavljevog jevanđelja, uz obavezno prisustvo Vojislava Koštunice. Razne slave, besmislene i smešne situacije s prestolonaslednikom, procesija nošenja balsamovanog Dučića, protežira se himna „Bože pravde“ iako u Srbiji živi 35 odsto nesrpskog stanovništva, a monarhiju podržava jedva 0,5 odsto stanovništva.

Nekadašnji simbol otpora, Književne novine, propagiraju versku netoleranciju, usuđujem se reći da su u izvesnim tekstovima postale rasistički list. Nove Književne novine deluju kao crkveno glasilo ili, čak, list sekte unutar crkve. Da ne govorim o ministru vera Vojislavu Milovanoviću i o veronauci koju podržava i ministar prosvete Gašo Knežević; potpredsednik Vlade Nebojša Čović se zaklinje po crkvama... Taj duh „Odjeka i reagovanja“ se u Srbiji, na žalost, nastavlja.

IGOR GRAOVAC

Pridružujući se pohvalama ovom iscrpnom i višegodišnjem radu, ukazao bih na par metodoloških i teorijskih pitanja kada je riječ o istraživanjima tzv. sekundarnih izvora. Iako je ovo dobar primjer kako se sekundarni izvori mogu koristiti u istraživanjima najnovije

Fond za humanitarno pravo

historije, javljaju se neke dileme. Kolega Bojan Dimitrijević je na dijalogima povijesničara i historičara u Pečuhu referirao o stvaranju slike i odnosa prema Hrvatima u listu Narodna armija od 1990. do 1992. godine. Slična se istraživanja rade u Hrvatskoj, doduše više kao istrgnuti a ne ovako strukturirani segmenti, sve do onih najbanalnijih i najduhovitijih *The grates shits* u Feralu koji, zapravo, bira odjeke i reagiranja iz hrvatske štampe, publicira ih u najgrubljim primjerima, pa čak i godišnje nagrađuje.

U sociologiji, međutim, nije opravdano slučajnu grupu strukturirati sociološki u smislu jedinstvene skupine koja se onda razvrstava po profesionalnim karakteristikama. Trebalo bi vidjeti koliki je faktor slučajnosti u tako strukturiranoj grupi i da li je ona ciljno formirana skupina? Ti podaci su pretjerano detaljni i unose zabunu, odnosno ne moraju biti sasvim istiniti jer je riječ, vjerojatno, kao što je i u Hrvatskoj kod sličnih rubrika, o ciljanim politički i ideološki obojenim skupinama, koje su najvjerojatnije u sprezi s političkom vlasti. Oni se namjerno javljaju u takvu rubriku i nisu reprezent društva; ovdje se, međutim, sugerira koje grupe stanovništva učestvuju u tome oblikovanju mnjenja, iako je moguće da su one ciljno usmjeravane.

Pri historigrafskom istraživanju najnovijeg razdoblja, posebno kada je riječ o vizuelnoj historiji, javlja se problem stavljanja u korisnikov kontekst. Ovdje je napravljen odličan pokušaj, čak i tabelarno i grafički je prikazan i stavljen u historijski kontekst, ali i on može imati odmake koji nisu sasvim znanstveno korektni. Pri istraživanju žrtava u Drugom svjetskom ratu u hrvatskom Institutu za povijest gdje radim, pokušali smo takozvanom vremenskom gustoćom smrti dovesti u vezu historijske događaje, velike operacije, političke događaje, odluke, kontraofanzive i sl. u kontekst pojavljivanja žrtava. Ovdje se javlja vremenska gustoća pojedinih tema. Mi smo odustali na pola puta jer smo maltene došli do horoskopa smrti, što je potpuno nenaučno.

Čudesno je pojavljivanje određenih datuma koji nisu uvijek u direktnoj vezi sa historijskim događajem. Moglo bi se reći - kao neko ludilo u vezi sa zločinom, koje je vezano čak i za klimatski određene datume ili za određeno područje ili, štoviše, da ono predstavlja osvetu

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

na temelju nekog bivšeg historijskog iskustva. Mene zanima kako vi tumačite direktnu vezu, jer kada je vještačka, ona ne mora biti dokaziva. Kod istraživanja suvremene historije, pogotovo kada je riječ o množini pisanih video i audio-izvora koji ranije nisu korišteni u historiografiji, ne bi trebalo pasti u zanos statističkog iskazivanja svega. Mada se ulaže veliki napor, strukturiranost i pretjerana statistika mogu odvući od osnovne teme i dovesti do toga da se ne vidi pozadina takvih historijskih događanja.

Recimo, zašto postoje „Odjeci i reagovanja“, tko je to naručio, koliki je njihov utjecaj na pojedince u društvu, da li oni znaju da su pod takvim utjecajem? Najeklatantniji primjer je famozni proglas KPJ uz poziv narodu na ustanak. Iako je bio uništen u štampariji, kasnije je u udžbenicima figurirao kao dokument koji je podstakao narod na revoluciju. U suštini, proglas nije imao stvarnog odjeka u narodu, to je bio samo papir koji nije ništa značio.

Ne tvrdim da „Odjeci i reagovanja“ nisu govor mržnje i priprema za sukobe koji su onda nastali nakon 1990. godine, ali možda bi trebalo malo više pojasniti i vidjeti tu pozadinu koja se, statistički ogoljena, ne vidi uvijek sasvim jasno.

ALJOŠA MIMICA

Uočavam ovde jedno sociološko i jedno istorijsko pitanje, odnosno pitanje koje se tiče istoričara. Što se tiče sociologije, moram odmah reći onima koji to ne znaju da se bavim istorijom ideja, tako da sam daleko od brojki: ja se bavim rečima, tlapnjama i davnim mislima, danas nekorisnim, a u istoriji „uzvišenim idejama“. Ideje sadržane u rubrici su sve samo ne uzvišene.

Ovde sam se upustio u neku vrstu analize kojoj nisam nikada bio sklon niti sam, zapravo, ozbiljno profesionalno osposobljen za statističku obradu materijala i moderne kvantifikacijske tehnike. Ali, eto, malo sam se zaneo i poigrao pod stare dane. Ne tvrdim da ova vrsta obrade materijala, na pomalo parasociološki način, sama po sebi pruža nepobitne dokaze za bilo šta.

Socioprofesionalna struktura autora rubrike načinjena je na osnovu onoga što je bilo dostupno od izvora:

Fond za humanitarno pravo

potpisa ispod pisama čitalaca, ako je dato ime, zanimanja i zvanja dotičnih. Mi smo to vredno beležili i unosili u kompjuter. Neka zanimanja smo rekonstruisali na osnovu opštih priručnika *Ko je ko u Srbiji* ili, naprosto, na osnovu običnog svakodnevnog znanja. Ako čovek nije potpisan a znamo za njegovo ime, mogli smo mu akribirati određeno zanimanje. Međutim, u masi gledana socioprofesionalna struktura, koja je i grafički prikazana, dokazuje distribuciju tih zanimanja unutar jedne ograničene skupine od 4200 tekstova: određene socioprofesionalne kategorije prezastupljene su u odnosu na stanje u ukupnoj populaciji.

Statistički je uvek relevantan pokazatelj ako je jedna grupa ljudi formirana *ad hoc* ili zbrda-zdola, pa čak i ako je manje-više strukturisana, a sadrži kategorije koje su u procentima mnogo veće nego u ukupnoj populaciji. To što među 4200 priloga ima samo dva priloga seljaka i tri iz pera radnika pokazuje da je samosvest Rubrike kao „narodne tribine“ zapravo mit, da je ona fikcija i da ne počiva na činjenicama.

46

Iz toga ne treba izvlačiti dalekosežne zaključke; treba sagledati kakva je bila uređivačka politika; mi ne možemo znati koliko je tu lažnih autora. Trebalo bi ići u arhivu pa videti - ako uopšte čuvaju pisma, u šta je teško verovati - da li je postojao neki štab za fabrikanje lažnih pisama. Inače, uvek sam bio skeptik prema takvoj vrsti podataka, treba ih uzeti na znanje ali ne izvlačiti iz njih nikakve dalekosežne zaključke. Jedino što se može uzeti - i, ponavljam, uzeto je - jeste ta prezastupljenost i podzastupljenost u strukturi jedne grupe u odnosu na populaciju u celini.

RADINA VUČETIĆ

Kontekst istorijskog je dat u meri u kojoj je to bilo moguće. Hronologija događaja u okviru kompakt-diska data je zato što smo radeći na silnoj građi i pismima videli da sve to nisu pisma tek tako nego da je, uslovno govoreći, „to“ dolazilo odozgo.

Što se tiče strukture autora i primedbe da smo možda izvukli stvari iz konteksta, rekla bih da to, ako uzmemo u obzir kontekst istorijskih događaja, čak

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

poprima oblike antičke tragedije. Egzemplari, profesori, doktori, nazovimo ih intelektualnom elitom s ulogom horovođe, šalju pisma Politici na zadatu temu, a onda horovođa koji je pisao pisma dobija čitav hor „Odjeka i reagovanja“. Kao u antičkoj tragediji, taj hor predstavlja javno mnjenje. Ta veza opšteg i istorijskog konteksta, istorijskih događaja, a zatim i autorstvo, pravi piramidu, s tim što taj vrh piramide nismo uspeli da vidimo, da saznamo kako je zapravo funkcionisalo. Politika je ostala zatvorena.

VELIMIR ČURGUZ KAZIMIR

Moram da izrazim ogromno zadovoljstvo što „Odjeke i reagovanja“ imamo na jednom mestu. To je nešto na šta smo čekali preterano dugo, mada je i sada osnovno pitanje šta možemo da uradimo. Jedna od stvari koje mi prvo padaju na pamet i koje me sve vreme muče, to je da nikada nećemo saznati koliko je stvarno pisama upućeno ovoj rubrici. Kao što vam je poznato, pisma se uništavaju. Najverovatnije nikada nećemo saznati ni koliki je broj od objavljenih pisama bio naručen i, najzad, teško da ćemo saznati koliko je pisama pisano u samoj redakciji, od strane novinara i urednika. Neke odgovore možemo indirektno dobiti i ja ću govoriti o onome šta bi moglo da se uradi konkretno da bi ta slika i utisak bili kompletniji.

Mogu da se urade intervjui s ljudima koji su radili bar u blizini, ako ne u samoj rubrici „Odjeci i reagovanja“; neki od njih su spremni da pričaju, ako ne o svojoj ulozi, onda o ulozi drugih. Moraju se stvari identifikovati, videti ko je, kada, u koje vreme bio urednik i šta je bio njegov delokrug rada. Oni koji poznaju rad u medijima vrlo dobro znaju da tu postoji dosta militaristička komandna odgovornost i da relativno lako možete utvrditi ko je za šta odgovoran u kom trenutku.

Mislim da bi bilo veoma važno utvrditi i kako su se kretali tiraži novina. Ako je rubrika „Odjeci i reagovanja“, a nesumnjivo jeste, promenila ton pa i kompletnu uređivačku politiku ne samo u Politici nego i u srpskom novinarstvu, trebalo bi utvrditi do koje mere je to uticalo na tiraž lista. Tiraž Politike je prvo padao usled ras-

Fond za humanitarno pravo

pada zemlje, pa je s nekih 300 hiljada pao krajem devedesetih na 200 hiljada, što je i dalje bilo jako dobro. Međutim, pravi pad tiraža započinje negde 1990, da bi 1991. godine, u jeku martovskih događaja, pao na 40-50 hiljada.

Podatke možemo interpretirati na ovaj ili onaj način, ali oni su veoma bitni i svedoče da je jedan ne tako zanemarljiv broj stalnih čitalaca Politike počeo da napušta list.

Moram još da spomenem da u kompleksu „Odjeka i reagovanja“ nikako ne smemo zaboraviti ulogu čuvene humoreske „Vojko i Savle“, koja zajedno sa „Odjecima i reagovanjima“, u stvari, dovodi do preokreta u kompletnoj uređivačkoj politici.

Najzad, da kažem ono što je na medijski način izuzetno zanimljivo i značajno i zbog čega treba da se bavimo ovom temom, ne samo sa stanovišta sociologije i istorije nego i komunikologije: model koji je napravljen u Politici postao je vrlo brzo model u ostalim medijima, pre svega na RTS gde je do promena i „događanja naroda“ došlo tek 1990, za razliku od Politike u kojoj je taj proces uzeo maha već 1987. godine.

48

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

„Odjeci i reagovanja“ kao rubrika ne mogu da se posmatraju mimo konteksta lista Politike i to su, naravno, uvodničari rekli, ali bih ja to malo potencirala jer ne znam da li je moglo jasno da se uoči iz ovoga što smo danas slušali - „Odjeci i reagovanja“ su, u stvari, samo ilustracija prve strane Politike, ono što na prvoj strani piše bilo je ilustrovano u „Odjecima i reagovanjima“, kao što je Dnevnikov dodatak za one koji nisu razumeli Dnevnik RTS do kraja uprošćeno, okulistički - što bi Nebojša Popov rekao - najeksplicitnije to razrađivao i objašnjavao.

U tom smislu, „Odjeci i reagovanja“ apsolutno su u kontekstu vremena i u kontekstu političkih zbivanja - slika i ilustracija toga.

Kolega Mimica je pomenuo kolektivno sećanje, što je meni jako sporan termin i nikad nisam mogla da ga prihvatim bez obzira što to ne spada u moju osnovnu struku. Možemo čak da tvrdimo da kolektivno sećanje

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

najširih slojeva stanovništva nije ono što se desilo već je kolektivno sećanje ono što je pisalo u Politici i bilo prikazano na televiziji. U kolektivnom sećanju najšireg stanovništva ovde ne postoji masakr u Tuzli 25. maja 1995. Ne postoji zato što ga nije bilo u novinama, nije ga bilo na televiziji, pa 90 odsto ljudi u Beogradu nikad nije čulo za taj događaj. To kolektivno sećanje ja bih stavila pod navodnike.

ALEKSANDAR NENADOVIĆ

U Politici sam radio trideset i devet godina i šest meseci i trebalo bi da znam sve o njoj. Moj tekst o Politici, odnosno o „Odjecima i reagovanjima“, bio je moj rastanak s tom politikom i kućom. „Odjeci i reagovanja“ su kraj Politikinog profesionalizma, samoubistvo ili ubistvo, kako hoćete, pri čemu ja mislim da ostaje možda nemoguće istražiti i dokazati na koji način je organizacija te operacije izvedena.

Skoro godinu dana, u okviru projekta *Srpska strana rata*, čitao sam priloge i stekao utisak naknadno da je Miloševićovo razmišljanje i ljudi oko njega bilo sasvim organizovano i usmereno na jedan cilj: da se u uspešnom fingiranju demokratije sa slobodnim medijima unište oni bez kojih nema ni slobode, ni medija. Politika je bila nosilac uverenja ili predstave da Srbija ima ozbiljan medij i trebalo je nju učiniti upotrebljivom za takav cilj. Setite se, na početku povodom Duge i Nina, Miloševićeve rečenice: „Nama nije dovoljno zamenjivanje urednika, mi moramo izvršiti rekonstrukciju redakcija.“

To nije bilo teško u manjim listovima, ali u Politici se moralo raditi temeljno, u većem obimu. Politika je sistematski uvođena u ideološku aparaturu vlasti, čime se gasila njena profesionalna misija, njena funkcija. Direktor i glavni urednik je najpre postao predsednik jedne, a onda i Ideološke komisije, s pravom da prisustvuje svim sednicama Predsedništva tadašnje partije. Onda su i drugi ljudi uvučeni i Politika je, u jednoj gruboj redukciji, postala poslednja vrsta Miloševićevog agitpropa.

Pitanje je kako su i zašto ljudi u Politici - među kojima je bilo dobrih novinara, ili bar onoliko dobrih koliko u drugim listovima - pristali, kako su slamani ti ljudi i taj duh?

Fond za humanitarno pravo

Bojim se da možda, kao što već neko reče, to nećemo nikada saznati. Vreme o kome ja sanjam jeste da se ta rasprava vodi u Politici, s Politikom, s njenim novinarima, pre nego što svi nestanemo.

To više nije priča o Politici s velikim slovom, to je priča o politici s malim slovom, to je priča o Srbiji, a ne potrošiti vreme u tražanju za saznanjem šta se desilo, za rekonstrukcijom, značilo bi jedan širi pristup Politici, ovakvoj kakva je ona sada. U teškom je ona stanju jer svako ko u njoj radi, a ima svest o profesionalnoj odgovornosti, ne može poricati šta se dogodilo. Ipak, ne treba zaboraviti da ima ljudi koji žele profesionalnu rehabilitaciju i treba s njima razgovarati.

Politika je, kao što znate, i danas deo politike s malim slovom. Ne mislim da je ona već sada bezuslovno na istim pozicijama na kojima je bila kada je njen lik zastupala rubrika „Odjeci i reagovanja“; danas se u Politici vodi borba za materijalni i profesionalni opstanak, pa ako izostane komunikacija s Politikom, s ljudima koji rade u njoj, prestići će nas svi koji idu putem dela vlasti, onog dela koji je preko jugoslovenskog predsednika Vojislava Koštunice amnestirao Politiku od tog razdoblja. On je bio u Politici, svoje obraćanje kolektivu počeo je time da je to jedina redakcija koju je posetio i u govoru koji nije bio tako kratak izgovorio doslovce rečenicu da je Politika uvek bila vrhunac, ponos...

50

NATAŠA KANDIĆ

Pozvali smo nekadašnje urednike rubrike „Odjeci i reagovanja“, s nekima od njih smo razgovarali, hteli smo da danas o ovoj rubrici razgovaramo i s ljudima koji su se često pojavljivali kao autori pisama. Međutim, nismo uspeli.

ALJOŠA MIMICA

Samo ukratko da kažem nešto o pojmu kolektivnog sećanja. To nije nešto što sam ja smislio nego to je pojam koji seže iz francuske sociološke tradicije. Bitno je da kolektivno sećanje ne mora biti adekvatno sećanje.

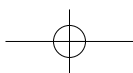
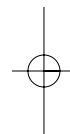
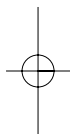
Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Sećanje se gradi vremenom na način na koji to čine proizvođači sećanja - da li približavajući ga stvarnom stanju stvari u prošlosti ili remodelujući određeno stanje stvari. Kolektivno sećanje je ono što dobijemo gotovo, što je pre nas formirano i što mi možemo samo da prihvatamo ili da ga eventualno korigujemo. Ovim našim skupom mi pokušavamo da korigujemo jedno kolektivno sećanje.

BATON HADŽIJU

Kako izgledaju „Odjeci i reagovanja“ iz kosovskog ugla? Bio je to udar slova na našu svakodnevnu realnost. Vi ste u Beogradu „Odjeke i reagovanja“ posmatrali preko slova, a mi tamo na Kosovu videli smo plodnost „Odjeka i reagovanja“. Ko hoće celovit pristup političkoj akciji Politike treba da siđe malo i na Kosovo, da priča s novinarima i ljudima koji su živeli s novinarima Politike tokom devedesetih godina - mi, novinari, videli smo jednu situaciju, a u Politici smo, naravno, čitali drukčije.

Suštinski problem „Odjeka i reagovanja“ je nezainteresovanost intelektualne sredine u Beogradu. Mi u Prištini nismo videli da su „Odjeci i reagovanja“ na meti beogradskih intelektualaca. Mi smo doživeli dva ataka, dva napada, napad slovima i napad realnošću. Policajci su, u stvari, na Kosovu samo sledili slova koja je ispisivala Politika, te „Odjeke i reagovanja“. Mi smo ih osetili, a vi ste samo čitali.

SESIJA II

MEDIJI, POPULIZAM I GOVOR MRŽNJE

STJEPAN GREDELJ
GOVOR MRŽNJE U MEDIJIMA

Na početku bih želeo da kažem da ću donekle proširiti zadatu temu na nešto malo više od „verske i nacionalne mržnje“, dakle, na govor mržnje kao takav. U toku diskusije bilo je rečeno da treba kontekstualizovati to što se događalo, stoga bih se na trenutak zadržao i na nazivu ovog skupa: „Dokumenti o prošlosti“. Složio bih se s gospodinom Todorovićem da to nisu samo dokumenti o prošlosti, to su dokumenti o nastanku jednog kontinuuma zla koji ima svoj kontinuitet, kao „večno vraćanje istog“ čemu smo i danas svedoci, možda ne na tako sistematičan, ali ne baš ni na toliko fragmentaran način.

Pakleni krug nije zatvoren i poneki mediji su „još uvek poruka“.

Pored primera koji su navedeni, ja bih podsetio (uz pomoć, na žalost danas odsutnog Petra Lukovića, passioniranog kolekcionara aveti prošlosti u mržnjoslovnom diskursu) na primere koje je on naveo u poslednjem broju Reportera iz novina koje izlaze u Beogradu, dakle koje su dostupne svima. To su Jutarnje novine, odnosno novi list Nacional, gde se gotovo istim jezikom, gotovo istim diskursom govori u dva teksta o „tamo nekim Hrvatima“, ali jednog dana bi se mogli vratiti i ostali subjekti prethodnih govora mržnje.

Tako, recimo, jedan vrlo čitan dnevni list, koji ima vrlo uzvišeno ime (Glas javnosti) permanentno i namerno pripadnike albanske nacionalnosti naziva Šiptarima, često i s malim „š“, i tome slično. Da ne pominjemo šta se sve može videti i čuti na elektronskim medijima, posebno na onima koji su „uspešno privatizovani“. Da ne govorimo, nadalje, o tome da su, recimo, dva vrlo ozbiljna nedeljnika, Nin i Vreme, dali publicitet ljotićevisko-fašističkoj organizaciji Obraz u dva vrlo opširna teksta, prošarana intervjuima i sa auto-

Fond za humanitarno pravo

propagiranjem mračne ideologije njenog glavnog ideologa, izvesnog, navodno, sociologa i biznismena Nebojše Krstića.

Kolega Đokica Jovanović mi je malopre ukazao, nisam znao da to postoji, na izvesan list Zbilja, skrećući mi pažnju na jedan jako „lep“ pasaž, ali to ću njemu prepustiti da iskoristi kada bude govorio. Kolega Aljoša Mimica je u jednom trenutku svog izlaganja rekao da je njegov istraživački utisak bio da je u čitavom tom sistemu izgradnje i razrađivanja diskursa mržnje, čija je samo jedna personifikacija bila rubrika „Odjeci i reagovanja“, bilo nekog sistema. Ja bih dodao samo još da se to preobrati u sistem ludila. Tu mi je od velike pomoći koleginica psiholog Tijana Mandić, s kojom sam juče učestvovao na jednom drugom skupu, koja je ovaj fenomen situirala u kontekst jednog novog pristupa u psihologiji, sistemske psihopatologije, gde se zbivala dezintegrišuća regresija, koja ima sled od krize identiteta ka promeni identiteta, pre svega u diskursu, a kasnije i u ponašanju, koja je vodila, na kraju, do narcisoidne psihopatije: „Ne može nam niko ništa, jači smo od sudbine“.

54

Drugi aspekt istog poremećaja u autopercepciji je tvrdnja da je „nemoguće ovo što nam se desilo, da smo izgubili tolike ratove, to se, naprosto, nije desilo“. Pa smo tako, eto, pobedili i NATO!

Takođe je u celoj priči, a kasnije ću na analizi diskursa to detaljnije pokazati, postojao još jedan element koji je takođe dobio dobar naziv, to je „teorija teritorijalnih ponašanja“. Setimo se samo koliko su puta u diskurzivnoj upotrebi bili i cirkulisali „teritorijalistički“ tradicionalizmi („ognjišta“, „svete srpske zemlje“, itd); odnosno, koliko su nas medijski istinotvorci sa elektronskih medija zasipali mapama tokom izveštavanja s bosanskih, hrvatskih i ostalih ratišta, gde se zapravo stvarao privid kod konzumenta: ideja je, valjda, bila da se stvori privid da je mapa neke teritorije ta teritorija sama, dakle da se tamo nešto događa.

To su obično bili oni fiksirani, zamrznuti telopi, a kada je pokušavano da se to na neki način ilustruje i živom slikom, da bude i „živog“ pokrivanja, onda je dolazilo i do neverovatnih gluposti i produkcijskih grešaka. Dakle, odvija se rat u Bosni u nekom zimskom

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

periodu, a vidimo predivna brda, sunčane padine, krave pasu, itd. To je sve govorilo o nekvalitetu te ratne propagande, jer za ratnu propagandu su potrebni dobri novinari. A nakon dramatičnih kadrovskih rezova koji su napravljeni i na Radio-televiziji, a naravno i na drugim medijima, osobito u Politici, ostao je od „novinarskog kadra“, uglavnom onaj ko nije hteo da ode, ko nije imao gde da ode, dok je, naravno, „sveža novinarska krv“ transfuzionisana uglavnom iz redova zaslužnih „dopisnika“ s tih mapa i s tih ratišta.

Sada bih se vratio na kontekstualizaciju. Kada su pre četrnaest godina startovali akteri sada već bivšeg režima, oni su prvo preuzeli medije, možda pre nego vojsku ili policiju, ili u najmanju ruku istovremeno. Beskrupulozno, briljantno i vrlo temeljno - kako je turbobno zaključio jedan analitičar događanja u medijima toga vremena. Budući režim je očigledno u svom *status nascendi* ispravno shvatio ono što većina subjekata prethodnog nije, ili je prenebregavala - naime, koliki je značaj medija i praktično neograničene prednosti njihovog posedovanja i korišćenja, umesto stvaranja do tada uobičajenih „slučajeva“ u redakcijama, smene urednika, o tome ovde prisutni iskusni novinari sigurno znaju više od mene. Prvoborci „antibirokratske revolucije“ su primenili drugačiju, radikalnu strategiju: smenu, tj. preuzimanje celokupnih redakcija, tj. medija.

Koja je bila duhovna, kulturna, civilizacijska cena ove transformacije u medijskoj strategiji, dakle „nećemo menjati urednike, nego ćemo menjati krvnu sliku kompletnih redakcija“? Izneću dva karakteristična mišljenja o tome, koja su i danas vrlo relevantna. Svetlana Slapšak je napisala u svojoj knjizi *Ogledi o bezbrižnosti* (1994) da njeno mišljenje može biti, doduše, vrlo usamljeno, ali je uverena da je rat u Jugoslaviji bio rat reči, rat propagande, rat stereotipa u kojem su na žalost ubijani živi ljudi. Reči su smislili i izgovorili intelektualci, donekle to odgovara i nalazima ove analize „Odjeka i reagovanja“, a zatim su one reciklirane u političkom i javnom diskursu. S druge strane, Mark Tomson u svojoj knjizi *Forging war in former Yugoslavia* (1995) kaže da je propaganda korišćena za podsticanje mržnje i strahova i ona je bila jedno od najbitnijih oružja rata za uništavanje Jugoslavije.

Fond za humanitarno pravo

Nesumnjivo je, takođe, da su, pored ove dve navedene knjige, dragoceni doprinosi razumevanju tog fenomena proizašli iz ne tako malobrojnih, mada ipak suštinski i, bar u većini slučajeva, parcijalnih istraživanja manifestacija i širenja govora mržnje proteklih deceniju i nešto više.

Pomenuo bih, pre svega za one koleginice i kolege koji nisu iz Srbije, dakle naše goste, da su istraživački doprinosi u rasvetljavanju fenomena govora mržnje bili veoma brojni. Nekako je koncentracija radova i analiza svega toga što se događalo s medijima i u diskurzivnom polju bila oko 1995. godine, dakle kada su ratovi manje-više, bar formalno, bili završeni, bar u onom tvrdom, *hard* pakovanju. Bez pretenzija da dam iscrpan katalog, najvažnijim među tim radovima smatram sledeće:

Nataša Kandić, „Analiza sadržaja stavova o Kosovu u listu Politika“, u: *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* Hronos, Titograd (1990);

Svetlana Slapšak, „Rubrika ‘Odjeci i reagovanja’ u listu Politika“, u: *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* (isto izdanje).

Vida Čok, *Govor mržnje*, Bilten Glas - Mir i ljudska prava (1995);

Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Biblioteka XX vek (1993);

Mark Tompson, *Proizvodnja rata*, Medija Centar, Radio B92 (1995);

Grupa autora, *Govor mržnje*, Centar za antiratnu akciju (1995);

Zbornik *Ka jeziku mira*, B. Jakšić (ur.) (1995);

Aleksandar Nenadović, „Politika u nacionalističkoj oluji“, u: N. Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Republika (1996).

Osim ovih ipak manje-više parcijalnih analiza bilo je i urađeno nekoliko sistematskih analiza delovanja medija. Ja bih pomenuo dve, ne zbog toga što sam učesnik u obe nego naprosto što su zaista bile sistematske. To je, najpre, knjiga, koja je izdata pod malo komercijalno nezgrapnim naslovom *Rat je počeo na Maksimiru*, ali podnaslov govori mnogo jasnije o čemu je reč: *Govor*

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

mržnje u medijima. Analizom je sistematski obuhvaćeno delovanje medija u periodu oko antibirokratske revolucije, znači od 1987. do 1990. godine.

Drugi sistematski istraživački poduhvat je komparativno zajedničko istraživanje dve istraživačke grupe iz Beograda i Zagreba, objavljeno u knjizi *Mediji i rat*, odnosno na engleskom jeziku *Media and war*, koje je obuhvatilo prvu ratnu godinu na hrvatskim ratištima, dakle govor medija i ratne propagande u prvoj ratnoj godini 1991. Jednim delom, studija se bavi analizom elektronskih medija i tretmanom početka rata u Bosni i Hercegovini, pre svega na RTS i HTV.

Osim ovih sistematskih studija, objavljene su i neke monografije, recimo ovde prisutne Dubravke Valić-Nedeljković *Rikošet reči* (opet malo zagonetan naslov), koja predstavlja vrlo temeljnu analizu načina izveštavanja Radio Novog Sada o ratnim zbivanjima, a svima nam je poznato da je Radio Novi Sad bio jedan od ključnih promotora ratne kampanje, pre svega zato što nije u Beogradu, a drugo zato što je bio bliži teritorijama na kojima su se borbe vodile. Zatim, objavljena je knjiga sociologa mlađe generacije Zorana M. Markovića *Korist od neprijatelja*, u kojoj je sistematski istražen način na koji su političke stranke u već pluralnom sistemu u Srbiji predstavljale svoje „neprijatelje“ kroz medijske istupe.

I napokon, ne zbog toga što je najbolja, nego što je hronoški poslednja u ovoj seriji monografija, na kraju ovog „kataloga“ pomenuo bih i svoju knjigu *Veliko spremanje radija*, koja govori o medijskim borbama u Radio Beogradu početkom devedesetih godina i čistkama „neposlušnih“ u ovom mediju početkom 1993. godine.

Svi ovi radovi, sve ove monografije i sistematska istraživanja ipak više govore o konačnim efektima ove „strateške transformacije“ medija koje su činjene na početku delovanja novog režima, a znatno manje o ciljevima i tehnologiji proizvodnje agresivne retorike i njene medijacije i diseminacije, koji su proizveli te efekte.

Ni ova retorika nije neposredno, spontano nastala niti je jednoznačna pojava, mislim da ćete se s tim svi složiti. I ona ima, poput atoma, svoje sitnije mikrostrukture, da ne kažem kvarkove, koji su postepeno ugrađivani tokom pojedinih faza razvoja nove doktrine, novog identiteta. Ključni mikrostrukturni ele-

Fond za humanitarno pravo

menti bili su govor gneva i medijski rat, govor mržnje, rat za medije i, napokon, ratni govor, to jest ratna propaganda. Faze njihovog razvoja bile su utemeljenje doktrine, njeno modeliranje, faza njenog indukovanja i diseminacije, faza uvežbavanja i, napokon, faza nere-toričke primene.

Gospodin Ćurguz Kazimir je na skupu koji sam pomenuo, a s kojeg je nastao Zbornik *Ka jeziku mira* (urednik B. Jakšić), dao nešto malo drugačiju peri-odizaciju, no u suštini je ona ista. Dakle, on je pisao o fazi pripremanja, učvršćivanja političke vlasti i širenja netrpeljivosti prema drugim medijskim grupama. To je bilo od 1987. do 1990; potom, faza mobilizacije, konkretne pripreme za rat, 1990-1992; faza rutinskog praćenja rata, od 1992. do 1994; napokon, faza prikri-vanja, lakirovke, od 1994. pa nadalje.

Prvu fazu nazvao sam utemeljenjem doktrine. To je bila zamena jednog tipa ekskluzivističke ideologije drugim, zasnovanim na istoj manihejskoj matrici. To je faza obnove i izgradnje retorike jer nju obeležava stva-ranje skupa jezičkih sredstava koja se upotrebljavaju radi postizanja određenog cilja. Ovaj skup se koncentriše oko dva ključna pojma nove ideologije, sećamo ih se svi, a i pomenuti su. Prvi od tih pojmova širokog spektra i ame-boidnog oblika bio je, naravno, „narod“, što odgovara početku populističke faze u ideološkoj transformaciji i njenom samoosvešćenju. Drugi pojam je „dostojanstvo“.

Naredna faza, modeliranje ovog „novogovora“, bila je već čvršći oblik kristalizacije tokom koje je vršena nje-na postupna penetracija u svakodnevni život i njegovo sve ubrzanije „ekološko“ zagađivanje pomoću apsurd-nih semantičkih pomaka. Napokon, pomoću ovladava-nja institucijama nacionalne kulture i medijima.

Ako za bilo koju - i prethodno navedene i naredne faze - ne možemo baš čvrsto utvrditi koji je bio kamen temeljac i koji trenutak, za ovu fazu postoji zaista jasno prepoznatljiv „graničnik“. To je, naravno, objavljivanje humoreske „Vojko i Savle“, da zapamtimo taj datum - 18. januar 1987. godine. To je pesudohumoreska i tim štivom je, po mom mišljenju, definitivno podignut poklo-pac s kloake jezičnih gnusoba koje su pokuljale napolje. Nepodnošljiv vonj je zapahnuo javni diskurzivni pros-tor, s kojega ni do danas nije razvejan, bez obzira na sve

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

promene u pravcima vetrova koje su se dešavale u međuvremenu.

Ovladavanju medijima u ovoj drugoj fazi je prethodio unutrašnji medijski rat, tj. proces diferencijacije, dakle menjanja svih redakcija u svim medijima koji nisu bili spremni da se klanjaju novom idolu. Domaći mediji su bili neophodni kao ešeloni za spoljni medijski rat, tj. kao oruđa za, kako je to sumorno napisao Adam Mihnjik, „ubijanje rečima koje je prethodilo ubijanju mecima“. Nasilnom treningu za disciplinu „pljuvanja u dalj“ s najviše upornosti su se oduprli tadašnji savezni dnevni list Borba i delovi nekih elektronskih medija, tu je pre svega već pomenuti Radio Beograd. Dugogodišnju upornu i neravnopravnu borbu za autonomiju svog lista, tj. za dostojanstvo informisanja ali i novinarske profesionalnosti, tadašnji glavni urednik Borbe, Stanislav-Staša Marinković je platio najvišom cenom. Umro je 1989. godine u 49. godini života i on se može smatrati prvom žrtvom budućeg rata.

Treća faza u razvoju doktrine na putu ka retorici rata koja je delimično sukcesivna, a delimično simultana s prethodnom predstavlja fazu njene indukcije i diseminacije. Glavnu ulogu u tome u Srbiji preuzeli su svi vodeći mediji u Republici i to je pokazalo da je prvi cilj nove retorike bio uspešno ispunjen i da su mediji uspešno preparirani te da se prešlo na drugi, znatno kompleksniji, ali transparentniji i prljaviji cilj, dakle govor laži, govor mržnje koji se, u pravilu, prepušta izvršiocima nižeg ranga odgovornosti. E, u tom trenutku otprilike nastupa rubrika „Odjeci i reagovanja“.

Dakle, stepen ostvarenosti navedenih ciljeva proveravan je kroz uvođenje do tada nepostojeće rubrike, rubrike bez predsedana - reč je, naravno, o glavnoj temi naše današnje rasprave. Ona je predstavljala ne samo najotvorenije vežbalište za najčešće analfabetska nadmetanja u maštovitosti verbalnog lečenja frustracija, kompleksa, primitivizma, animoziteta, atavizama i patološke mržnje. Ona je bila i barometar rasta pritiska u nacionalnom političkom loncu koji je nagoveštavao nastupajuću erupciju. To je bio i tezaurus, i priručnik i praktikum sladostrasne i ničim omeđene mržnje, na kojem se testirala, temperirala i podstrekavala spremnost budućih ratnika dobrovoljaca da, kada ustreba, reči pretvore u krvavu akciju.

Fond za humanitarno pravo

Utoliko je ovo konačno sistematsko sakupljanje svih priloga u ovoj rubrici na jednom mestu i preliminarna analiza, koju su sprovedi koleginica Vučetić i kolega Mimica, zaista dragoceno jer mislim da je to dobra osnova za dodatne i detaljne analize koje tek slede.

Ovom jedinstvenom epizodom, koja će sigurno ući u istoriju novinarstva kao primer bez presedana smišljene diverzije protiv novinarske profesije i zloupotrebe komunikacijskog *feed-backa* publike, izgradnja agresivne retorike je bila praktično završena. Preostala je još njena akciona implementacija. Pripremljene radnje su tekle u dva smera. Što su se ratne operacije više rasplamsavale, ključne „oslobodilačke akcije“ su bile usmerene prema repetitorima elektronskih medija, kako bi se preko njih širila „svoja istina“.

Simultano je tekao proces konačnog preoblikovanja preostalih neposlušnih medija, naročito radija kao „glavnog medija rata“, kako ga je označio sarajevski novinar Adil Kulenović. Jer, u rovovima na prvim linijama fronta ne može se gledati TV program, ali se može slušati tranzistor. Ako iz njegovog zvučnika izlaze osokoljujuće ultrapatriotske poruke, garnirane s crnom propagandom protiv neprijatelja s druge strane nišana, borbeni moral se bar održava, ako već i ne raste.

Inače, dobar primer koliko je radio zaista gotovo najopasniji medij rata svedoči jedna zaista istinita priča novinarkе Svetlane Lukić koja je nedavno dobila vrlo zasluženu nagradu. Ona je bila urednik programa „Zeleni megaherc“ Drugog programa Radio Beograda, i jednog dana, tokom emitovanja programa - vesti su uvek emitovane s Prvog kanala - emitovana je vest da su u Pakracu izbili sukobi i da ima mrtvih i tenkova na ulicama. Ona je, pošto je zaista vrlo energična i profesionalno radoznala novinarka, jednostavno zatražila automobil od redakcije, otišla u Pakrac, pet sati vožnje od Beograda, da tu vest proveri na licu mesta. Videla je da na ulicama ovog gradića u zapadnoj Slavoniji nema nikakvog meteža, nema tenkova, doduše nema ni ljudi, svi su se povukli u kuće. I ona je napokon uspela da zakuca na jedna vrata. Ljudi su joj otvorili sa strahom i ona je pitala o čemu se radi. Kažu, čuli smo da su na ulicama Pakraca tenkovi i da ima mrtvih. Pita ih odakle ste čuli? „Pa, slušali smo Prvi program Radio Beograda“, kažu.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

A inače, vest, lažnu vest su pustila tri pijana crnogorska novinara, koji su izveštavali iz jedne od gradskih kafana. Istina, par dana kasnije zaista su izbili sukobi u Pakracu sa otprilike ovakvim scenarijem, pa se sada može razmišljati da li je vest anticipirala sukobe, ili je naprosto to bila koincidencija. Nećemo ulaziti u tu priču.

Nešto o retoričkim sredstvima koja su upotrebljavana i o retoričkim strategijama koje su upotrebljavane i u „Odjecima i reagovanjima“, ali i uopšte u govoru mržnje koji, kao što sam rekao na početku, a verujem da, možda će me neko demantovati, on postoji i danas. Ponudiću na ovom mestu samo još jedan dokaz za ovu tvrdnju. Tokom 2000. godine, pred savezne i predsedničke izbore, radio sam zajedno s profesorkom Mirjanom Todorović za potrebe CeSID-a vrlo detaljan monitoring medija pred izbore. Taj govor mržnje koji je emitovan preko medija, pre svega prorežimskih, tadašnjih prorežimskih, pre svega Radio televizije Srbije, Radio Beograda, a zatim Politike i Večernjih novosti, to je bila verna kopija, a u nekim diskurzivnim „inovacijama“ čak i nadogradnja govora s početka „decenije koju su pojeli skakavci“. Rezultati ovog monitoringa objavljeni su u koautorskoj knjizi *Mediji u Srbiji - slobodni i oslobođeni*, izdanje CeSID-a, decembar 1991.

Retorička sredstva (i strategije) predstavljaju analitičke instrumente koje smo mi kao istraživači uveli, da bismo dospeli upravo do kvintesencije govora mržnje i do nekih uopštavanja i identifikacije diskurzivnog sistema, kako se taj sistem stvara. Autorstvo i razrada ovih analitičkih instrumenata nesumnjivo se mora pripisati mojoj kolegini, sociologu Zdenki Milivojević, osnivaču i direktoru istraživačke agencije Argument. Ona je, ujedno, *spiritus movens* pokretanja sistematičnog istraživanja medija tokom devedesetih godina u okviru delatnosti navedene agencije, iz kojih su proizašle brojne od gore navedenih studija i monografija.

Kada se svakodnevno čitaju novine ili prate elektronski mediji, „običnom“ čitaocu i/ili konzumentu elektronskih medija neke stvari promiču: mediji su „best-seler za jedan dan“. Međutim, kada se mediji posmatraju vrlo sistematski, a pogotovo retroaktivno, onda se vidi i na koji način retorička sredstva i strategije funkcionišu. Naravno, pod retoričkim sredstvima nis-

Fond za humanitarno pravo

mo podrazumevali samo pojedine simbole koji bi bili podvrgnuti pukoj kvantitativnoj analizi, dakle brojanju, prebrojavanju („statistička kvantofrenija“), već su oni posmatrani u kontekstu vrednosno-motivacionog delovanja, u kojem već pojedinačni pojam može biti poruka s prepoznatljivim značenjem, a pogotovo ukoliko je skladno uklopljen u hijerarhijski viši red retoričke strategije.

Pod retoričkim strategijama se podrazumevaju određeni ciljani efekti koje određena poruka treba da postigne, odnosno postignuća koja se žele njome ostvariti. One nikad nisu pojedinačne, niti se pojavljuju u čistom vidu. Obično se kombinuje više strategija: postoje informativna, argumentacijska, motivacijska, mobilizacijska, strategija „istorizacije“, itd. (Više o tome u mom tekstu „Medijska konstrukcija konflikata“, u studiji grupe autora *Rat je počeo na Maksimiru*, Medija Centar, 1997).

Zanimljiva su retorička sredstva, pošto ih ima više tipova, jer nam ona omogućavaju identifikovanje određenih strategija. Ovih tipova ima zaista mnogo (videti izvor naveden u prethodnom pasusu). Ovde ću se ovlaš zadržati samo na nekima. To su, recimo, ključni simboli: sloboda, dostojanstvo, oslobođenje, patriotizam, narod, domovina, itd. Metafore: srpska Atina, kosovska drama, kolvka srpska, svete kosti, divlje horde, Tantalove muke, goloruki narod, goloruka nejač, na razrušenim ognjištima. Zatim, negativni kliše: iredentisti, kontrarevolucija, separatisti svih boja, razbijači Jugoslavije. S druge strane, pozitivni kliše: pošteni Albanci naspram izdajnika. Zatim: agentura, agresija, teror, teroristi, satanizacija, antisocijalistička politika. Kovanice: autonomaši, srbofobija, desrbizacija, ustašoidno, genocidno, ustašluk. Tradicionalizmi: ognjište, dom, otadžbina, junaštvo, nejač, zbegovi, Šiptari, Arnauti, hajdučija, stratišta. Stereotipi: lukavi Janezi, podmukli Šiptari, genocidni Hrvati, versajska, avnojevaska, brionska Jugoslavija, zatim pozajmljenice iz drugih jezika: falangisti, crnokošuljaši, psi rata, dežela, demokracija, armada. Etiketiranje: monstruozno, bestijalno, krvoločno. Novorečničke kovanice: janšovci, tuđmanovci, hadezeovci, zengovci. Anegdotski, jedan stari izraz koji je očigledno upotrebljavan bez poznavanja pravog značenja, dakle, u pogrešnom kontekstu: dote-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

penci, što znači nešto sasvim drugo od onoga što je „autor“, bolje reći, „korisnik“ želeo da poruči..

Još samo nekoliko reči o semantičkim pomacima koji su vršeni, a koji zapravo govore o tom monstruoznom pervertiranju jezika koji je korišćen u govoru mržnje. To su zapravo klasični orvelizmi. Da podsetimo na staru dobru 1984: mir je rat, istina je laž, ljubav je mržnja, itd. To je, zapravo, pervertiranje izvornih značenja pojmova u njihovu potpunu suprotnost. Navešću samo par primera. Kada se upotrebljava termin „autentična istorija“, to zapravo znači da je u pitanju neki bezočni falsifikat. Patriotizam jednako šovinizam. Odlučnost znači zapravo nemilosrdnost. Odbrana i uzvraćanje zapravo znači napad. Dakako, „goloruki branioци su odbili napad i napredovali deset kilometara u dubinu neprijatelja“. Oslobođanje zapravo znači osvajanje i razaranje ili, tačnije, „oslobođanje od ljudi i stvari“. Pobjeda zapravo znači uništenje, čišćenje teritorije, zatiranje, progon, genocid. Nedavno smo dobili inovaciju u tom rečniku - „asanacija terena“, doduše upotrebijenu u nekim drugim okolnostima.

Ukratko, da ostavim više vremena za raspravu, pošto su ovo stvari o kojima je i ranije dosta pisano, taj govor mržnje i ova sredstva tog govora, koja sam samo ovlaš skicirao, na neki način potvrđuju da je to u najmanju ruku imalo određene ciljeve. Ciljevi baš nisu uvek bili strogo i precizno definisani, ali magloviti ciljevi (ili njihove konture) su postojali, pitanje je kako su i s koliko efekta ostvarivani.

Ono što je važno i što na kraju treba pomenuti jeste da je nekako glavna „meta“ mnogih od ovih analiza, knjiga i studija bila Politika, a to je bilo karakteristično za sve režimske medije. Ipak, Politika, s jedne strane, i RTS, s druge, zanimljivi su kao autentični početni pogoni proizvodnje govora mržnje, a nekako je izvan fokusa istraživačke pažnje ostajalo ono što su preduzimali „niži“ izvršitelji generalne mantre. Tako da su neke užasnije stvari gotovo prekrivene velom zaborava.

Recimo, u periodu ratnih operacija u Hrvatskoj objavljena su u Večernjim novostima dva grozomorna primera, sigurno ih se mnogi od vas sećaju. Prva je „vest“ o - ako se dobro sećam - četrdeset zaklanih srpskih beba u Vukovaru. To je Reuters neoprezno (bez

Fond za humanitarno pravo

provjere) preuzeo i objavio, bez obzira što je kasnije demantovano, bilo je kasno: „vest“ je otišla, možemo samo zamisliti s kakvim efektima. Drugi primer je onaj besprimerni falsifikat umetničke slike Uroša Predića, s temom dečaka koji plače na grobu svoje majke. To je retuširanjem i prefabrikovanjem predstavljeno kao slika srpskog siročeta koje plače nad žrtvom ustaških genocidnih falangi.

Nezanemarljiva uloga proizvođača govora mržnje pripadala je elektronskim medijima, ne čak nužno niti na prvom mestu televiziji. Televizija je „hladan“ medij, ona je proizvođač gotovih audio-vizuelnih predstava, kojima se samo utvrđuje i cementira već formiran sud. Suštinski najvažniju „logističku“ i „graditeljsku“ ulogu su odigrali, ipak, radijski programi, o kojima neću previše govoriti i zbog činjenice što je u tome kompetentnija ovde prisutna koleginica Dubravka Valić.

NEBOJŠA POPOV
 VRTLOG NACIONALIZMA I POPULISTIČKIH
 REVOLUCIJA

64

Mislim da su Radina Vučetić i Aljoša Mimica obavili posao koji označava završno raspremanje radnog stola istraživača novije istorije. Istraživanje koje su oni sprovedli lišava nas potrebe, a često i olake navike, da navodimo bizarne primere ili sirovu građu. To je zaista fascinantno i beskrajno. Ovo istraživanje, dakle, po mom uverenju, podstiče na dalja ozbiljna i sistematska istraživanja onoga što je ovde nazvano kontekstom. Ono predstavlja podstrek jednom svobuhvatnom istraživanju svega što se događalo.

Iz sadržaja istraživanja u najvećoj meri smo upoznati s činjenicama o tome *šta* je proizvedeno. Nešto takođe znamo i o načinu *kako* je to proizvedeno. Vrlo malo znamo o tome *zašto* je to proizvedeno... A gotovo ništa ne znamo o tome da li je ta pojava koju posmatramo, istražujemo, analiziramo, *privremena* ili *trajna*. Dakle, ja bih nešto govorio o ovim pitanjima – šta, kako, zašto, trajnost ili promenljivost. Neću koristiti teorijska ili metodološka pomagala pri izlaganju jer bi to onda iziskivalo puno vremena, već bih izložio svoje mišljenje

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ili svoj odgovor na ova pitanja - šta, kako, zašto, i do kada će taj problem biti izlagan, uz rizik da to ne bude ni dovoljno jasno a još manje šire prihvatljivo.

Najjednostavnije rečeno, odgovor na pitanje šta je proizvedeno rubrikom „Odjeci i reagovanja“ ovde, kao i sličnim metodološko-propagandnim pogonima, jeste - borbeni narod koji je stupio na mesto poslušnog naroda. Stupio je ratni narod na mesto radnog naroda. Proizvedena je najpre masovna psihologija po kojoj je određeni narod, u našem slučaju srpski, žrtva drugih naroda, a status žrtve obezbeđuje legitimaciju prava na upotrebu sile za izmirenje starih računa, za uspostavljanje vlastite dominacije boljeg nad gorim, čime se podrazumeva stvaranje svoje suverene nacionalne države sa što širim granicama uz optimalno etničko čišćenje.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ je bila više nego bilo koji ideološko-propagandni pogoni artiljerijska priprema za dugoročnu upotrebu raznih vrsta artiljerija koje nisu bile samo ideološke i propagandne.

Kako je to proizvedeno? Koje su tu veštine primenjene? Višegodišnje svakodnevno ubeđivanje u izuzetnost naroda i po stradanju i po sposobnosti za ratne podvige, čime je treniran i prizivan nastanak ratnog naroda, odnosno, to je ono što je, po mom mišljenju, vrlo važno u izumevanju naroda, populusa, populizma.

Međutim, reći pa i slike, mada ovde uglavnom o rečima govorimo, postaju meci ne sami po sebi, svojim sadržajem, već silom koja iza njih stoji, a tu silu čine, s jedne strane, nagomilane frustracije, a s druge sila ideološke propagandne mašinerije iza koje, opet, stoji sila vlasti oličena u datom obliku režima, po mom mišljenju, autokratskog režima s totalitarnom tendencijom. A u tom sklopu vojska i policija imaju sve važniju ulogu, opet s jednim jasnim, snažnim trendom omasovljenja upotrebe nasilja, odnosno širenja naoružanih aktera koji će učestvovati u potonjim ratovima.

Politika, list i kuća, u svemu tome je igrala značajnu ulogu, jednostavno zbog toga što je ona imala određeni višak moći obezbeđen tradicijom koja joj je omogućavala, kao što znate, slogane o kojima je Ivan Čolović napravio jednu sjajnu seriju tekstova: *Kad kažem novina, mislim Politika*. Dakle, ono što piše u Politici to je

Fond za humanitarno pravo

ono što stoji u novinama, a realno je samo ono što piše u novinama.

Uz izražavanje poštovanja prema Politici i priznavanje izvesnih razlika u odnosu na druge medije, ne treba zaboraviti da je baš taj list imao sličnu ulogu u svojoj istoriji i za vreme kraljevine SHS u vreme atentata u Skupštini na hrvatske poslanike. Neposredno nakon Drugog svetskog rata, takođe u podjarivanju izvesnih strasti u narodu oličenom u onim likovima koji su na ulicama i sudnicama zahtevali što strožije kazne, po mogućstvu, pre svega, smrt za neprijatelje, razne neprijatelje.

Ta mašinerija je vežbala strogoću i kroz sistematske obračune koji bi u ciklusima povremeno kulminirali protiv raznih neprijatelja i izdajnika, uključujući tu i obračun s novom levicom i kontrakulturom i, uopšte, s kritičkim mišljenjem, što je neobično važno. Jer kada se raskrči teren na kome više nema gotovo nikakvog otpora kritičkog mišljenja, studentskih i omladinskih listova i časopisa koji su redom uništavani, onda je mnogo lakše stabilizovati matricu za obračune koja se popunjava različitim sadržajima. Ta matrica koju primenjuje i Politika, u ovom slučaju preko ove rubrike, liči na onaj vašarski pano s rupom u kojoj se menjaju likovi.

Ovde već pomenuta tobožnja humoreska „Vojko i Savle“ je upravo paradigma koja i povezuje i razdvaja razdoblja prethodnih oblika obračuna s protivnicima, neprijateljima, izdajnicima, od novog oblika obračunavanja. Da ironija bude i ovde prisutna, taj tekst je bio usmeren protiv nacionalista. To je bio pokušaj, zamišljen kao obračun, s ljudima iz Akademije nauka koji su pokušali da naprave jedan tekst koji se zove *Memorandum* a nisu uspeli da ga naprave. No, taj tekst je odigrao svoju ulogu bez obzira što nije bio dovršen. Uzgred rečeno, ni dan-danas se ne zna ko je autor toga teksta, ili ko su autori, što je vrlo važno za ovu temu o kojoj razgovaramo.

Ne zna se, recimo, ni šta se dogodilo s mnogim nestalim licima, a pre svega s jednom ličnošću koja je vrlo značajna u isto vreme i za analizu fenomena nestalih i za analizu postojanja te anonimne sile. Reč je o nestanku Ivana Stambolića. Mi, dakle, imamo jednu mašineriju koja sama po sebi ima takvu moć koja je, oslanjajući se na anonimnu silu koja stoji iza nje, u stanju da proizvede ovo o čemu mi ovde govorimo.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

I pre ovog teksta o kojem danas razgovaramo, objavljeni su rezultati ozbiljnih istraživanja uloge Politike u nastajanju „nacionalističkog vrtloga“. Jedno od prvih takvih istraživanja, još pre desetak godina, objavio je bivši glavni i odgovorni urednik Politike, Aleksandar Nenadović (objavljen je najpre u Republici, a zatim u zborniku *Srpska strana rata*, 1996). I sam list Politika, kako je to uverljivo pokazala analiza jednog od urednika izdanja Politike Miodraga Marovića (takođe objavljena u Republici), bila je objekt operacije nalik na ratnu. Kako je Marović pokazao, najpre se izvrši „desant“ - ubace se u Politiku pouzdani kadrovi, a zatim, kada oni sami ojačaju svoje pozicije, izvrše puč te na sva važnija mesta postave „svoje ljude“, a onda tako stvorena ideološko-propagandna mašinerija poslušno obavlja poslove koje joj nalažu vlastodršci...

Zašto je konstruisan ratni narod? Čini mi se da to pitanje ne možemo više odlagati jer bez uvida u to koji interes ili koalicije interesa stoje iza proizvodnje ovakve ideologije i populizma ne možemo razumeti ni to što je proizvedeno pomoću te ideološko-propagandne alatke. Sam taj proizvod propagandne i ideološke mašinerije doprineo je da se jedna marginalna pojava kao što je nacionalizam ili populizam, koji su postojali i u našem kao i u svakom drugom društvu, pretvore u poredak, i to vladajući poredak, da postanu dominantni.

Dalja istraživanja nailaze na dosta velikih teškoća jer treba zaći u jednu doista složenu dinamiku međusobnih uticaja i uslovljavanja, preplitanja svih važnijih oblika i nacionalizma i populizma koji su razorili zajedničku državu i stvorili nove tvorevine.

Nacionalizam i populizam, koliko meni govore vlastita i tuđa istraživanja, pre nego što su pobedili u Srbiji krajem osamdesetih godina, imaju svoju vrlo važnu putanju u drugim delovima Jugoslavije pre kraja osamdesetih godina. Recimo, u masovnom pokretu u Hrvatskoj, u populističkim pokretima koji se začinju u nekom snažnijem, borbenijem obliku na Kosovu 1968. godine, da bi zahvatili sve delove Jugoslavije tokom desetak, dvadeset godina. Ali ono što je tu posebno interesantno jeste da ti oblici nacionalizma i populizma nisu imali dovoljno moći da ostvare svoje ciljeve sve dok se nije pojavio i srpski populizam koji im je dao dodatnu moć, a

Fond za humanitarno pravo

sam je postao glavni i najodgovorniji razarač zatečene realnosti, uključujući i zajedničku državu.

Zbog toga bi bilo dobro da uporedo sa analizom srpskog nacionalizma i populizma, srpskih ideoloških i propagandnih aparata, učešća najmoćnijih, najuticajnijih institucija (Crkva, Akademija, Univerzitet i Udruženje književnika), sve to ne možemo razumeti bez ispitivanja interakcije između raznih nacionalizama. Naravno, bilo bi preterano pripisati ovoj mašineriji, čija je moć rasla, da je baš preterano originalna u izumevanju naroda. Sve revolucije novijeg doba imale su svoj izum naroda. Taj izum nije uvek isti. Tako i u našem slučaju narod koji su izumeli, taj oblik borbenog naroda, najviše odgovara, meni se čini, po onome kako sam ja to video istražujući novija zbivanja, jednoj novoj socijalno-interesnoj grupaciji koja se pojavila u ovom društvu najpre negde početkom sedamdesetih godina, da bi bivala snažnija tokom narednih decenija, a jezgro te grupacije čine niži ešeloni nomenklature plus znatan deo zavisne srednje klase i lumpenski gradski i seoski slojevi.

68

Prelomni trenutak u preuzimanju komandnih pozicija u društvu bila je „antibirokratska revolucija“ koja neposredno prethodi „događanju naroda“. Kosovo vrlo često nije bila tema povodom koje se neposredno govori o nekim različitim grupama koje su u sukobu. Glavna tema je bila kako srušiti staru elitu, odnosno više ešelone nomenklature, kako bi ovi niži u tom novom savezu ostvarili svoj cilj. I oni su to postigli. I u tom razdoblju, takođe to nije dovoljno vidljivo, dolazi do prožimanja vlasti i mafije - dakle, rat, zločin i pljačka su malter koji povezuje tu novu interesnu ideološku formaciju i sada je naše pitanje, posle svega što se dogodilo, da li je taj malter prolazan, trošan ili je trajniji cement. Tako dolazimo do poslednjeg pitanja, poslednjeg o kojem bih ja hteo nešto da kažem, a to je trajnost, odnosno promenljivost fenomena kojim se bavimo.

Kada sam već pomenuo nezaobilazno, ali verovatno i najteže istraživanje dinamike kroz koju su prolazili različiti oblici nacionalizma i populizma u različitim istorijskim trenucima, onda time dolazimo do jedne teme koja takođe nije dovoljno pažljivo kod nas razmatrana, a

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

to je priroda poretka koji stvaraju nacionalistička ideologija i populistički pokret. Čini mi se, toliko sam ja razumeo ono što se događa, da smo suočeni s jednim fenomenom vrlo značajnim i specifičnim, a ja bih ga nazvao totalitarizmom malih naroda. Hana Arent, autoritet za istraživanje totalitarizma, vrlo je uverljivo pokazala da oni oblici totalitarizma koje ona analizira podrazumevaju snažno društvo, jaku industriju i ozbiljne imperijalne planove. Od svega toga u ovim našim totalitarizmima ima nekih elemenata, ali ne u dovoljnom broju da bi se stvorio stabilan poredak.

Zato su ti poreci - totalitarizmi malih naroda - podjednako stravični i komični. Onda nije čudno što se Feral na svoj način, Corax na svoj, ili Miša Stanisavljević na svoj način bave tim fenomenom pokazujući i njegovu stravičnu ali i komičnu, grotesknu stranu. Totalitarizam malih naroda čini jedan splet, jednu simbiozu, skladnu i antagonističku. To je jedna legura, kako to Podunavac voli da kaže, koju čine jedan deo patrijarhalne tradicije, kult domaćina u kući, u državi, na nebu, kako se govori, a još više tradicija ratničkih družina koje su brojne onoliko koliko ima oružja i ljudi, te ratni plen koji predstavlja jednu vrstu privrede, čak i jednu od najrazvijenijih privrednih grana patrijarhalnog društva.

Tu je zatim klerikalizam koji je takođe ideologija s totalitarnom tendencijom, u kojoj crkva pokušava da kroz spregu s državom kontroliše i društvo i državu. Zatim, naši mali narodi imaju svoju fašističku i nacističku epizodu u istoriji. I, napokon, imamo svoje tradicionalne i nove oblike nacionalizma. Te različite ideologije s totalitarnom tendencijom povremeno su u veoma oštrom međusobnom sukobu, međusobno se hapse i ubijaju, a ne samo govore najgore moguće stvari jedni o drugima - ipak su istovremeno i čvrst front, bedem protiv onih koji bi hteli demokratske promene.

Fenomen totalitarizma malih naroda, čini mi se, jeste vrlo važan da bismo razumeli šta se ovde događalo i šta se događa i da bismo konačno pokušali da ustanovimo koje su tačke kontinuiteta i diskontinuiteta tih ideologija i pokreta i tih oblika režima, pri čemu, imam utisak - opet da se koristim tom neodređenom poštapalicom - da se od nedavno iza naroda u ovom obliku kako je on proizveden pomalja društvo sa svim svo-

Fond za humanitarno pravo

jim košmarima koji su nastali u minulom razdoblju neviđenih zločina, pljačke i užasa. I tek se iz perspektive društva, nastajuće strukture društva i težnje za promenama u privredi i kulturi kao autonomnim sferama, ukazuje mogućnost da vidimo ovu tvorevinu koja izgleda kao Frankenštajn, kao prolazna, dakle ne trajna, ne večita pojava.

Dabome, ništa nisam rekao niti ću reći, ali red je da pomenem značaj šireg konteksta od jugoslovenskog, pre svega mislim na hladni rat i sve ono što se kasnije događalo, sve do ovih dana koji ponovo stvaraju jednu napetu atmosferu u kojoj ima možda, bar za neke druge predele u svetu, izazova za nova izumevanja populizma, a za naše prilike bih rekao da su intelektualni kapaciteti za izumevanje populizma presahli, da ostaju po inerciji razne tvorevine i mnogi akteri, ali da ničeg više novog nema osim ponavljanja, ali ponavljanje takođe ima svoju snagu.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

DISKUSIJA

SNJEŽANA MILIVOJEVIĆ

Zahvaljujem autorki i autoru koji su ovako studiozno pripremili građu za buduća istraživanja kojih će, verujem, biti, jer je rubrika „Odjeci i reagovanja“ važan deo naše medijske prošlosti.

U jutrošnjem razgovoru, kao i u nekoliko ranijih o ovoj temi, osetila sam dva shvatanja koja, čini mi se, ne doprinose potpunom razumevanju ili kvalitetnom razumevanju te prošlosti. Jedno je stanovište o tome da je instrumentalizacija medija sama po sebi razumljiv dokaz i da se to ne mora naročito dokazivati. Polazi se od pretpostavke da se analizom medijskog sadržaja i medijskih poruka to može eksplicitno pokazati, te stoga i nema istraživanja uticaja medijskog teksta na publiku. Iz toga sledi da stvarna analiza tekstova može da bude predmet raznih disciplinarnih ili metodoloških sporenja o tome da li je bolje raditi klasičnu analizu sadržaja ili etnometodološkim pristupima ulaziti u fineze teksta.

Rubrika i sadržaj tekstova u „Odjecima i reagovanjima“ devedesetih godina bili su fantastično važni i imali su određenu ulogu tada - danas nije dovoljno baviti se analizom teksta, koji nema ni literarnu vrednost po sebi: on se analizira zbog uticaja koji je ostvario, a to se ne može ustanoviti analizirajući sam tekst. Kao što je kolega Popov rekao, i *Memorandum* je ostvario fantastičan uticaj iako nije bio ni završen, ni autorski zaokružen.

Medijski tekst utiče drugačije od nekih drugih vrsta tekstova, pa su pored socioloških i istorijskih istraživanja potrebna i posebna medijska istraživanja, koja uključuju i analizu uticaja. Čini mi se još da je uočljivo povremeno potpuno arogantno isključivanje publike ili javnosti iz ovakvih promišljanja. U protekloj deceniji nije funkcionisala prava kritička javnost, nije bilo javne scene u pravom smislu - postojala je široka medijska publika i relevantna medijska publika, koja je u jednom trenutku funkcionisala kao neki mobilizacijski nukleus za ukupnu populaciju. To je proces koji se, takođe, ne može detektovati samo analizom poruka.

Fond za humanitarno pravo

Naravno, to uopšte nisu opaske priređivačima, nego prosto svima nama koji danas s distance od deset godina analiziramo samo tekst u njegovim i kvalitativnim i kvantitativnim dimenzijama. Čak i ta intertekstualnost, smeštanje u kontekst, otvara dilemu kako je taj kontekst kontekstuiran; s kasnije distance se ostavlja potpuno izvan fokusa interesovanja da je ta rubrika i da su te novine konstituisali jednu vrstu medijske publike koja je imala jedno vrlo javno političko oglašavanje na ovoj sceni, koje je proizvelo posledice. I to je ono što nas u ovoj vrsti analize, medijske analize, zanima.

SRĐAN DVORNIK

Prvo jedna lična napomena, budući da u širem smislu u ovakvim kontekstima često govorimo i o lomovima, rezovima, diskontinuitetima u komuniciranju između ljudi koji su ranije donekle dijelili isti prostor, a onda se našli podijeljeni granicama među postjugoslavenskim zemljama. Prvi put sam u Beogradu nakon skoro dvanaest godina i imam vrlo jak utisak da razgovori nikada nisu prestajali, nemam dojam diskontinuiteta.

Nebojša Popov je spomenuo važno pitanje praćenja evolucije stvaranja populizma, i to nacionalističkog populizma u različitim etnonacionalnim sredinama tadašnje Jugoslavije i njihovo međudjelovanje.

Tradicionalno se smatralo da je razlika između srpskog i hrvatskog nacionalizma značajnim dijelom u tome što je hrvatski njegovao i isticao i najmanje razlike, pa se to ilustrira time da je jedna od prvih nefunkcionalnih knjiga, koja je bila bestseler po dolasku Tuđmanove garniture na vlast, *Hrvatsko-srpski razlikovni riječnik*. Nasuprot tome, jedna od dosta važnih osobina srpskog nacionalizma bila je ignoriranje i zapostavljanje razlika, što se moglo često čuti u obliku: „Pa, dobro, kakav sam ja nacionalista, ja se svuda u Jugoslaviji osjećam kao u svojoj kući?“. To na prvi pogled zvuči sasvim plauzibilno, ako se zanemari da se to govori u zemlji koja nije demokratski konstituirana i koja je kroz bar posljednju deceniju i pol egzistencije bila konstituirana upravo na etnonacionalnom konceptu.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Evolucije populističkih nacionalizama u drugim dijelovima, osim Srbije, imale su putanju sve većeg isticanja posebnosti, koje su dobile ustavnu legitimaciju 1974. godine. Nisu Tuđman i drugi nacionalisti izmislili nacionalne države nego su one kao definicije republika tada bile upisane u Ustav. Čini mi se - to je ono što je neprovjereno mišljenje - da je ova propaganda, koja se postepeno formirala u Srbiji, koliko sam ja mogao pratiti dnevno čitajući Politiku, Nin, Književne novine i Književnu reč, tekla od 1980, a kulminirala krajem 1987. godine, te dovela do nečega što smo mi ostali, da tako kažem, izmislili ranije: Jugoslavija nije nešto što gube samo relativno manji narodi, jer se tretiraju kao manjine, a srpski narod kao relativna većina se iz toga može izuzeti. Naprotiv, konačno i srpski narod „dolazi u isti red“.

Antibirokratska revolucija je imala svoju predigru ili generalnu probu u onome što se nedavno u mojoj zemlji slavilo kao trideseta godišnjica Hrvatskoga proljeća. To je pokušaj da se komunističko rukovodstvo, neću reći elita, jer njih niko nikad nije ni izabrao, legitimira nečim što više nema veze s komunizmom, socijalizmom i revolucionarnom ideologijom, nego naprosto s dobrim starim nacionalizmom kao jedinim načinom da se dobi je masovna podrška.

To je isprobano 1970. i 1971. u Hrvatskoj, s jednom malom greškom - tada je gazda koji je bio iznad svih tih nacionalnih podjela bio živ, zdrav i dosta moćan i, da kažem personifikacijski, premda je to već dosta ofucano, sabran u jednoj osobi. Miloševićeva prednost nad drugim kolegama bila je u tome što je operativno prije ostalih shvatio da mu ne trebaju ni taj mrtvi gazda, niti međusobna podrška sličnih rivala i kolega iz drugih federalnih jedinica, nego da ponovo - ali ovaj put puno uspješnije i s pogubnim posljedicama - može uskrsnuti ovaj oblik oslanjanja na masovnu podršku.

Što nam taj pobjednički populizam govori? Sada se vraćam na ono što je povod ovoj diskusiji, a to je ovo zaista uzorno okupljanje, klasificiranje i sređivanje materijala koji tako paradigmatički pružaju „Odjeci i reagovanja“. Ono što je meni zapelo za uho i oko u nekim izlaganjima ovdje i u nekim interpretacijama ranije, jest da je kroz tu rubriku i takve medijske priloge koje-gdje rasute zgusnuta javna scena - ono što smo imali od javnosti svelo se na

Fond za humanitarno pravo

govor foruma koji se pripušta u javna glasila, pripušten način govora koji je inače zaista, ali sad bez nekakvih metaforičkih pretjerivanja i prizivanja puno zlorabljene Krležine figure, govora koji je zaista bio sasvim uobičajen u pijanim razgovorima ili čak tučama po krčmama.

Napraviću malu digresiju. U jednoj zagrebačkoj kaverni došlo je do tuče koja je počela riječima: „Pa, što hoćeš, moj stari se bar borio za Hrvatsku a nije bio četnik s petokrakom k'o tvoj!“. Onda su poletjele šake, boce... Pitao sam konobaricu jel' to svaki dan tako, a ona kaže: „Ma, bez brige, to su lokalni dečki, oni se samo međusobno tuku, druge goste ne diraju!“

Te agresivne vulgarnosti, ono što bismo nakon iskustava zvali političkom nekorektnošću, to je u nekim segmentima, u nekim slojevima živjelo kao način govora. Mi smo, naravno, uvijek imali, između ostaloga oko sebe i dijecu tzv. poraženih snaga, imali smo one kojima je netko ubijen pod mračnim okolnostima i bilo šta drugo, imali smo nove netrpeljivosti koje su njegovali naši novi lideri tokom, ponajviše devedesetih godina, a ono što je očitovalo, između ostalog, i ovu rubriku je to da taj govor najjedanput bude pušten kao nešto što je normalno, nešto što se hvali, nešto što se legitimira kao govor naroda.

I na podlozi naše autoritarne tradicije, a posebno što prije toga nismo imali slobodno pluralističko izražavanje stavova, ono što jednom uđe u medije postaje i legitimno.

Nezavisno od primjedbe koliko je značajno prisustvo ljudi s visokim i akademskim titulama među onima koji su davali priloge rubrici „Odjeci i reagovanja“, nije obrazovana elita ulivala u javni diskurs ono čime se manipuliralo narodom. Ne, vulgarni govor običnog naroda, što god to značilo, njegovog neuhvaćenog nedefiniranog tijela, jeste ono što je i ta obrazovana elita pronosila, preuzela, i pridonijela da se legitimira.

I u Zagrebu je prvo jedna prostakuša koja se zove Tanja Torbarina u nedjeljnim komentarima u Danasu i poslije u Globusu počela diktirati jedan tempo, a onda su odjednom intelektualci, čak i istinski liberali poput jednog Vlade Gotovca, ponekad kada bi im se omaklo u govoru, preuzimali i takve obrasce. Tako da je ta vulgarizacija krenula i pokazala samo to da mi naprosto nemamo civilizirane, obrazovane elite koje bi bile ikakav autoritet.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

SLOBODAN LANG

U ovom trenutku sam zaokupljen pitanjem Avganistana - nakon cjelokupnog iskustva koje je sakupljeno ovdje, sedamdeset pacijenata u Kandaharu nije bilo zaštićeno! Želim reći da sam impresioniran radovima, ali i da podsjetim da je stotinu godina trebalo da se francuski predsjednik izvini za ono šta se desilo Drajfusu.

U medicini je pravilo da dijagnoza bez terapije nije dopuštena, pa se tako ne može govoriti o tome kako nastaje mržnja a da se ne govori o tome što će se činiti s njom, i u tom pogledu je značajna analiza svih faza sukoba, uključiv i faze prije sukoba. Osjetio sam i ovdje pokušaj interpretacije kao da je sukob bio fatalistički, da se nije mogao spriječiti i stoga je danas na sceni izbjegavanje analize onoga što se moglo učiniti. Tako se početak sukoba uzima kao početak postojanja, što nije točno jer postoji i vrijeme koje je prethodilo sukobu.

Mislim da je jedno od ključnih iskustava ono kako se mržnja spriječava. Još devedesete godine u Stokholmu tražili smo promjenu definicije zdravlja - da se u nju mora uvesti pojam duhovnog blagostanja, to jest da se zdravlje najviše zagađuje mržnjom i da se ne može za čovjeka koji mrzi reći da je zdrav. Kao što se infekcije epidemiološki šire vodom ili hranom, šire se i medijima jer i mržnja može biti epidemija, kao što to može biti kolera. Kada se bolest izaziva hranom, ljude učimo da peru ruke, ali edukacije kako da se čovjek zaštiti od izazivanja mržnje praktično nema.

Suočavajući se s tim nevjerojatnim svijetom, odlučio 1993. mržnju smatrati bolešću i suočio se s jednom greškom iz mladosti i mog odgoja - greškom prema Njemačkoj. Svojevremeno sam vjerovao da postoji etnička mržnja, ali danas ne vjerujem da postoji etnička ili vjerska mržnja. Mislim da postoji jednostavno mržnja, a kako se ona izaziva, što se u kojoj sredini procijeni, koji poticaj će je izazvati - to je već oblik manipulacije.

Kaplan je u Americi objavio glupost o balkanskoj mržnji, što je izazvalo dosta dezorijentacije same Amerike, a tada se dogodila Ruanda gdje je, kao prije Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, širenje mržnje korišteno prije direktnog ratovanja. Smatram da je spriječavanje mržnje jedan od ključnih oblika pre-

Fond za humanitarno pravo

ventive rata i trebalo bi u pojedinim sredinama zapaziti i prepoznati porast mržnje. Potrebno je uvesti nešto što sam nazvao *hate watch*, te u svim sredinama prihvatiti odgovornost za kontrolu mržnje. Mržnju treba pobjediti i mora se naći metodologija kako kontrolirati mržnju. Ova je analiza izuzetna i ja je poštujem, poštujem sve analize unazad, ali od njih je još važnija ova sadašnja analiza, a najvažnije je spriječavanje sukoba. Ratni sukobi na ovom prostoru prvi su u pedeset godina koji su izbili u jednoj razvijenoj zemlji i zato je mnogo važnije što smo naučili iz njih i kako ćemo ta znanja širiti, nego da plaćemo nad sobom.

Bio sam na otvaranju Židovskog muzeja u Berlinu kada je bio *World center* pogođen i rekao sam četiri stvari koje treba učiniti: prvo, stradalima pomoći jer je svejedno da li je netko iz najbogatije ili najsiromašnije zemlje ako mu pomoć treba. Drugo, odmah se moraju zaštititi bolnice u Kabulu i pripremiti prihvat izbjeglica, jer će u Avganistanu doći do velikog stradanja. Treće, zločini i rizici nisu samo na Balkanu i u Ruandi, i mora da proradi sud u Rimu pa neka Osama Bin Laden bude optužen pred tim sudom. Pitanje odgovornosti se mora globalno postavljati, a ne kao s Hagom dopustiti da dio te globalne odgovornosti zaspi. I, konačno, moraju se okupiti istinski mirotvorci, svejedno da li vjerski ili nobelovci, u pokušaju spriječavanja nove očigledne ratne runde na Bliskom Istoku.

76

MIRJANA TODORVIĆ

Sam razgovor na temu „Odjeci i reagovanja“ ne shvatam kao priču o nečemu što je bilo i podsećanje na nekakav dokumenat, naprotiv ja ga poimam u duhu kontinuiteta onoga što se dešavalo od 1991. i onoga što se danas dešava, naročito u javnoj sferi, s nosiocima javnih funkcija, pri čemu ne bih amnestirala medije. Teško da se mogu odvojiti oni koji vode politiku, politička oligarhija od onoga što se nama poslednjih deset ili jedanaest godina događalo s medijima. Na nacionalnom planu ovde se dogodio taj ubistveni rečnik mržnje. Rečnik koji je u bukvalnom smislu ubistven. Danas kada je uspostavljen kakav-takav mir među delovima bivše Jugoslavije, ne na

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

žalost i s Kosovom, taj isti ubistveni rečnik mržnje se preneo na teren Srbije. Odgovorila bih i kolegi s Kosova: i mi smo se ovde osećali kao i vi, da ne govorim i o ubistvima, o represiji kojoj su bili izloženi neistomišljenici, ljudi koji su želeli nešto drugo.

Taj rečnik i način komuniciranja postali su kultura našeg ponašanja i kultura našeg dijaloga, netolerancija - najblažu reč sam upotrebila - netolerancija u svakodnevnom, a i u političkom životu. Sa Stjepanom Gredeľem sam istraživala medije u vreme izborne kampanje i mogu vam reći da se upotrebljavao isti taj ratnički rečnik, ta ratnička terminologija. I, čini mi se, u nekom prizemnijem, da upotrebim i tu reč, banalnijem i prostačijem smislu se koristila ta terminologija između protivnika. To se pogotovo videlo u državnim medijima. Svima su poznati ti termini: dresirani papagaji, dementni, poslušnici, doušnici, plaćenici, izdajnici, ljudi koji otvaraju vrata svetskog poretka, pa sve do onih čuvenih hijena i pudlica...

Taj rečnik i taj način izražavanja u stvari su inicirali političari i dolazio je s vrha vlasti. Oni su ga izricali, a onda su to mediji zdušno ponavljali.

Slažem se s kolegom Langom da mržnja ipak ima jedan, kako bih rekla, malo univerzalniji karakter, i mi smo malo skloni da neke stvari pozaboravljamo. Ja ću vam reći da smo mi vršili istraživanja u periodu posle septembra, posle onih septembarskih izbora i videli smo strašnu stvar - potpuno iste tekstove u Politici u rubrikama „Među nama“ i „Pisma čitalaca“! Čak su i pesme pisane u slavu vođe - Koštunice.

Isti su se novinari potpisivali. Isti novinari, bili su skoro isti urednici, i imali ste samo zamenu imena, ništa drugo, samo zamenu imena. Prosto čovek nije mogao sebi da dođe. Mislim da je nedopustiva ta naša amnezija.

Postoji u tim našim društvima tranzicije tzv. zabrana bavljenja javnim funkcijama i takvim poslovima, a mi to, na žalost, ne doživljavamo. Isti ljudi sada osnivaju svoje novine, mnogi su, možemo ih imenovati, pozivani kao glavne zvezde na televiziju, kao da se ništa nije dogodilo, kao da ništa nije postojalo, kao da nismo svi kroz to prošli.

Zato mislim da zabrana mora postojati kao način socijalne kontrole. Možda sam malo duže pričala, ne sve

Fond za humanitarno pravo

što sam htela da kažem, ali ideja je bila da se pokaže taj kontinuitet i da se odista ljudi moraju pozvati na određenu vrstu odgovornosti. To su neki, nisu jedini načini, ali neki od načina o kojima se može govoriti u sprečavanju instrumentalizacije medija, o čemu mi ovde najviše govorimo.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

SESIJA II (nastavak)

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ
VIĐENJE „DRUGOG“

Dala bih sebi slobodu da kažem samo jednu rečenicu o onome što je govorio kolega Stjepan Gredelj, o nepravilnom korišćenju termina „dotepenac“. Moram da kažem da mi je potpuno jasno otkuda taj termin u Politici. Kada hoće da pokaže koliko je velika mržnja Hrvata prema Srbima, Vasilije Krešić uglavnom pominje da su oni koristili za njih izraz „dotepenac“, a kako se kod nas sve površno koristi, onda su, pretpostavljam, i autori u Politici uzeli taj izraz jer ga koristi akademik, i ne znajući u kom kontekstu ga koristi. Na isti način, a sve ovo spada u ovu priču, kao kada Dobrica Ćosić, govoreći o tome da su Makedonci zapravo Srbi, upotrebi izraz „fluktoantna masa“ umesto Cvijićeve „flotantne mase“.

Viđenje i slika „drugog“ je najuočljiviji parametar svakog nacionalizma, a njegova eksplicitnost pokazuje stepen sigurnosti nacionalnih propagandista u uspeh svoje misije i svog mesije. A mesijanstvo i misionarstvo su u osnovi svake velike nacionalne ideje ili, da parafraziram kolegu Mimicu od jutros, to je onaj sistem u ludilu nacionalizma kojem je uvek u osnovi najprizemnija dnevna politika.

Navešću jedan primer. U poslednjih stotinu godina najčešći stereotip kod srpskih intelektualaca, od najvećih autoriteta do marginalnih autora, a koji se odnosi na Albance, glasi da je Skenderbeg Srbin. Stereotip o Skenderbegu Srbinu nije uopšte proizvod potrebe da se Skenderbeg iz nekih nacionalnih pobuda prisvaja, već ima sasvim jasne implikacije upravo u slici koja se stvarala o Albancima. Naime, ako bi se prihvatilo da je Skenderbeg Albanac, onda bi srpski nacionalizam priznao da Albanci imaju „slavnu“ istoriju, time bi se dalje priznalo da su Albanci konstituisani u naciju, da imaju pravo na državu, što bi značilo da su Albanci koji imaju „slavnu“ istoriju državotvorni narod. Pošto je to slika koja ne sme da se dozvoli, onda se Skenderbeg prisvaja i negira njegova pripadnost albanskom narodu.

Fond za humanitarno pravo

Da se vratim na Politiku. Prvo je početkom 1989. godine Predsedništvo Srpske akademije nauka i umetnosti napisalo da list Politika ima prosvetiteljsku i kulturnu misiju u srpskom narodu. Onda je sredinom 1989. godine rektor Beogradskog univerziteta rekao da je Politika uvek bila uz svoj narod ali nikada na štetu drugih naroda. Zatim je jedan pesnik, akademik, 1991. godine rekao da je Politika i u najgorim vremenima svojim čitaocima davala mig kako nije zaboravila šta je istina i šta treba da budu novine, navodeći da „dok ima krivo slovo u zaglavlju, Politika će biti jedna od najvažnijih institucija srpskog naroda“. A onda je predsednik Akademije 1992. godine zaključio da je Politika duhovni stub srpskog naroda.

S druge strane, Politika je aprila 1987. izvestila da je glumac Aleksandar Berček odbio da glumi u Sarajevu zbog, kako piše, „zvorničkog slučaja“, a maja 1990. je izvestila da je pisac Dušan Kovačević odbio da bude član žirija na Pulsom festivalu zbog „slučaja Mlinar“. Da podsetim, slučaj Mlinar je slučaj o kojem je Politika pisala pod naslovima „Nepodnošljiva lakoća srpskih rana“, „Klanje srpske duše“, „Genocidni recidiv“ i slično. Postavlja se pitanje, kakva je veza između ovih, sasvim sinhronih zbivanja.

Kada Akademija, rektor i pesnik kažu da je Politika – istina, a onda glumac i pisac zbog te istine okrenu leđa čitavoj drugoj sredini izjednačavajući sve što je čini, odnosno kada prihvate da je „slučaj Mlinar“ dokaz da je čitava nacionalna sredina obolela od „genocidnog recidiva“, onda je stereotipna, generalizovana slika „drugog“ učvršćena i teško pomerljiva bar za života cele jedne generacije. A da bi se ona stvorila potrebna su upravo tri navedena elementa: elita kao autoritet, njeni mediji kao transmisija i javnost koja, ako ne veruje rektoru, akademiku, pesniku, glumcu i književniku, nema kome da veruje.

Naravno, ovakva stereotipna slika „drugih“ nije stvarana odjednom. Ona se izgrađivala u raznim kriznim vremenima tokom proteklog veka, pa ipak je svaki put kada se ponovo aktivirala moralo da joj se prilazi postupno. Pre nego što su vrednosni sudovi o „drugima“ izgovoreni u svom sirovom vidu, prolazili su kroz fazu implicitnih stavova, pa je javnost „znala“ za sva njihova

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

„strašna“ svojstva pre nego što su eksplicitnim imenima nazvani u medijima.

Prva teza svakog razmahanog nacionalizma je da je on samo odraz buđenja spolja sputanog identiteta, prema tome da je pozitivan, odbramben, opravdan, odnosno da sam nacionalizam po sebi znači samosvest. A oni koji ga guše samo su u prvom trenutku protivničke ideologije. Čim se nacionalizam identifikuje on otkriva svoje prave „neprijatelje“, one kojima pripisuje onemogućavanje ispoljavanja identiteta, a to su uvek drugi narodi.

Tako je Politika pisala ono što je elita govorila a narod dobro pamtio, naime da su „neprijatelji Srba Srbe učinili Srbima“, ili da su „srpska pitanja pokrenuli i otvorili drugi, uspravili su nas udarcima, otreznili uvredama“... Pojedinačne slike „drugih“ - a ja bih se ovde osvrnula samo na tri primarna „neprijatelja“ redom kako su se u „Politici“ javljali, Albance, Slovence i Hrvate - formirane su namenski, onda kada je politika diktirala potrebu pronalaženja „žrtvenog jarca“. Kada je reč o Albancima, Politika nije morala da poseže za starim piscima koji su ostavili čitavu mrziteljsku biblioteku o njima. Počela je prividno naivno, pa je čitava 1987. godina bila posvećena sahranama i venčanjima jer su ta dva momenta u albanskom svakodnevnom životu prepoznata kao mesta primarnog ispoljavanja nacionalizma.

Naslovi iz Politike su glasili: „Ugledni ljudi na sahrani iredentiste“, „Alбанка za svoju svadbu izatkala zastavu Albanije“, „Kažnjeni svatovi što su na traktorskoj prikolici imali goblene s dvoglavim orlom“, „Bivši ambasador na sahrani nacionaliste“... Već 1988. godine sahrane i svadbe nisu bile dovoljno ubedljive pa se nastavilo s pokušajima silovanja, a onda su nestale i sahrane i svadbe i pokušaji silovanja, ali je lekcija brzo naučena pa su se na „mitinzima istine“ već mogle čuti parole „Srbi, Crnogorci i pošteni Albanci“.

Ako je negativnih stereotipa o Albancima bilo u proteklom veku na pretek pa je lako bilo sročiti priču o pokušajima silovanja, zloupotrebi dece i slično, o Slovencima je stereotipna produkcija u prošlosti odsustvovala. I dok se „inventivni“ roker nije dosetio „austrijskih konjušara“, uglavnom se sve svodilo na bekeljenje sa slovenačkom reči *dežela* pa se u Politici

Fond za humanitarno pravo

može naći čitav niz oblika izvedenih iz ove reči, kao što je „deželaški“ i slično. A upravo na primeru „konjušara“ se najbolje može videti koliko stereotipi imaju jednokratnu upotrebu, pa je i ovaj posle vrlo kratkog vremena zaboravljen, a današnja mlada generacija ga verovatno ni ne poznaje. Sasvim konkretno, Politika je prenosila tvrdnje da su „naših“ hiljadu godina duže od slovenačkih hiljadu godina, da su Slovenci praznoglavi, nadmeni, izveštačenog ponašanja, pokondirenih, katoličko-purgerskih manira, da je Srbija industrijalizovala seljačku Sloveniju... A kako se stereotipi često transferišu s jednog na drugi narod, tako je i onaj popularni stereotip o Bugarima koji „zabijaju nož u leđa“ bio prenet na stranicama Politike na aktuelne „neprijatelje“, Slovence.

Kada su na red došli Hrvati, a to je bilo, uslovno rečeno, početkom 1990. godine, Politika je imala na raspolaganju obilje, kao i o Albancima, starih stereotipnih slika, pa je tako vrlo brzo obnovljeno hrvatsko nagodbenjaštvo, hrvatsko verolomstvo, hrvatska mržnja, ali su dodati i neki novi - kao hrvatski kastroconi kompleks, zatim obeležavanje Hrvata kao veštačke nacionalnosti ili, kako je to jedan akademik slikovito opisao, „nešto kao plastični karanfil u cvećarnici“, ili tvrdnja da je među njima „manje Jugoslovena nego bolesnih od neizlečive bolesti“, da je to „pošast koje se treba za sva vremena osloboditi“, i slično.

Postavlja se pitanje da li u stvaranju ovakve nelepe slike „drugih“, koja u osnovi uvek nastaje da bi se stvorila lepa sopstvena slika, ima spontanosti i da li ima onog zrna istine o kojem se često govori kada je reč o nacionalnim stereotipima. Po mom sudu, tu nema ni spontanosti ni slučajnosti. Čitava ova priča je sasvim jasna i, uslovno rečeno, unapred pripremljena konstrukcija. Kao što se u prošlosti pred svaki rat, čitava izdavačka delatnost podređivala potrebama dokazivanja njegove opravdanosti, tako je i Politika sa svojom rubrikom „Odjeci i reagovanja“ sasvim pripremljeno odigrala svoju ulogu. Danas su akteri spremni da negiraju značaj reči i njihovu mogućnost da utiču na društvene tokove, pa je jedan od njih skoro ljutito rekao da uopšte nije važno šta napiše ili kaže neki pop ili pesnik. Međutim, svest o značaju onoga što se izgovara, piše i širi u

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

javnost putem štampe, a ovde konkretno putem Politike, bila je sveprisutna.

Nije slučajno Milorad Vučelić, jedan od novinara koji je napravio najveći broj intervjua sa intelektualnim autoritetima baš za Politiku, knjigu tih sakupljenih intervjua nazvao *Razgovori sa epohom*. U predgovoru je i objasnio zašto su to „razgovori sa epohom“, navodeći da je u pitanju „prelomno vreme“, dakle posedujući potpunu svest o njegovom značaju, a bitno je da je knjiga izdata 1992. - ne naknadno, naknadno je verovatno ne bi ni objavio - da su autori koje je intervjuisao „najumniji ljudi“, da oni tu govore o „sudbinskim pitanjima“, da je njihova reč izazvala „odjeke“, a da su ti „velikani“ reči izgovarali same „istine“ o svom i drugim narodima.

IVAN ČOLOVIĆ

„SAMO TAKO NASTAVITE, O NARODU,
UZ NAROD I ZA NAROD“

Ja ću ponuditi jedan mogući pristup ovoj izuzetno zanimljivoj građi, ovom izuzetno zanimljivom svedočanstvu koje, zahvaljujući Fondu za humanitarno pravo i autorima ovog CD-a, Aljoši Mimici i Radini Vučetić, sada imamo „servirano na tacni“, ako tako mogu da se izrazim. Sada je ovo svedočanstvo, ovu građu, moguće mnogo lakše istraživati nego ranije, kada je trebalo provoditi dane i sate u bibliotekama da bi se došlo do pojedinih ovde objavljenih priloga.

Moje čitanje, ili moj prvi pokušaj čitanja ove građe, ove rubrike, ići će uporedo sa onim što su ovde već ponudili najpre Nebojša Popov, kad je govorio o proizvodnji, odnosno izumevanju naroda, a onda i Olivera Milosavljević, koja je govorila o proizvodnji i izumevanju drugog. Ali, u nekim tačkama će se ovo što ću ja sada ukratko izneti od toga i razlikovati, a vi ćete videti u čemu su te razlike.

Pre svega, ovoj rubrici pokušavam da pristupim kao manifestaciji jedne svojevrsne političke religije, jedne vrste svetovne, sekularne ili civilne religije, kako se političke religije obično nazivaju. Ova rubrika je, po mom mišljenju, dobar primer političke ritualne autokomunikacije. Ona je bila neka vrsta političkog obreda,

Fond za humanitarno pravo

političke mise, moglo bi se čak reći, u slavu nacije kao političkog božanstva. Ona se ne može opisati samo kao rubrika u kojoj navodno narod govori, mada se i tako može opisati, nego se mora tome dodati da je to rubrika u kojoj se inscenira situacija u kojoj *narod govori narodu o narodu*. To bi bila najtačnija definicija te komunikacijske situacije. To znači da je ovde narod predstavljen u trostrukoj ulozi govornika, primaoca poruka i predmeta poruka. A to je situacija karakteristična za obrednu autokomunikaciju, onako kako je tu komunikaciju opisao Edmund Lič u knjizi *Kultura i komunikacija*.

Autori su napravili dobar izbor naslova za CD: „Vreme kada je narod govorio“. To je citat jednog od tekstova ove rubrike, ali mislim da je još bolji izbor rečenice koju su stavili kao moto svog uvoda, a to je rečenica iz nekog teksta Živorada Igića, koji glasi: „Samo tako nastavite, o narodu, uz narod i za narod“. To beskonačno ponavljanje reči narod, onako kako se reči ponavljaju u religijskim obredima, pokazuje o kakvoj vrsti fenomena je ovde moguće govoriti, jer ja ne želim, naravno, da ovu komunikaciju svedem samo na tu, parareligijsku dimenziju.

84

„Odjeci i reagovanja“ bili su u svoje vreme samo deo prikazivanja naroda, prikazivanja njegove volje i njegove reči. Znači, „proizvodnja“ naroda pre svega je njegova inscenacija, prikazivanje. Ova rubrika je nastala i tokom prve godine izlazila – kao što je ovde, uostalom, to već rečeno – u vreme kada je insceniranje narodnih masa bilo sadržina jedne druge vrste političkih rituala, političkih mitinga u Srbiji i Crnoj Gori, koji su organizovani da bi se dala podrška onome koji je dočekan i slavljen kao novi narodni vođa i spasilac. O tim mitinzima opširno su izveštavali mediji, pa tako i Politika.

Dakle, Politika nije negovala samo ovu vrstu ritualne komunikacije koju sada nalazimo na primeru rubrike „Odjeci i reagovanja“, nego je ona izveštavala i o ritualnim političkim skupovima, i njih, kao i pisma čitalaca, predstavljala kao *vox populi*. Taj list, mada u tome nije bio usamljen, redovno je donosio izbor parola i slogana s tih mitinga. Ja i sad pamtim neke od njih. Na primer: „I gluvi čuju glas naroda!“. Dakle, rubrika „Odjeci i reagovanja“ bila je jedan od načina da se ritualno inscenira,

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

materijalizuje jedinstvo srpskog naroda u transu okupljenog oko svoga vođe.

Sada nekoliko reči o osnovnim elementima kulta koji se nalazi u središtu ove ritualne autokomunikacije. Njegov predmet je, kao što sam već nagovestio, idol ili božanstvo po imenu Narod, odnosno Srpski Narod. A to božanstvo se slavi na donekle paradoksalan način. Ne slave se njegova moć i snaga, njegove pobede, njegovo bogatstvo, njegova lepota... Ništa od toga. Naprotiv, u prvom planu kulturnog govora o Srpskom Narodu su njegova stradanja, pogibije, rane, seobe i razne druge muke i nevolje koje je on podnosio i danas podnosi i trpi. To potvrđuju mnogi prilozi u ovoj rubrici. Martirska strana ovog kulta naroda i tu je dominantna.

Autori tekstova se utrkuju u tome ko će plastičnije, dirljivije, potresnije prikazati nevino stradanje na krst istorije razapetog naroda. O tome svedoči podatak da u indeksu pojmova, koji čini jedan od najvažnijih elemenata ovog CD-a, ima veliki broj tekstova u kojima se javljaju reči kao što su „pokolj“, „pogrom“, „silovanje“, „krv“, „krvoproliće“. Tu spada i reč „Jevreji“. Zašto? Zato što se ta reč ovde pojavljuje skoro bez izuzetka tamo gde se govori o stradanju srpskog naroda i gde se onda kaže da se to stradanje može eventualno jedino uporediti sa stradanjem Jevreja.

Međutim, u ovom rečniku pokolja i užasa najzastupljenija je reč „jama“. Ona se pojavljuje u 983 teksta, češće i od sintagme „srpski narod“, koja se pojavljuje u 778 tekstova.

Ovo martirsko evociranje kolektivnog srpskog stradanja, ovu golgotu srpskog naroda donekle kompenzuje prikazivanje i slavljenje pojedinih Srba, u kojem dominira nacionalna Gloria. Ovde se moja analiza razlikuje od onoga što je ovde izneo Nebojša Popov, kad je govorio da se slika naroda koju je ova rubrika nudila bila slika jednog borbenog, odnosno ratničkog naroda. Prema onome što sam ja tu našao, može se zaključiti da se hrabrost i ratničke osobine javljaju samo kao osobine pojedinaca, ali ne i naroda u celini. Stradalni narod ima moćne i snažne vođe, vidovite, mudre i hrabre ljude. I tu se nađe po neki stradalnik, kao što je, na primer, Knez Lazar, ali više ima moćnika i osvjetnika. Prikazi i opisi narodnog stradanja završavaju se paradoksalnim očeki-

Fond za humanitarno pravo

vanjem da će se stradanje završiti, da će se naći junak koji će narod konačno spasiti i osloboditi uloge mučenika.

Upravo jedan takav pojavio se krajem osamdesetih godina na srpskom nebu i saradnici „Odjeka i reagovanja“ tu zvezdu, to obećanje boljih dana pozdravljaju i slave. Ono što niko nije smeo, piše 5. 9. 1988. godine Mila Janković, „usudio se da kaže drug Slobodan Milošević, ne bojeći se da će zbog toga izgubiti fotelju, privilegije i ostalo. Shvatio je sav jad i nemoć srpskog i crnogorskog naroda i svih poštenih Albanaca, i da se s takvim stanjem mora prekinuti, sviđalo se to nekom ili ne. Izrazio je dušu i mišljenje naroda, stao uz narod i deli njegovu sudbinu. Zato je on veliki, jer je zadobio poverenje naroda“.

Uz njega su se pojavili još neki junaci, da mu pomognu u njegovim plemenitim nastojanjima. Pored političara, tu su i sveštenici, umetnici, književnici. I prema njima se dižu oči nade, a napadi na njih izazivaju uzbuđenje i gnev. Tako je nekoliko tekstova napisano da bi se stalo u zaštitu Matije Bečkovića, u trenutku kad je Predsedništvo SUBNOR-a javno protestovalo što je ovom pesniku dodeljena Sedmojulska nagrada za 1990. godinu. Jedan člankopisac protestuje što Bečkovića „etiketiraju bez ikakve argumentacije kao protivnika komunizma“. Drugi, Milutin L. Đuričić, piše: „Tužno je i otužno bilo slušati neke borce Beograda kako, napadajući Matiju Bečkovića, besprizorno i besprimerno, napadaju novi kurs srpske politike. Nije - to je svima jasno - Matija Bečković bio meta. Meta je bio Slobodan Milošević“.

Napad na Bečkovića je raskrinkan kao napad na Miloševića, koji „objektivno ide naruku patentiranim kritičarima i napadačima srpske politike iz severo-zapadnih krajeva naše zemlje“ (Dragoljub Jevtić, 7. 9. 1989). To nas dovodi do još jednog važnog elementa ove ritualne komunikacije, koji čine, kako bi rekao Džon Obzborn, „oni tamo napolju“, srpska braća, odnosno kako se ovde često kaže, srpska „razbraća“. Pored čišćenja od grehova i druge prljavštine uz pomoć unutrašnjeg neprijatelja, izdajnika, izroda, javlja se ovde, i to u mnogo više prilika i primera, ritualno čišćenje nacije uz pomoć spoljašnjeg žrtvenog jarca, odnosno više njih.

Na top listi srpskih dušmana, eksploatora, mrzitelja i drugih krivaca za stradanje Srpskog Naroda na pr-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

vom mestu su tih godina bili Slovenci, sledili su Hrvati, Albanci, Muslimani, Makedonci, a zatim, u drugom krugu, stari dobri neprijatelji - Vatikan, Nemci, Austrijanci, Mađari, pa tako dalje, sve do Britanaca i Amerikanaca. O svima njima govori se jezikom stereotipa mržnje, o čemu je ovde govorila Olivera Milosavljević.

Na primer, izvesni Jovan Ilić (u pismu objavljenom 4. februara 1990) opisuje opsednutu Srbiju na koju se sa svih strana puca. „Puca se do promuklosti u Srbiju i njeno rukovodstvo, u narod - od raznih Kučana i Ribičića, Smolea i Pučnika, Stanovnika i Potrča, Kocijančića i Zlobeca... Puca se, sada sve žešće i od raznih Račana i Družića, Vrhoveca i Dragosavaca... Puca se u sve što je srpsko. A sve to u ime nekakve njihove demokratije, njihovog pluralističkog uređenja, republičke samostalnosti i samodovoljnosti... A zašto sve to - pitaju se ovi poštteni građani ove naše domovine. Zar je, zaista - pitam se ja - prokletstvo biti Srbin?“

Ovde je već naveden podatak da se u „Odjecima i reagovanjima“, kad je reč o drugim bivšim jugoslovenskim narodima, najčešće pominju Slovenci. Ono što je mene ipak iznenadilo jeste podatak da se u relativno velikom broju tekstova, u njih 27, pominje slovenački jezik.

Ali, ono što se ovde još može reći to je da je ova narodna tribina imala i jednu specifičnu namenu. Ona nije bila samo upražnjavanje jedne vere, slavljenje njenog kulta, tj. kulta nacije kroz obrede mističnog nacionalnog sjedinjavanja, čišćenja i preobražaja, tzv. nacionalne metanoje, nego je ona imala i dodatnu ambiciju da postavi i protumači principe te vere, da ih obrazloži, da ih teorijski utemelji. Vera u naciju se ovde ne dovodi u pitanje, o njoj se govori isključivo vernički. Zbog toga rubrika „Odjeci i reagovanja“ nije samo primer upražnjavanja jedne političke religije, religije nacionalizma, nego je ona i primer pokušaja uspostavljanja teologije jedne takve religije, teologije nacionalizma.

Ta teologija, pre svega, nastoji da odredi osobine predmeta svog kulta, Srpskog Naroda, jer se one ne pojavljuju odmah na razgovetan način. Teolozi nacionalizma pomažu da se narod kao etnos, kao etnonacija odvoji od pojma naroda kao populusa, odnosno od naroda kao radničke klase. Uporedo s tim pokušavaju da Srpski

Fond za humanitarno pravo

Narod oslobode iz ropstva jugoslovenskog identiteta, koji ovi teolozi posmatraju kao tamnicu, kao podvalu smišljenu da se uništi „naša“ prava nacionalna misao, odnosno nacionalna religija.

„Odjeci i reagovanja“ predstavljaju građu koja omogućava da se, u nizu primera teologije srpskog nacionalizma koje ta građa sadrži, posmatra kako se u jednom vremenu - koje je u svom izlaganju Aljoša Mimica tačno opisao kao „vreme ideološkog *interregnuma*“ - postepeno uobličavaju crte glavnog božanstva nacionalističke religije. Srpski Narod se u nekim prilogima prikazuje kao nešto što je u skladu s vrednostima prethodne ideološke paradigme, kao što su radništvo i jugoslovenstvo, čak i kao nešto što nije u suprotnosti ni s komunizmom ni s Titovim nasleđem.

Tako se, u jednom prilogu, koji je potpisao Mirko Vraneš, u ulozi poštovaoca i branioca Srpskog Naroda, pojavljuje i Josip Broz Tito. On je, navodno, rekao ovo: „Srpski narod ne samo što nije imao ništa zajedničko s nacionalnom politikom svoje gospode već je on kroz dvadeset i dve godine bio isto tako izrabljivan i podvrgnut žandarmerijskoj samovolji kao i ostali narodi Jugoslavije. Štaviše, on je uvidio da je prevaren. Srpski narod je s bolom primio uvrede (na žalost i danas ih prima, dodaje pisac priloga) i nepravedne optužbe (i danas se tako optužuje, opet aktualizuje stvar M. Vraneš), da je sukrivac za nacionalno ugnjetavanje ostalih naroda Jugoslavije“.

U svakom slučaju, teolozi nacionalizma pokušavaju da kult Srpskog Naroda odvoje od njegovog pravog imena, pa čak i da ga postave nasuprot nacionalizmu, koji pripisuju srpskim „susedima“. Interesantan je u tom pogledu pokušaj da se napravi razlika između „progressivne“ i „regresivne“ homogenizacije naroda. „Pluralizacija progresivno homogenizovanog stanja duha u narodu, radničkoj klasi, inteligenciji, seljaštvu“, piše Dragomir Milošević (14. 8. 1989), bitno se razlikovala od paradigmi homogenizacije u SR Hrvatskoj i Sloveniji“. Tamo je, po njegovom mišljenju, bilo na delu „snaženje desnice“.

Dakle, u ovakvim teološko-političkim prilogima rubrike „Odjeci i reagovanja“ vidljivo je nastojanje da se religijsko obožavanje Srpskog Naroda izmiri s poli-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

tičkim kultovima i svetinjama zatečenim u Srbiji krajem devedesetih godina, ali naravno s tim da kult nacije dobije mesto centralnog, osnovnog religijsko-političkog kulta. Jer, on je tobože oduvek imao taj centralni značaj, ali Srbi ranije nisu znali da ga slave na pravi način, nego samo u nejasnim i nepotpunim izrazima i formulama. A, evo, ako Bog nacije dâ, Srpski Narod će ubuduće moći da se slavi kao konačno otkrivena religija.

U skladu s tim, osnovni ton nekim prilogima daju ona mesta gde se ritualna komunikacija pretvara u apoteozu nacionalnog Mi, koje se javlja kao subjekt, objekt i predmet raznih razmenjenih poruka. Na primer, u prilogu Borisava Simića: „Mi, kroz istoriju vazda seljeni i raseljavani tuđom voljom, spaljivani i klani na kućnom pragu, pokrštavani i ubijani maljevima u ime Hristovo, imamo neotuđivo, ljudsko pravo da brinemo o sudbini ove zemlje, o sudbini dece koja tek rastu bez obzira čija su.“

Ostaje mi još malo vremena da na kraju postavim pitanje u koju vrstu pristupa, u koju nauku, spadaju naši pokušaji čitanja rubrike „Odjeci i reagovanja“. Da li ovo danas može da se nazove časom anatomije i da li mi treba da zahvalimo našim kolegama što su nam preparirali jedan leš, mrtve ostatke jedne ideje i jedne priče, jednog ludog zanosa, koji sada mi ovde, kao na Rembrantovoj slici, seciramo iz naučnih i pedagoških razloga? Ili su naše analize pre bavljenje nečim još živim, operacija na živom telu, diranje u „živu ranu“? Tačan odgovor na ovo pitanje daće „odjeci i reagovanja“ koje ovaj naš skup bude izazvao.

Fond za humanitarno pravo

DISKUSIJA

NATAŠA KANDIĆ

Reakcija već ima. U poslednjem broju Reporter je temu posvetio „Odjecima i reagovanjima“ i nastavlja i u sledećem broju da piše o tome. Nin je takođe reagovao – oni su odlučili da to nije zanimljiva tema za njih, tako da se time neće baviti.

DORIJAN NUAJ

Govor mržnje i termini koje taj govor koristi nisu nešto što bi u potpunosti moglo biti proizvod nečije fikcije, reč je pre svega o eksploataciji tog govora kroz koju se nekim činjenicama iz prošlosti pridaje značaj. Recimo, primena termina poput jame, krvi, silovanja. Neka da su se neke stvari realno desile, ali u određenom trenutku su uzete kao generalna marka za etiketiranje nekog naroda ili neke političke opcije, što naravno ne znači da se jame, silovanja, progoni i ostale gadosti koje koriste oni koje sada kritikujemo nisu desile.

Ja nisam do sada čuo jasan odnos prema srpskim žrtvama od strane nesrba, o tome pričaju uglavnom oni koji žele da instrumentalizuju žrtve u političke svrhe. Nedostatak istine o tome šta se desilo, koliko jama ima, koliko je ljudi stradalo u Jasenovcu, da li su albanski ekstremisti i u koliko slučajeva silovali Srpkinje na Kosovu – sve to lebdi u vazduhu, o tome ja nigde nisam video tačne podatke. Istovremeno, to je prostor koji koriste nacionalističke snage i smatram da bi trebalo uložiti intelektualni napor za ustanovljavanje podataka da bi se manipulatorima izbacili argumenti iz ruke.

Indikativno je da nacionalisti koriste kao argumenat zašto Fond za humanitarno pravo ne istražuje srpske žrtve nego samo albanske? Ja znam da je Fond za humanitarno pravo istraživao i istražuje sve žrtve, ali to nije dovoljno, mora se dokumentovati kroz CD, knjigu ili na drugi način učiniti javnim i dostupnim. Treba sačiniti zapis, argument koji ne bi bio usmeren protiv drugih nego bi, prevashodno, bio namenjen srpskoj javnosti.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

NATAŠA KANDIĆ

Mi smo na samom početku, a iznositi činjenice i podatke koji su rezultat ozbiljnog pristupa u istraživanju zahteva više vremena. Ipak, može se i danas naći dosta urađenog, onog što ukazuje da svuda postoje pojedinci, grupe i udruženja koji imaju potrebu da, pre svega, pođu od samokritičke analize. U odnosu na prošlost najvažnije je krenuti od sebe. Prebrojavati žrtve je jedna specifična disciplina - mnogo je važnije da počnemo da izgovaramo njihova imena.

Trinaest godina ovde se događaju užasne stvari, ali ni režim koji je koristio brojke nije izgovarao imena žrtava iako je ime pre brojki. Nije bitno da li će neko danas reći Fond za humanitarno pravo radi ovo ili ono - s nama se događa isto što se događalo i svih ovih trinaest godina - ali postoji dokument o tome šta se dogodilo posle dolaska Kfora na Kosovo, a tu knjigu niko neće otvoreno da pogleda. Hoće krišom da gledaju i kažu: „Ma, to oni govore o nestalim Srbima i Romima samo zato da bi zamazali to što se oni stvarno brinu samo za Albance!“.

91

BATON HADŽIJU

Hoću prvo da odgovorim mom zemljaku na primedbu da su „Odjeci i reagovanja“ na Kosovu počeli pre 1987. godine zbog tih silovanja - srpski izvori i vlasti imaju tačne podatke koliko je silovanja bilo.

Izvinjavam se ako negde pogrešim jer već deset godina živim bez srpskog, ali znam srpski bolje nego što vi znate albanski i hoću da predočim kako mi Albanci s Kosova vidimo problem. Oduševljen sam izlaganjima danas, najzad smo čuli nešto kompletno o medijskoj situaciji, ali ostaje pitanje šta je ona proizvela?

Kosovo je mesto na kom mrtvi govore kao i živi, možda i glasnije. Mrtvi su nigde i svuda. Neki nikada neće biti pronađeni, a ostali su rasuti po bezbrojnim grobovima na Kosovu i u Srbiji. Kostii su pomešane sa ruševinama; njihovi poslednji trenuci zapisani su u pamćenju i na licima onih koji su preživeli.

Čini se da je ovde svako u bliskim odnosima s mrtvima. Gotovo svako selo, svako susedstvo, svaka porodica,

Fond za humanitarno pravo

bili su na neki način žrtve nemilosrdnog ubijanja čije razmere postaju očigledne tek sada kada su se mirovne trupe NATO rasporedile širom Kosova, a prognani Albanci se vraćaju nazad. Ja to govorim zbog toga što većina od vas nije bila na Kosovu posle rata. Osim Nataše Kandić. Kada se prognanici vraćaju svojim nekada velikim kućama pronalaze ruševine.

O broju mrtvih još se samo nagađa.

Vojni zvaničnici i radnici zapadnih humanitarnih organizacija kažu da je možda i deset hiljada ljudi ubijeno u orkestriranoj kampanji zločina koju su sprovodile srpska policija i paravojne jedinice. Seljaci iz Kruše i u nekim drugim kosovskim selima strepe da će njihove oči uvek biti uprte u scenu zločina. Preteško je samo biti ovde, rekli su za Koha ditore. Na neki način i oni živi izgledaju kao mrtvi, čak i oni koji su ostali da žive izgledaju nemoćni.

Ima dece koja ništa ne osećaju, nisu tužna, samo su prazna. Ima starih koji samo plaču, devojaka koje su stvarno silovane ali o tome neće reći ni reč zbog moralnog pristupa. Njihovi životi su uništeni, a to je jednako strašno i za muškarce koji su se zakleli da će zaštititi svoje porodice a nisu mogli to da urade.

Na gotovo svakom zidu nalazi se grafit: *Umri!*

Bilo je i gnevnih Albanaca koji su ubijali i taj zločin ima isto lice, jer zločin ne osuđujemo zbog kvantiteta nego zbog kvaliteta. Neki od njih su bili toliko mnogo povređeni da nisu mogli da oprostite, možda su čak ubili i nedužne Srbe.

Mnogi gradovi su bili bombardovani. Od Vukovara je ostao prah, Sarajevo je uništeno, od Mostara gotovo da nije ništa ostalo, sve se dogodilo u ratnom vrtlogu i ne mogu da kažem šta je najteže. Grozno je što nije ništa ostalo.

Meni je, pošto živim na Kosovu, bilo najteže kada je uništeno Kosovo, a Beograd nije reagovao.

Oduvek se govorilo da Albanci moraju da odu s Prokletija i meni je to zvučalo idiotski, nikako nisam verovao da bi se to moglo dogoditi. A to se dogodilo. Nisam verovao da bi zločin mogao da se izjednači sa ovim idiotizmom koji se proteklih godina toliko često isticao, a to se isticalo od 1983. godine.

Međunarodna zajednica je sada usamljena u zalaganju za multietničko Kosovo, građansko i tolerantno

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

društvo: ne tako mala grupa Albanaca koji su izgubili svoje voljene u varvarskoj i nasilnoj kampanji smatra da su pozivi na suživot sa susedima puko ponavljanje socijalističke prošlosti kada je pozivalo na bratstvo i jedinstvo. Razumljivo je što međunarodna zajednica misli drukčije, ali kako da razumeju tu poruku obični ljudi koji su, vrativši se iz prognanstva, pronašli crne rupe na mestu svojih bogatih poseda?

Sasvim je prirodno da želja za osvetom vri u njihovim grudima, pa otuda nisu neočekivane sporadične osvete nad našim susedima Srbima. Tako stižemo do pitanja o kojem se toliko raspravlja na celom Kosovu: postoji li kolektivna krivica? Posle Drugog svetskog rata nije bila retkost da se Nemci smatraju kolektivno krivima, mi na Kosovu ne mislimo tako, ali smatramo da ima kolektivne odgovornosti Srba za ono što se desilo.

Može li Srbija da se uči na posleratnom iskustvu Nemaca? Svakako. Parlament Nemačke je usvojio plan o izgradnji spomenika žrtvama nacizma koji će biti postavljen ili je već postavljen. Intelektualci iz različitih oblasti raspravljali su o toj ideji sa svim pratećim nedoumicama. Pitanje je mogu li intelektualci u Srbiji raspravljati o tome? Ja mislim da je došlo vreme i da mogu to da urade.

Neki bi mogli da kažu kako je posle pedesetak godina verovatno došlo vreme da se okonča rasprava i o Jevrejima, ali posle te istinske katastrofe nemačka javnost je bila svesna činjenice da se mora suočiti sa istinom i zločinima. Uz bol i pokajanje, suočavanje sa istinom pomaže da se spreče zločini u budućnosti. I Srbi moraju to uraditi.

A šta se dešava sa Srbijom? Za vreme kampanje NATO jedan srpski pisac i književni kritičar smatrao je da su u Srbiji već načinjeni nužni koraci ka navodnom suočavanju sa zločinima učinjenim u prošlosti jer su objavljene knjige koje govore istinu o ratu u Bosni i Hrvatskoj. Meni je to bilo čudno, ja ne mislim da se ovako lako može očistiti od takvih zločina. Četiri ili pet knjiga o istinama o zločinima nije to, to nije dovoljno.

Ima već trinaest godina od objavljivanja ozloglašenog *Memoranduma* Srpske akademije nauka i umetnosti. Tek posle rata na Kosovu Srpska pravoslavna crkva pripremila je izjavu kojom bi, u ime svojih vernih, da za-

Fond za humanitarno pravo

traži oprostaj od Albanaca zbog zločina koji su nad njima počinile srpske paravojne, vojne i policijske snage. Prene-ta je izjava srpskog patrijarha Pavla koji je rekao da posle ovih gnusnih zločina moramo da tražimo oprostaj ako hoćemo da spasimo svoje duše. Posle trinaest godina to je prvi korak, za njim treba da slede i drugi, ubedljivi koraci, jer ne smemo zaboraviti da je srpska crkva bila popustljiva prema zločinima i da je proteklih trinaest godina na svoju sramotu o njima ćutala. Vest da je 2000. godine Sinod SPC zatražio da se Milošević povuče s položaja zarad dobrobiti Srbije bila je dobra, ali kako sam pratio događanja na Kosovu i u Srbiji razmišljao sam o tome da su to isti oni ljudi, isto ono sveštenstvo, koje je kroz Srbiju i po Kosovu nosilo kosti cara Lazara.

I gde god su stigli sela su kasnije bila spaljena i o-počinjao je novi rat. Srbija na svojoj duši nosi mnogo gre-hova za ratove u bivšoj Jugoslaviji, a sada pere ruke i za sve krivi Miloševića. Razume se, Milošević snosi naj-veću krivicu, ali takva je priča o kurbanu, a ja mislim da razumete šta je kurban. Ne smemo sumnjati u to da je Milošević kurban i da je kriv, ali ne smemo sumnjati ni u to da su Srpska pravoslavna crkva i Akademija nauka i umetnosti, intelektualci u Srbiji, takođe krivi. Odvrat-na je ova priča o kurbanu i čišćenju duša. Slobodan Milošević nije palio kuće na Kosovu, to su radili Srbi u ime otadžbine. Prema svedočenjima očevidaca koje prikupljaju novinari, sudski istražitelji i pripadnici mirovnih jedinica NATO, oni su to radili svojom voljom i često sa zadovoljstvom.

Većina kosovskih Srba sistematski su rušili kuće Al-banaca. Otišli su s Kosova posle ulaska NATO-a, a nji-hove kuće su spaljene onog trenutka kada su se vratile prve albanske izbeglice.

Rezultat svega toga: procenat srpskog stanovništva u Peći ubrzano se približava nuli, a mogu vam reći da je - nula. Srbi koji su odlazili s Kosova nisu bili žrtve novog etničkog čišćenja, niti je njihov odlazak posledica nepravednog zahteva za utvrđivanje kolektivne kri-vice. Oni su žrtve vlastite podrške svojoj zajednici, oni su podržali Miloševića i posle rata, dali su glasove da on pobeđi na prvim izborima. Kao pojedinci, oni bi mogli biti nevini, ali Srbi su u jednom nacionalnom činu sves-no pokušali da ubiju Kosovo. Taj pokušaj institucionali-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

zovale su i sprovele njihove nacionalne vođe od kojih su neki još na vlasti. Srpsko nasilje nije počelo 24. marta 1999. kada je NATO otpočeo bombardovanje Srbije, niti marta 1998. kada se dogodio masakr u Drenici, ni 1988. To je počelo 1983. i 1984. To je čitavo jedno razdoblje mržnje i jačanja rasizma naglašavanjem da su Srbi rasno nadmoćniji od Albanaca. Razdoblje koje traje bar petnaest godina.

Suočeni s gotovo desetogodišnjim fizičkim i psihološkim terorom, Albanci su, sasvim prirodno, gajili veliku mržnju prema Srbima, ali to je mržnja potlačena, žrtva se suprotstavljala onome ko njoj sudi - srpskoj državi - i to je glavna razlika između srpske mržnje prema Albancima i albanske mržnje prema Srbima.

Mržnja žrtve prema osvajaču nikad nije ista kao mržnja osvajača prema žrtvi.

Predstavnici međunarodne zajednice, koji su u velikom broju razmešteni po Kosovu da bi započeli težak proces uspostavljanja mira, svesni su toga da se mi posle svega ne možemo okrenuti normalnom svakodnevnom životu. Suživot je za sada divna iluzija, to ste mogli videti u parlamentu Kosova. Pa ipak, ostvarenje ove iluzije jeste moguće, ali ono se može postići samo onda kada Srbi budu iznedrili političara poput Vilija Branta - te ljude sam video ovde - čoveka koji je u činu pokajanja kleknuo odajući poštu žrtvama. Nemačkoj je bilo potrebno tri decenije da se to dogodi, a koliko će vremena biti potrebno Srbiji da se očisti od zločina? Da li će se ikada dogoditi da jedan srpski političar zatraži oprostaj za zločine koji su počinili njegovi sunarodnici? Da bi se to desilo morala bi makar Srpska pravoslavna crkva da zatraži oprostaj, kad je već pokazala volju da to učini. Ali, to treba da uradi odmah, da zatraži oprostaj pred nekom masovnom grobnicom koje se još otvaraju u Srbiji, ili na mestu zločina poput Krušaja. Male gde je pobijeno više od 120 ljudi, albanskih žena, dece i muškaraca.

Stravične stvari su se dogodile na Kosovu i na to ne treba trošiti reči. Mislim da u ovom trenutku na Kosovu nema šta više da se uradi. Teško je pomisliti da ljudi koji su sve ovo izdržali mogu da prihvate da žive unutar granica Srbije ili Jugoslavije. Ako je svet imao hrabrosti da podeli Nemačku zbog zločina, onda nema te sile i hrabrosti da ujedini Kosovo sa Srbijom zbog toga što se

Fond za humanitarno pravo

desilo na Kosovu. Za ostatak sveta sadašnji srpski napori svode se na to da se ništa ne preduzima, što samo može da odloži nacionalno preispitivanje koje Srbi treba da izvrše zarad samih sebe i svog društva, i nas na Kosovu.

Cenzura i propaganda ne mogu potpuno da objasne opštu nezainteresovanost za kosovsku golgotu. Ja se divim Nataši Kandić, ja se divim Sonji Biserko, ja se divim gospodinu Nebojši Popovu i mnogima koji su činili da rata na Kosovu ne bude; pojedinci su uzimali slobodu da pred zapadnim novinarima kritikuju Miloševića, ali srpske političke stranke nisu raspravljale o besmislu i nemoralnosti ovog rata. Umovi su bili zatvoreni, srca okamenjena na način koji je, iskreno govoreći, teško zamisliti na kraju XX stoleća.

Ja vam zahvaljujem za ovakav skup. Mislim da bi sledeći ovakav skup trebalo da bude na Kosovu, da i ljudi s Kosova znaju šta vi mislite jer oni ne znaju da postoje ljudi u Beogradu koji na ovakav način misle o „Odjecima i reagovanjima“.

SVETLANA SLAPŠAK

Nezgodno mi je sada da govorim, jer ću pokvariti jedan jako dragocen trenutak slikovitog i rečitog ćutanja posle ovoga izlaganja – ali ipak ne mogu da odolim da ne budem đavolji advokat, pa ću nešto reći o različitim tačkama današnjih govora i diskusija.

Prvo o tome da govor mržnje zapravo ne može da postoji pre nacije, pre konstrukcije nacije. Ja se bojim da to nije sasvim tačno, a posebno nije tačno sa stanovišta istorijske antropologije Balkana gde je *drugi* uvek bio neophodan kao instrument identifikacije *sebe*. Bez *drugoga* nema *sebe* na Balkanu: ako sledimo liniju izučavanja antičke antropologije, dolazimo do dosta neobične ideje o kontinuitetu: uvek je potreban *drugi* da bi se na njega projektovao vladajući identitet.

Na Balkanu su *drugi* bili narodi, žene, životinje, priroda, mitska bića... Ja ću dati dva lepa primera koja bi čarobno spadala u rubriku „Odjeci i reagovanja“, a potiču iz sredine V veka pre naše ere, i stavljaju pod sumnju tezu da govor mržnje ne može da postoji pre nacije. Jedan je vaza s tekstom, dakle ako hoćete pot-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

puni diskurs, ilustracija teksta gde se prikazuje Grk koji se prepoznaje po tome što su mu genitalije otkrivene, zajedno s Persijancem, koji se prepoznaje time što nosi folklorno odelo, odnosno što su mu genitalije pokrivene. Persijanac u tom svom folklornom odelu ukazuje na drugoga, na stranca, na kolonizovanog, na poraženog, to je posle Persijskih ratova. Ima i ime koje je napisano, i koje aludira na spremnost za analni odnos. Grk na slici će to u narednom trenutku obaviti. Jasna politička poruka pobednika poraženome.

To jeste govor mržnje, nema nikakvog dvoumljenja. Ime imate, imate tekst, imate sliku, imate sve. Drugi primer govora/slike mržnje, otprilike iz istog doba, vaza na kojoj satiri, koji su hiper-muški vladajući identitet, muče na razne načine vezanu crnu ženu, crnkinju. U oba slučaja nije reč o naciji, nego o drugačijim tipovima konstruisanja identiteta.

Kada se govori o govoru patnje, u vezi sa stvarima o kojima je Baton Hadžiju upravo govorio, ne treba nikako zaboraviti da su ta oba diskursa, mržnje i patnje, vezani istorijski za diskurs kolonizovanog. Izneli ste dobar spisak rasističkih stereotipa, stereotipa o kolonizovanom koje većina srpskih intelektualaca upotrebljava kada govori ili piše, ali ih uopšte ne promišlja. To je neosvešćeni rasizam većege, u ovom slučaju Srba, koji sa svoje strane preuzimaju položaj kolonizovanoga, prikazujući se Zapadu kao žrtve, a da pri tome, u kulturnoj intimnosti, o Zapadu govore sve najgore. Ta dvostruka uloga je fantastična i zahteva veoma mnogo vremena za analizu i veoma mnogo investiranja u opšte obrazovanje.

Što se tiče recepcije, odnosno toga zašto mi ne privlačimo javnost ovakvim skupom: kada bi ovo bio skup koji je organizovala srpska država, parlament, Akademija, Univerzitet, u cilju lečenja i ozdravljenja, u cilju javnog obrazovanja, onda bismo mogli govoriti o recepciji, o publici koja je potrebna. Ovako, mi smo grupa „luzera“ koji su se sastali jer dele isto mišljenje, jer se bave stvarima kojima se moraju baviti jer su se odlučili pre dvadeset, trideset, a neki i više godina da to rade i zapravo ne očekuju više od ove recepcije koju je Nataša Kandić malopre spomenula.

Dakle, naš položaj je takav da se ne može razgovarati o recepciji. „Odjeci i reagovanja“ su stvorili identitet koji

Fond za humanitarno pravo

je danas identitet na vlasti. Dalje, htela bih da kažem još jednu reč o tom poslu koji su uradili Radina Vučetić i Aljoša Mimica. Kada smo govorili o statistici, govorili smo o jednom metodu koji nije ni pouzdan, ni idealan, a naročito nije veseo. Ali kada smo radili prvu knjigu koju je uredio Nebojša Popov, *Kosovski čvor: drešiti ili seći*, većina nas se odlučila da radi u okvirima statistike. Zašto? Zato što je statistički metod bio moralni izbor.

Mi smo se odlučili da ne ulažemo svoje emocije u to, mi smo se odlučili da zavučemo glavu u kantu za đubre i da izvučemo zaključke, ali da ne investiramo svoja osećanja i svoje političke stavove, da ne esejiziramo, nego da pokušamo da materijal nateramo da govori umesto nas. To jeste utopijski pokušaj, ali mislim da i danas ima tu, ako hoćete, moralnu težinu - sem izvesnih metodoloških razloga da se tako nešto radi.

Još nezgodnija stvar u koju smo upali jeste da li reči stvaraju realnost. Mi smo poslednjih dvadesetak godina imali bar tri faze teorijskog stava prema rečima i realnosti, odnosno o tome šta pravi šta. Prva je faza šezdesetih i sedamdesetih kada smo pročitali šta je trebalo, od strukturalizma i formalističkih pravaca do poststrukturalizma, i rešili da to što smo naučili primenimo, recimo, na suđenja ljudima koji su bili optuženi za verbalni delikt. To je fantastično funkcionisalo. Odnos između autora i teksta je arbitraran, znači autor nije odgovoran, znači možemo ga braniti na sudu raznim teorijskim postupcima i, hajde da otvoreno kažemo, manipulacijama kojima ćemo dokazivati da veze između autora i teksta nema. Ta se situacija radikalno promenila u trenutku kada se promenio subjekt kolektivne identifikacije i kolektivnog identiteta. Kolektiv se sada uči da njegove reči proizvode realnost.

Tada smo morali radikalno promeniti mišljenje: oni koji su ostali postmodernisti, ljudi koji se bave nepovezanošću između reči i teksta, zapravo potpomažu ćuteći, živeći kao neutralna elita nacionalista. Oni su realno potpomagali Miloševića i njegov režim. Deset godina imali smo celu generaciju mladih ljudi koji su danas na istaknutim mestima, budući članovi Akademije, mladi profesori univerziteta, koji i danas ističu da je Matija Bećković sjajan pesnik, jer ga postmodernistički analiziraju. Dakle, i tu imamo jedan dosta ozbiljan prob-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

lem. Ja sam sa svoje strane morala da se odreknem svih svojih formalističkih sanjarija i da se vratim na tezu da reči proizvode realnost.

Dolazimo do narativne analize koja nam se nudi s prikazivanjem video tejpja Osama Bin Ladena: imamo tekst i video u kome ljudi razgovaraju, deo toga su tradicionalne naracije, prepričavanje snova, prepričavanje anegdota, deo su realne referencije. Volela bih da vidim koji će pravnik uspeti da iz toga izvuče slučaj, jer su na kraju počiniozi zločina poznati. I mrtvi. Podsetite se drugoga primera, video-razgovora s Martinom Špegeljom.

Tema je izazovnija nego ikad i nije jasno da li je jedan ili drugi pristup potpuno tačan: tu se otvaraju područja istraživanja. Međutim, ta područja istraživanja bi morala angažovati legije intelektualaca i stvar su margine. Zašto su stvar margine? Zato što očigledno prevladuje onaj diskurs koji mi analiziramo, ne onaj kojim analiziramo.

IGOR GRAOVAC

99

Predstavnici Muzeja genocida na dijalogu povijesničara u Pečuhu usaglasili su broj žrtava u Jasenovcu i on je približan procijenama Kočovića i Đerevića iz demografskih istraživanja - oko osamdeset tisuća. Ako je išta dobra vijest s obzirom na našu sklonost, kako kaže srpski autor Popović, pogibeljomaniji - naime, da nas bude mrtvih više nego što uistinu jeste - onda je to brojka koja se može smatrati razriješenjem. Ona već ulazi u hrvatske udžbenike, i nadam se da će ući i u srbijanske.

U Hrvatskoj je aktualno istraživanje ljudskih gubitaka u XX stoljeću i žrtve se istražuju neutralno, tek kasnije se utvrđuje nacionalnost. Dakle, nije riječ o hrvatskim ili srpskim žrtvama nego o žrtvama koje potom imaju i sva druga svojstva: muškarci ili žene, Srbi, Hrvati... Ne bih se složio sa sintagmom „srpske žrtve“, pogotovo jer je važno u istraživanja ljudskih gubitaka unijeti i počinioce, jer kada se broje žrtve moraju se brojati i počiniozi. Istražujući žrtve četnika u Drugom svjetskom ratu, zaključio sam da su Srbi činili više od trećine stradalih od četnika. Kada se analizira pojam

Fond za humanitarno pravo

srpske žrtve, treba imati u vidu da su te žrtve počinili i Srbi nad vlastitim narodom, ubijajući komuniste i članove partizanskih porodica kojima se nisu mogli drukčije osvetiti.

Suvremena viktimologija smatra da je neutralno statističko ispitivanje žrtava drugo ubojstvo žrtve, pa mi primijenjujemo metod lične identifikacije, što znači reći ime i sva druga svojstva žrtve. Žrtva mora imati ime, mora biti poštovana u svakom drugom obliku i ne smije biti naturalistički zlouporabljavana.

Više puta je ovdje spomenuto Brantovo klečanje u Varšavi, ali zaboravlja se da je nakon tog klečanja slijedilo i, kako kažu njemački autori, sjedinjenje Regana i Kola na Bitburgu, gde je odati priznanje počinocima zločina. Zašto je važno u aspektu žrtava uzimati i počinio zločina? Zato što se time ukazuje na brojnost pojedine strane kao počinilaca, a s druge strane odaje se počast mrtvima, svima - pa i počinocima. U suvremenoj viktimologiji se potpuno mijenja odnos jer i počinilac je žrtva, nisu svi zločinci jer su djelovali i iz uvjerenja. Zato mi vojne žrtve nazivamo stradalnicima - neko strada zato što hoće ili vjeruje, te ga treba striktno razlikovati od civilne žrtve. Siguran sam da i u srpskom jeziku postoji odgovarajuća riječ.

Civilne žrtve, nevine žrtve, samo su žrtve, a drugi su stradalnici.

U tom smislu bi trebalo izbjegavati sintagme „srpske žrtve“, a počinioce je nemoguće izbjeći i treba ih vezati uz političke, ideološke ili vojne konstrukcije koje omogućavaju da netko bude počinilac zločina. U Beogradu je izašla knjiga *Hitlerovi dobrovoljni dželati* koja odlično pokazuje taj problem - autor nikad ne kaže nacisti, uvijek kaže Njemci, i to s razlogom. I kada se uzima primjer Kosova mora biti isto, jer ne postoji zločin nad kojim ne postoji opća suglasnost.

NATAŠA KANDIĆ

Spontano smo počeli da prelazimo na temu koja je predviđena sutrašnjom sesijom. Zbog toga molim, ako neko ima komentar ili reakciju u vezi s temom druge sesije, „Mediji i govor mržnje“, da se javi.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ĐOKICA JOVANOVIĆ

Profesor sam Filozofskog fakulteta u Nišu, do skoro sam bio nastavnik prištinskog Filozofskog fakulteta, i dalje sam saradnik prištinskog Filozofskog fakulteta koji se trenutno nalazi na dve lokacije, jedna je u severnom delu Mitrovice, a druga u Blacu. Toliko oko moje identifikacije.

NATAŠA KANDIĆ

Izvinite, samo da vas ispravim. Prištinski fakultet se nalazi i u Prištini.

ĐOKICA JOVANOVIĆ

Koristim zvanične termine.

Prvo se obraćam kolegi Batonu Hadžijuu: šest godina sam radio na Kosovu i mogu potvrditi da su Srbi na Kosovu plebiscitarno podržavali politiku Slobodana Miloševića, odnosno da su plebiscitarno podržavali zvaničnu politiku srpske države. Ne mogu, naravno, da postavljam pitanja etičke prirode u smislu da li su ti Srbi koji su podržavali tu politiku i odgovorni u isto vreme zato što su to činili, pošto su bili pod strašnim naletom onoga što se zove indoktrinacija, kao i politike predstavljene u javnim medijima, između ostalog i u rubrikama koje je negovala Politika.

Mislim da je osnovno pitanje: da li je moguć dijalog između Srba i Albanaca, ali ne dijalog u jednom načelnom smislu, već pre svega dijalog između Srba koji su živeli ili koji žive na Kosovu i Albanaca? Mislim da je to suštinsko pitanje.

NATAŠA KANDIĆ

Ove dve sesije prirodno vode sutrašnjoj temi, pa dajte da damo reč učesnicima koji hoće da govore o ovoj temi, a to su mediji i govor mržnje. Reči Batona Hadžijua ja nisam shvatila kao deo sutrašnje teme, on je zapravo govorio o „Odjecima i reagovanjima“ na Kosovu.

Fond za humanitarno pravo

DUŠAN ČIZMIĆ-MAROVIĆ

Kolega Popov je, proširujući istraživanje konteksta na ovom istraživački uređenom stolu, posebnu pažnju ukazao na pitanje *zašto*, a potom i *dokle*. Međutim, ispostavilo se da je pitanje *zašto* kod njega u stvari pitanje *zbog čega*, pitanje uzroka događaja.

Još od Aristotela pitanje znanja je pitanje uzroka znanja, i četiri su vrste uzroka. Ovdje je zapitanost prikraćena za pitanje najvišeg ranga, a to je svrha - to je pitanje nužno ukoliko iziđemo iz istraživačkog posla u najužem smislu te riječi. Da li je sloboda ili pljačka svrha cjeline procesa u kojima smo učesnici? Svjestan sam da odgovor ni u kojem slučaju ne može biti jednoznačan, ja neću ni probati da odgovorim, samo želim da ukažem na implikacije nepostavljanja toga pitanja. Naravno da providnost svjetskoga uma može i osveštanim pljačkašima dati status oslobodilaca raznih vrsta i, obrnuto, da oni koji po samorazumjevanju kreću u oslobodilačke pohode, duhovne ili druge vrste, mogu pasti na nivo pljačke najnižega ranga.

102

Međutim, bez obzira na te implikacije, mišljenje je bez uporišta ako se ne pokuša suočiti s pitanjem svrhe. U protivnom, čitava se historija uspostavlja kao priprema naše sopstvene nesreće, a tu svatko ima pravo na svoju genezu. U jednoj verziji uzrok ovoga što se događalo početkom devedesetih je Kosovo, maspok u nekoj drugoj verziji, u produbljenijoj, pak, ustaštvo, Vuk Karadžić... Mislim da je to krajnje klizav teren na kojem se je veoma teško snaći i on nosi opasnosti i za pokušaj nekog ozbiljnijeg istraživanja i za pokušaj dijaloga. Ali, pitanje svrhe, iako istraživački neverifikabilno, misaono je nezaobilazno, ne postoji mogućnost dijaloga bez ispostavljanja toga pitanja.

Pitanje svrhe traži distancu i naši unuci će moći suditi, a historičari se snalaze samo zato što im je osiguran predmet bavljenja, ali svi koji danas neposredno javno djeluju - a ja sam se zbog toga i predstavio kao novinar koji je na taj posao pristao ne iz socijalne nužde nego iz izbora nakon decenija pokušaja drugačijeg javnog rada - obvezatni su da se bave pitanjem svrhe. U utorak ću se naći na skupu na kojem moram javno misliti o tome kako premostiti jedno vrijeme a da ne pad-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

nem na nivo oportuniteta. Na koji način se ponašati analitički, a da se ne suzdržimo od izricanja vlastitih sudova?

NATAŠA KANDIĆ

Bojim se da nisam povredila gospodina Jovanovića. Pokušala sam - kao i za gospodina Langa u vezi s pominjanim Jasenovcem - da kažem da je bolje, pametnije, konstruktivnije da ta pitanja dijaloga ostavimo za sutra, posle izlaganja gospođe Latinke Perović i gospođe Svetlane Slapšak.

NEBOJŠA POPOV

Uopšte nije teško složiti se sa ocenom Svetlane Slapšak da mi vodimo razgovor u okvirima margine, da ovo nije nivo službenog diskursa i velikih institucija nauke i kulture. Ali se možda nećemo složiti u proceni onoga šta mi možemo postići u okviru margine. Ja mislim da ponavljamo neke stvari suviše, antikvarno, što bi rekao Niče, bez dovoljne analitičnosti.

Mislim da margina čak pruža velike šanse upravo za produbljene razgovore, ozbiljne razgovore, jer nemate velike odgovornosti za karijere i za sudbinu nacije i države. Tu spada i ovo pitanje o svrsi koje je kolega Čizmić sada postavio. Naravno, opet počinjem od onoga sa čim se slažem: teren je klizav, ali u nekim stvarima smo došli do izvesnog konsenzusa na osnovu analize, pa sad idemo dalje.

Svrha svega ovoga što se događalo u proteklih nekoliko decenija rizikuje i da se okliznem: data je u poimanju revolucije, u ovom slučaju populističke revolucije ili, meni je mnogo bliže da govorim o množini, jer ovde su proteklih nekoliko decenija bile na delu, i još su na delu, više populističkih revolucija. To su revolucije čiji je glavni cilj vlast da bi se pomoću nje ostvarila suverena nacionalna država, etnički što čistija i sa što širim granicama, a od nje nije odvojena pljačka, kao što su pokazale mnoge analize, čak i analize eminentnih psihijatara. Ima i takvih, nisu svi bili u vođstvu populističkih pokreta.

Fond za humanitarno pravo

Dušan Kecmanović je, recimo, vrlo uverljivo to pokazao. Naša tradicija nalaže da se i sama vlast smatra ratnim plenom, a ta vlast opet uvećava mogućnost sticanja novog ratnog plena. Vlast i pljačka nekako idu zajedno. Pominjem ovo ne zbog toga da bismo u ovoj debati to razjasnili nego da bismo razumeli zašto opstaju tvorevine populističkih revolucija i, u krajnjoj liniji, zašto smo mi i naše teme i dalje marginalni, zašto se ne otvaraju glavna pitanja suočavanja s realnošću? Zašto se na jasno postavljeno pitanje - da li su evidentirani zločini kažnjivi ili nisu - ne nađe i jasan odgovor? Kod nas se govori da su zločini nešto što treba nagraditi - to su vitezovi, junaci - i zato je i legitimno i nužno govoriti o svrsi, ali mislim da treba govoriti i o drukčijem shvaćanju uzroka. Ponudio sam kao mogućnost da meru realne ostvarivosti svrhe revolucije određuje njen glavni protagonist, a to nije narod, narod je tu pešadija, topovsko meso, kulisa. Proizvedeni narod s tom propagandom je realnost, ali on nije glavni akter. Glavni akter je ona simbioza nižih ešelona nomenklature plus zavisna srednja klasa, plus gradski i seoski lumpeni.

104

Naša osobenost je da u sukobima nisu samo, kako to inače obično biva, dve strane nego više strana, pet-šest strana, najmanje tri. Kada tome dodamo i fenomen totalitarizma malih naroda, jer se prepliću patrijarhalno, klerikalno, nacionalističko, staljinističko, fašističko i nacističko, onda dobijamo galimatijas koji nije lako savladati.

Ali mislim da, barem dok smo u „marginalizaciji“, imamo dovoljno vremena, bezmalo kao oni svojevremeno u manastirima, da debatujemo i da odemo malo dalje od bizarnih citata koji su meni malo dosadili, iskreno da vam kažem.

Ako ne odgovorimo na pitanje *zašto*, onda mi ne znamo o čemu govorimo kada pričamo o odgovornosti i krivici, ili kada pričamo o oprostaju. Šta oprostiti? Šta i kome oprostiti? Šta zaboraviti? Naravno, treba puno stvari zaboraviti, ali šta zaboraviti?

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

BRANKICA PETKOVIĆ

Na Mirovnom institutu u Ljubljani vodim jedan projekt *Media watch* i ovo vaše istraživanje „Odjeka i reagovanja“ je korak dalje. Gospodin Lang je spomenuo delotvorno znanje, spoznali smo sada nešto i o rubrici „Odjeci i reagovanja“ i o medijskoj praksi koja je vrlo štetna, koja se pokazala opasnom po život, po mnoge živote. Mene zanima da li ovaj, ili možda neki drugi skup, može otvoriti pitanje, zajedno s medijskim poslenicima, kako napraviti strategiju da se ovakva praksa kontinuirano prati i suzbija? Kako da se kažnjava, kako da se kroz kodekse unutar medijskih kuća sprečava takva medijska praksa?

Postoji li mogućnost da napravimo strategiju za edukaciju korisnika medija, i dece i odraslih, za edukaciju javnosti koja bi joj omogućila da prepoznaju te stereotipe i sporne prakse. Taj korak dalje mene zanima, to je ono čime se bavimo u Sloveniji i u nekoj meri kroz ovaj projekt *Media watch* koji delimično pokazuje rezultate.

105

SNJEŽANA MILIVOJEVIĆ

Potpuno se slažem da ovaj razgovor otvara teme o kojima tek treba razgovarati i one su, po sebi, toliko raznovrsne da, hteli mi to ili ne, ovaj razgovor ima pomalo postmodernu prirodu, sav je kolažan. Htela sam nešto da kažem o dve napomene koje je gospođa Slapšak napravila. Jedna se odnosi na arbitrarnost veze između autora i teksta. Mislim da priča o arbitrarnosti veza između autora i teksta ne sledi automatski iz priča o potrebi da se razmatra recepcija teksta. Dakle, eventualna arbitratnost veze između autorstva i teksta - mada ja ne mislim da je ta veza arbitrarna - ne znači da iz nje, da iz teksta, ne proizlaze različita čitanja.

Nas treba da zanima zašto je recepcija tih poruka koje su išle sa stranica „Odjeka i reagovanja“ bila takva, zašto su te poruke imale takvu rezonancu u ovdašnjoj javnosti, zašto su one mobilisale i povele javnost u jedan politički projekt i zašto je taj projekt imao potrebu da se populariše u čitavom nizu medija?

Fond za humanitarno pravo

Nije mu bila dovoljna oficijelna komunikacija tamo na institucijama, ni Dnevnik RTS, pa je Dnevnik morao da ima Dodatak. U Politici je bilo na prvim stranama, ali je moralo da se radi u Dugi i u čitavom nizu vidovnjačkih novina i da vas ne podsećam na sav taj folklor. To je vrsta popularizacije jednog političkog projekta koji je uveden u svakodnevni život ljudi, uz njihove familijarne, tihe, kućne prepoznatljivosti - to je jedan precizno, jasno definisan politički projekt.

Zato kažem da postoji mogućnost različitih čitanja i da je to nešto što bi nas kao istraživače trebalo da zanima ako hoćemo da razumemo, da potražimo odgovor na to pitanje *zašto?* Inače ćemo se zaustaviti na tome da dekodiramo poruku, što je bilo revolucionarno, spektakularno 1990. kada je ta poruka nosila skrivena značenja, ali možda svima ne prepoznatljiva, svima ne vidljiva.

Takođe se slažem da je margina jedino mesto odakle može da počne da se kultiviše nepristajanje. Inače, taj dominantni broj, deset godina, ima centralni i dominantni medijski *main stream*, ali on ipak gubi podršku. Gredelj nam je rekao da u njegovim istraživanjima iz 2000. godine gotovo identične poruke dolaze s dominantnih medija kao i 1990, ili godina pre toga. Ali te 2000. režim je ipak izgubio, taj politički proizvod nije prodat. Možda je dominantna matrica ostala ista, ali činjenica je da su oficijelni mediji 2000. takvim govorom prodavali politički proizvod koji se zvao Slobodan Milošević i vladajuća partija, a većinu je dobio neki drugi nosilac. E, sada, hoćete li da kažete da je to isto? To je potpuno druga priča. Ako je isto, zašto se pakovalo u ovo pakovanje i zašto mi sada govorimo o procesu promene? Mislim da objašnjenje postoji i u načinu na koji su te poruke nalazile rezonancu u većini ovdašnje javnosti ili na ovdašnjoj sceni, a zašto je ona bila takva - mislim da je to predmet jednog od tih mnogobrojnih područja analize.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

SVETLANA SLAPŠAK

Ne vidim u intertekstualnosti ključno razumevanje situacije koja se desila u antropološkom delu. Može se u istoriji umetničkih, literarnih diskursa naći linija koja rađa „Odjeke i reagovanja“, mislim da su oni direktna tradicija srpskog nadrealizma i ta se linija vuče preko svečarskog komunističkog govora direktno do „Odjeka i reagovanja“, samo u novom kontekstu.

Što se tiče marginalnosti, ja volim marginu, živim u njoj, osećam se jako dobro, nemam ništa protiv, sve je to lepo i krasno, ali projekti o kojima smo govorili - Vili Brant, osveščavanja nemačkog naroda, osveščavanja francuske kulture protiv rasizma - sve je uspelo onda kada su u državnom aparatu na najširem planu bili ljudi koji su to malo više promovisali nego marginalni intelektualci.

Da Vili Brant nije bio predsednik vlade u tom trenutku, njegov gest ne bi imao toliki značaj. Da Joška Fišer nije danas u vladi, te velike akcije vaspitavanja ne bi imale značaja.

Mislim da je dobro da margina ponekad ima dobre kontakte, ukoliko uspe da ih ostvari, ukoliko je vlast toga vredna - onda to zaista ima malo veći efekat. I naravno, postavlja se vrlo konkretno pitanje: koji domet naš glas ima u ovom trenutku, u ovoj konkretnoj javnosti. To mene zanima.

SLOBODAN LANG

„Odjeci i reagovanja“, bez obzira gdje publicirani, nisu nastali ni 1991, niti 2001, oni su dio novinske profesionalnosti, dio uspostavljanja upozorenja i poruka kojima se pozivaju ljudi koji žele reagirati kada se iskazuje mržnja, koji žele na to upozoravati.

Ako nešto može biti korisno odavde, to je da se ljudima koji imaju plemenitosti - a ne moraju zato biti junaci ili mađioničari - da pravo, da im se dozvoli da kažu nešto dobro, da upozore ako se s nečim ne slažu. Jedan od rezultata ovog skupa može biti upozorenje i poruka da postoji rubrika u kojoj čovjek može reći da je netko nešto činio neprimjereno, o drugome dao mišljenje i da mu

Fond za humanitarno pravo

se dâ pravo govora koje danas nema. Volio bih čuti gdje građanin može reći nešto, upozoriti da se čini nešto neprimjereno? Gdje i na koji način to može učiniti?

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Moram da se prvi put u životu suprotstavim Nebojši Popovu: nikako se ne slažem sa ovom poslednjom konstatacijom da su, ne znam kako ste nazvali citate, čisto metodološki. Mislim da su jako važni, a reći ću vam sasvim konkretno na primeru naše današnje stvarnosti. Izneli ste optimističku ideju o tome da se kod nas pomalja društvo: ja sam najstrašnije reči o sebi čula kad sam se usudila da nedavno kažem da je najnoviji udžbenik istorije za osmi razred, udžbenik koji je radila nova vlast sa ministrom iz građanske političke orijentacije, čist falsifikat jer se završava sa Josipom Brozom Titom. Posle njega se pojavio albanski i hrvatski nacionalizam, a onda je došao 5. oktobar - i sve se završilo!

Nema Slobodana Miloševića, nema srpskog nacionalizma. Kako njima dokazati, bez citiranja, da je to falsifikat?

108

NEBOJŠA POPOV

Ja kritikujem domene ponavljanja tih citata koje slušam deset godina. To je sve lepo, krasno i zabavno, ali ne govori o visokom analitičkom dometu. I pitam se s kim mi možemo komunicirati kao manjinsko mišljenje i na osnovu čega da komuniciramo? Na osnovu toga što ćemo mu stalno ponavljati: „Vidite gluposti koje ste pisali!“.

Rekao sam da se pomalja društvo: ne mislim na ovo društvo na vlasti, ili društvanje, vrlo sam jasno rekao: napokon se pomalja društvo u smislu organizovanih različitih interesa, različitih delova društva umesto homogenog naroda. Izgleda da ćemo ipak još morati da se slažemo neko vreme.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

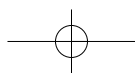
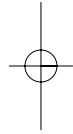
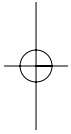
ALJOŠA MIMICA

Samo dve reči u smislu zahvalnosti kolegici Snježani Milivojević na sugestiji u pogledu potrebe da se zaputimo na jedan meta-nivo interpretacije „Odjeka i reagovanja“. Mi smo obavili taj pripremni rad na prvom nivou, a on podrazumeva prikupljanje građe i njeno upri-podobljavanje, sređivanje. Dakle, olakšavamo posao nekim, pretpostavljam budućim istraživačima. Već smo videli da su se pojedini učesnici u današnjoj raspravi koristili tim materijalom. Ali taj drugi, interpretativni meta-nivo, podrazumeva jednu vrstu interakcionističkog tumačenja u kojem bi se pokazalo kakvi su bili „odjeci i reagovanja“ na „Odjeke i reagovanja“?

Dakle, kakva je bila njihova stvarna funkcija u formiranju ne samo javnog mnjenja i priprema za ratove, nego u formiranju jedne stabilne kolektivne svesti čiji recidivi traju sve do dana današnjeg.

U tom smislu bi to zaista bila dobra sugestija, ali će to neko drugi verovatno raditi jer meni je bar zasad malo previše „Odjeka i reagovanja“. Dobra je sugestija uzdići se iznad dokumentarističkog nivoa, na šta potpuno s pravom apeluje Nebojša Popov, ali je potrebno obaviti i prethodne radnje i u tom smislu je i nastojanje Olje Milosavljević da „prikupi citate“ vrlo korisna predradnja za meta-nivo analize koji će uslediti kasnije. Mi ostajemo na nivou tekstualističkog tumačenja i ne isko-račujemo iz samih tekstova.

Neko će kasnije poći u kontekstualističku ili interakcionističku interpretaciju materijala i pokazati kako je to funkcionisalo na ovim ravnima o kojima sam govorio: na ravni kolektivne svesti, javnog mnjenja, individualne psihologije...

SESIJA III

KRIVICA I ODGOVORNOST

NATAŠA KANDIĆ

Juče je bilo govora o tome da smo mi marginalna grupa, da smo mi „luzeri“, da je s takve pozicije teško organizovati suočavanje s neposrednom prošlošću i učiniti da ono bude prisutno u javnosti kao što je bilo prisutno neprijateljstvo i nasilje svih ovih godina. Bilo je reči o tome da ono što je bilo prisutno svih prethodnih godina zamenimo nečim drugim što bi pružilo odgovore na pitanje šta se sve događalo i kako se odnositi prema tome što se događalo.

Juče smo razgovarali na način koji pomaže da dođemo do ovih pristupa, razgovarali smo o srpskoj politici, o nama, o ulozi medija, o našem učešću u tome, bilo da je reč o čitanju rubrike, razgovaru o njoj, analizi nekoliko godina pre ovog skupa. U tom cilju mi dalje nastavljamo ovu treću sesiju, pod nazivom „Krivica i odgovornost“.

111

LATINKA PEROVIĆ
„ODJEĆI“ I „JAUCI“

Postoji više razloga zbog kojih istraživanje Aljoše Mimice i Radine Vučetić, koje je povod našoj dvodnevnoj raspravi, zaslužuje priznanje. Iz profesionalne sebičnosti, ja ću navesti samo jedan.

Istoričar moderne istorije Srbije ima muku sa izvorima, i primarnim i sekundarnim. Pobjednici su uvek smatrali da istorija treba da počne od njih. Zato su uništavani, ili zaturani izvori o dinastijama, političkim pokretima i strankama, institucijama i ličnostima. A bez znanja o prošlosti nema istorijskog mišljenja; postoji samo svest u kojoj su nataloženi mitovi. Neposredna prošlost, izuzetno dramatična, učinila je da nešto, izgleda, počinje da se menja. Korpus izvora o neposrednoj prošlosti neprestano raste. Stvara se bez

Fond za humanitarno pravo

činjenica bez čije analize nije moguće odgovoriti na pitanje, koje je postavio Nebojša Popov, šta je u manifestacijama neposredne prošlosti trenutno, a šta trajno? Odnosno, šta se može menjati? U tome i jeste svrha svakog fragmentarnog istraživanja i svakog pojedinačnog napora.

Ovo je utoliko važnije, što odnos prema neposrednoj prošlosti, u Srbiji, još uvek, određuju dve okolnosti: održavanje stalne otvorenosti državnog pitanja i nefunkcionisanje i države i društva. U znatnom delu Srbije vlada neka vrsta kabadahijskog sistema. Poluge stvarne moći su u rukama pojedinaca i grupa. Posedujući novac, a i oružje, oni terorišu i drže u strahu socijalno i moralno degradiranu većinu. To ne isključuje mogućnost unutrašnjih sukoba, manjeg ili većeg intenziteta, u kojima bi se moglo postaviti i pitanje oblika vladavine.

Ovakva situacija, uz odsustvo političke volje državnih organa da se pravno sankcionišu teški ratni zločini, sužava i potiskuje pitanje krivice i odgovornosti. Državi je potreban međunarodni kredibilitet. Bez toga nisu moguće korenite reforme, pogotovo sada kada je unutrašnji potencijal zemlje manji nego ikad. Odnos prema ratnim zločinima postao je merilo stvarnog diskontinuiteta sa prethodnom politikom. Ali, s obzirom na manevre državnih organa i stanje duha u Srbiji, teško je zamisliti kako bi se bez Haškog suda moglo ovde otvoriti pitanje krivice i odgovornosti za zločine. Kako su lako počinjeni, mogli bi se lako i zaboraviti.

Suočavanje sa neposrednom prošlošću i oslobađanje od njenog teškog nasleđa nije, međutim, moguće samo na jednom nivou. Samo pravnim sredstvima, samo privođenjem pravdi nalogodavaca i izvršilaca najtežih zločina. Senka zločina je duboka.

Dugoročno, najvažnije je demistifikovati ideološki obrazac po kome je izveden i poslednji inženjering. To je, naravno, najteže. Potrebno je ustanoviti bitne karakteristike tog obrasca i smestiti ga u istorijski kontekst. Aljoša Mimica i Radina Vučetić obavili su primarni posao: onaj bez koga nije moguća analiza. Njihovu vrednosnu neutralnost smatram vrlinom. Izricanje definitivnih ocena zatvorilo bi mogućnost rasprave i oslobodilo odgovornosti sve druge: istoričare, pravnike,

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

sociologe, antropologe. Bez tog zajedničkog napora neće se promeniti politička volja, a još manje stanje duha u Srbiji.

Rubrika „Odjeci i reagovanja“ je kondenzovan izraz ideološkog obrasca po kome inteligencija, sô naroda, od naroda uzima ono što je utrobno, pretvara to u ideologiju, i vraća je narodu kao njegov cilj. Činjenice neumoljivo govore da su „intelektualci bili ne samo relativno najzastupljenija socioprofesionalna kategorija u odnosu na njihov udeo u ukupnom stanovništvu, nego i najplodniji autori rubrike ... od akademika do magistara ... od inženjera, preko pravnika do ekonomista ... ljudi od pera i različitih umetnika ... poveće grupe vojnih lica različitih činova, kao i bivših partizana“. U rubrici koja je predstavljala glas naroda „doista je bilo malo, malih ljudi“. Oni će se javiti kasnije, na ratištima...

Da bi se uspostavio ovako širok savez, kome je bilo teško doleteti, ali koji je, što se više širio, sve više obavezivao - bio je potreban cilj za kojim bi pošao narod. Taj cilj je bio „nacija kao takva“. Vođa je bio samo personifikacija toga totaliteta. Kad je već bio čvrsto u sedlu, Slobodan Milošević je rekao: „Smatram da Politika koja je nesumnjivo naš najbolji dnevnik, ne bi smela da se pridružuje neodmerenim i sasvim neopravdanim preterivanjima, kojima se meni pripisuju zasluge i vrednosti koje nemam... isticanje mojih posebnih zasluga ne samo da nije u skladu ni sa istinom, jer su te promene rezultat pokreta svih građana“. Stojeći pred Haškim sudom, teško da bi imao šta da doda. Samo bi sada, umesto zasluga, mogao, s pravom, da traži podelu krivice i odgovornosti.

Ovde se govorilo da je rubrika „Odjeci i reagovanja“ presedan, fenomen, utemeljivač populizma. Njen ideološki obrazac je, ipak, stari. Po njemu je politički protivnik neprijatelj koga treba uništiti. Zato je potrebna brutalizacija mase, njena priprema za obračun, u kome će i „mali čovek“, konačno, doživeti samoostvarenje. To je suština totalitarne političke kulture.

Priredivači izvora o kome raspravljamo podsetili su da su svi politički obračuni posle 1945. godine kao uvod imali verbalni linč. Ali, taj obrazac je stariji. Njegove su posledice bile različite, ali su se akumulirale.

Fond za humanitarno pravo

Na početku XX veka, 1902. godine, u listu Odjek, koji su izdavali samostalni radikali, postojala je rubrika „Jauci i odjeci“. Naučnik i političar, Jovan M. Žujović, pisao je, kasnije, o sebi i svojim istomišljenicima: „Meni se činilo da smo mi sô koja ne da srpskom narodu da truli ... Nama je Srbija preča od svega i svakoga“. Samostalci, koji su sebe nazivali „moralnom žandarmerijom“, pripremili su ono stanje duha čija je kulminacija bio 29. maj 1903. godine. Žujović nije bio povezan sa izvršiocima atentata i nije odobravao svirep način na koji je uklonjen poslednji Obrenović. Ipak, priznavao je: „Kralja Aleksandra ubila je vojska, pošto ga je naš ‘Odjek’ moralno ubio“.

Ubistvu Stjepana Radića i drugih političkih prvaka hrvatskog naroda u Narodnoj skupštini, 20. juna 1928. godine, takođe je prethodila duhovna priprema. Profesor Beogradskog univerziteta i jedan od prvaka demokratske opozicije, Dragoljub Jovanović, optuživao je tada beogradsku štampu, posebno Politiku, za „namerno stvaranje psihoze mržnje i ubistva“. Atentat Puniše Račića ocenio je kao „kolektivan čin, ne samo po tome što je odjednom ubijeno mnogo ljudi, već i po tome što je broj saučesnika veći nego što se hoće priznati“.

Dragoljub Jovanović bio je usamljen, a za vreme diktature i osuđen. Različito mišljenje bilo je izdaja. Pravo obrazovane manjine da zastupa interese naroda kao homogene celine bilo je i ostalo izraz zaostalosti naroda, ali i vid parazitiranja na toj zaostalosti. Pitanje krivice i odgovornosti ne iscrpljuje se pravnim sankcionisanjem naredbodavaca i izvršilaca zločina. Da li je moguće i te pojedinačne krivice razumeti izvan konteksta koji je više od četiri hiljade školovanih pripadnika srpskog naroda, tokom više od tri godine, stvaralo na stranicama najtiražnijeg lista najstarije novinske kuće u Srbiji. U tom kontekstu sazdanom od oslobođenih instinkata, mržnje, laži, nasilja i, nepravedno malo pominjanje gluposti, zločin je postao prirodno pravo. Kako promeniti taj kontekst? Ova generacija srpske političke i intelektualne elite, nakon svega, može postati najviše kriva i odgovorna ako to pitanje ne postavi. I na njega ne počne da traži odgovor. Teško je okrenuti list istorije, a da ga temeljno ne pročitatamo i, kako bi Rusi rekli, ne otkatimo.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

U modernoj istoriji Srbije menjali su se sistemi i ljudi na vlasti. Ali, uzmite nalaze do kojih se došlo u pojedinih naukama. Prema tim nalazima, kod nas je nerazvijena pravna svest; nema razvijenog istorijskog saznanja; ne postoji pojam opšteg dobra; slaba je demokratska tradicija. Sve je to jedna politička kultura u kojoj ništa ne može biti bitno drugačije od svega ostalog. Važno je to identifikovati: to je znak oslobađanja i kretanja - ne od nule. Uvek je postojala i alternativa. Potiskivana, ona sada na porazu dominantnog ideološkog obrasca stiže šansu. Na ruku joj ide i činjenica da je svet postao objektivno manji.

Ne smatram da mi govorimo samo sebi. Krećemo se po Srbiji i često ulazimo u dvorane ispunjene ljudima koje ispunjavaju bes i očaj. Ono što kao vlastito iskustvo mogu da kažem jeste da, bez stavljanja krivice i odgovornosti za neposrednu prošlost u širi kulturno-istorijski kontekst, nećemo podstaći ljude na preispitivanje. U stvari, na menjanje političke kulture.

SVETLANA SLAPŠAK
ODGOVORNOST, KRIVICA, I ISTORIJSKA
ANTROPOLOGIJA

115

Pokušaću da povežem dva pitanja, dve potpuno različite stvari - krivicu i odgovornost, i pokušaću da odredim mesto gde se one možda sreću. U tom smislu moram da odredim šta su krivica i odgovornost kao tekst, odnosno kao poetika, kao retorika i, drugo, šta su krivica i odgovornost kao ponašanje, odnosno antropologija. Počeću jednim primerom od nedavno, primerom koji to „od nedavno“ povezuje direktno s materijalom „Odjeka i reagovanja“.

Oni koji su bili prisutni na nekoj od manifestacija tokom nedavne posete francuskog predsednika Žaka Širaka Srbiji i Beogradu, posebno dva ovde prisutna viteza legije časti, mogli su se uveriti da je u grupi koja je predstavljala srpsku vlast, bilo veoma malo ljudi koji su znali francuski, premda je većina članova vlade s visokim univerzitetskim obrazovanjem i akademskim titulama. To povežem sa izjavom koja je objavljena u „Odjecima i reagovanjima“ 15. maja 1990. godine u jed-

Fond za humanitarno pravo

nom pismu: „Ne zaboravite da svaki Srbin zna makar malo francuski i time se ponosi.“

Zanima me, dakle, situacija u kojoj je taj tekst, ta izjava mogla biti objavljena, čitana, nedemantovana, fiksirana u kolektivno sećanje kao nešto verodostojno. Uvodim termin verodostojno kao mogući stepen distinkcije između istine koja, po mome, spada u verski diskurs, i laži, kao manipulisanog diskursa. U ovom slučaju, bilo je dovoljno da bilo ko s minimalnim autoritetom znanja izjavi kako je to besmislica - komplikovaniji dokazni postupak zaista bi bio suvišan u ovom slučaju. No, to nije sprovedeno, glupost nije izložena, već je prećutana, dakle i odobrena.

Gde, kako, ko je pomogao da se održi formalni status verodostojnosti ove izjave u javnosti? U tome vidim osnovni okvir razmišljanja o odgovornosti.

Tačku povezivanja odgovornosti i krivice vidim u mogućnosti da se dokaže povezanost reči i ljudskog ponašanja: to se može izvesti, po mom mišljenju, u istorijskoj antropologiji. Zašto tu?

U antropologiji savremenoga postoje i ispituju se živi svedoci, što onda služi manje ili više ubedljivom dokazivanju situacije iz prošlosti, dakle kontinuiteta. U istorijskoj antropologiji „anketiramo“ mrtve svedoke, one koji više nemaju reči, koji više ne govore, koje niko živ nije poznavao.

Status teksta je, dakle, drugačiji u istorijskoj antropologiji. On može biti verifikovan potvrdom slike, u najširem značenju, od likovne predstave do „čitanja“ upotrebe predmeta, organizacije predmeta u prostoru, organizacije prostora samoga, tako da, suočen s drugim različitim oblicima semiotičkog sistema, svedoči o ljudskom ponašanju. Drugim rečima, predmet u istorijskoj antropologiji postoji onda kada mu se potvrdi ime, kao što mrtvi svedok postoji onda kada razjasnimo svoj položaj, cilj i ideologiju ankete koju sprovodimo.

Na toj povezanosti, u toj ne maloj epistemološkoj neizvesnosti i preplitanju disciplina humanistike, ja tražim vezu između reči i pojave: pamtim onaj deo svoga života kada sam verovala u ubedljive teorije koje su razdvajale autora i tekst, odnosno stvarnost i tekst, dozvoljavajući da se epistemološki zahtev o arbitrarnosti odnosa autora i teksta ispuni novim značenjem.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

To novo značenje bila je sloboda, sloboda izražavanja, a udaljavanje autora i teksta smanjivalo je mogućnu realnu krivicu autora u okolnostima modifikovanog totalitarnoga režima kakav je bio jugoslovenski socijalistički/titoistički režim. Teoretizacija tog epistemološkog zahteva u novim okolnostima, sa iskustvom jugoslovenskog rata, može biti uspešan put ispitivanja kako reč postaje delo.

Stvar s krivicom je mnogo jednostavnija, po mom mišljenju. Na osnovu svakodnevnih iskustava, dakle svedočenja savremene antropologije u kontaktu sa živim svedocima, može se ustanoviti kako se konstruiše diskurs o krivici i o krivičnom ponašanju. U prvim godinama rata u bivšoj Jugoslaviji, krivica drugoga bila je tipski iskorišćavana da se konstruiše superiorni status zastupnika žrtve ili stradalnika samoga. To smo svi sreli, u različitim oblicima.

Kada bi žrtva preživela, često je doživljavala da se njen glas naprosto uzme, preuzme, zauzme - kao što je to bio slučaj sa žrtvama silovanja. Skoro po pravilu je ovaj „zastupnički“ autoritet bio muški autoritet, bilo da je žrtvu „branio“ ili je negirao, ali zapravo ju je utišavao, uvek u ime vladajućeg, nacionalnog kolektiva, uvek kažnjavajući onoga ko je preuzimao taj glas, ukoliko nije bio „vlastan“ da ga preuzme: recimo, druge žene.

U ovom slučaju nema bolje ilustracije od afere pet hrvatskih veštica - autorki koje su na drugačiji način razumele masovna ratna silovanja.

U slučaju mrtvih žrtava na snazi je jednostavan, osnovni ritualni zahtev za očuvanjem, beleženjem, dakle nužnim traženjem imena ljudi koji su mrtvi, koji žrtvu upisuju u kolektivno sećanje. Nije manje snažan ni ritualni strah od ubijanja drugoga, koji ima ime.

Sećanje na mrtve, posebno utvrđivanje imena, okolnosti smrti, konačno ispitivanje odgovornosti, stoga predstavlja ključni ritual, i on se ne može zameniti „istinom“.

Ovaj trik s javnošću i javnim mnjenjem, koji danas izvode najviša lica u srpskoj i jugoslovenskoj piramidi vlasti, zasniva se zapravo na zloupotrebi starog, komunističkog straha od religije, dakle i „rituala“: naprotiv, ritual, aktivno učestvovanje u opštoj akciji sećanja, pa zatim pomirenja, uvodi u područje svima dostupne isti-

Fond za humanitarno pravo

nosti - istinitosti imena, pojedinca, njegovog neotuđivog i jedinstvenog prava na život.

Daću primer sličnog manipulisanja, koje izvesno dolazi od javnog diskursa medija i krugova na vlasti: ove godine sam bila na letnjoj školi u Strazburu i imala sam predavanja o konstrukciji balkanskog identiteta sa stanovišta istorijske antropologije. Pošto sam dva sata trošila pluća da dokažem kako su stvari relativne, ambivalentne i kako sasvim sigurno nisu upisane u stereotipske predstave, jedna učesnica škole, inače Albanka, postavila mi je ovakvo pitanje: u jednom albanskom selu, nije precizirala s koje strane granice, izvršen je masakr, ubijeno je toliko i toliko ljudi. Da li ja to nazivam varvarskim gestom? Varvare sam, naime, uzela kao primer kolonijalnog manipulisanja Balkanom.

Moj odgovor bio je sledeći: meni nije potrebna nikakva metafora da kažem da je to zločin, ali bih veoma volela da je u toj primedbi sadržana želja da se nađu imena, da se fiksira situacija, da se zna gde, kada, ko, da se, umesto ponavljanja metafore, znanje unese u ovu izjavu. Primer mi je jasno pokazao da postupak koji sam opisala, od početka rata još traje.

118

S druge strane, sa strane krivoga, pojavljuje se jedan tip odgovora - stereotipskog diskursa, upravo ovde, u Srbiji i Beogradu. Tipski odgovor na osnovno pitanje, da li se osećate krivim, jeste „ja to nisam radio“. Nisam bio u Vukovaru, nisam bombardovao Sarajevo, nisam silovao, nisam ubijao. U najvećem broju slučajeva taj odgovor je i tačan, dakle, ispitana osoba ne laže. U izvesnom broju slučajeva, kada zaista naletimo na nekoga ko je bio na ratištu, naići ćemo takođe na tipski odgovor: morao sam, takva je bila situacija, nisam mogao drugačije, morao sam zbog profesije, godina, regrutacije i raznih drugih razloga.

Dok prvi odgovor jasno pokazuje poznavanje zakonskog okvira zločina, drugi, posredno priznavajući učešće u zločinu, traži olakšavajuće okolnosti.

Oba odgovora pokrivaju većinu stanovništva, u to sam duboko uverena, premda nemam statističke podatke: pokazuju kako je postojanje suda koji se time bavi, dakle Haškog suda, u odsustvu lokalnih sudova koji se time ne iskazuju, prećutno prihvaćeno kao realno i opravdano. Većina zna da sud koji se time bavi neće

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

doći do sitnih izvodača radova, već do izvesnog broja onih koji su bili na visokim i odgovornim položajima. Uz to, u svojoj sredini ima dosta prilika da čuje razloge koji poništavaju vezu sa ovim osnovnim razumevanjem zločina - mediji, političari, nacionalni intelektualci - koji neumorno pokazuju kako Haški sud nema pravo, kako nema pravo da se bavi ovim (srpskim) zločinima, kako to i nisu zločini, itd, itd.

Cela imaginacija oko Haškog suda ide na to da uveri većinu stanovništva kako nikada neće doći u kontakt ni sa sudom, ni s nekim drugim načinom ispitivanja šire odgovornosti.

Dakle, većina ljudi zna šta je zločin, i kada priča svoju priču stavlja sebe izvan konteksta zločina, naravno. Ali se istovremeno u svom svakodnevnom životu oslanja na verodostojnost objašnjenja koja otklanjaju kaznu. Tu smo kod one verodostojnosti koju sam pomenula u prvom primeru. Imamo isti konačan rezultat stvaranja jezgra značenja kao i u prvom primeru, da svi Srbi znaju francuski. Konstrukcija pravne nedužnosti i konstrukcija društvene neodgovornosti imaju nešto zajedničko. To je mesto gde se konstruiše verodostojno, prihvatljivo, masovno.

Jedan primer toga, pre nego što navedem teoriju iz koje izvodim ovo razmišljanje: Režiser Klod Lancman je za svoj film „Šoa“ uspeo da natera nacističke zločince da progovore tek kada ih je izolovao, dekontekstualizovao, naveo ih da govore ne o zločinu, nego o svom životu. Stvorio je situaciju relaksiranosti, intimnosti za govor o životu; u taj narativni okvir je onda sa strane upalo i sve ostalo što nam je bilo potrebno da rekonstruišemo stvari koje smo načelno, u glavnim crtama znali. U tom filmu ima jedan deo koji je sniman u Muzeju genocida u Tel Avivu: čovek koji je, ako se dobro sećam, preživeo varšavski geto, odbija da govori.

Zašto odbija da govori? Zato što neće da uđe u model priznavanja intimnosti, kontekstualizacije, neće da učestvuje u odomaćenju, u „istini“. On ostaje na strani rituala, jer smatra da je za ritual krivice i odgovornosti potrebno vreme, možda duže od njegovog života. On smatra da ne treba da prihvati elemente popularnog znanja o onome što se dogodilo, da zločin treba da ostane na strani „svetog“, tabua, kolektivnog znanja i poštovanja.

Fond za humanitarno pravo

Ako ništa drugo, njegovo ćutanje je jasan znak produbljenog ćitanja kulture.

Teorija u okviru koje pokušavam da razmišljam o odgovornosti i krivici je teorija o kulturnoj intimnosti Majkla Hercfelda, američkog antropologa u knjizi koja je izašla pre dve godine (Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy*, Routledge, 1999). U njoj Majkl Hercfeld pokazuje da postoji sistem razumevanja i ponašanja, posebno u manjim kulturama: naveo je grčku kulturu koju odlično poznaje, i o kojoj je ranije pisao. Tehnike kulturne intimnosti karakteristične su za situaciju kulture u kojoj je ključno znanje istog jezika, ali nije jedini uslov: u bilingvalnim ili multilingvalnim sredinama dešava se isto. Isti antropolog je pre nekoliko godina uspešno primenjivao teoriju paralelnih protokola, takođe u kontekstu mediteranskih kultura.

U mediteranskim kulturama postoje, naime, tipovi ljudskog ponašanja koji su transparentni, ali se odvijaju po određenim kanalima koji su paralelni i koji se ne dodiruju. U takvim kulturama, primera radi, zna se ko je homoseksualac, on može biti društveno i kulturno potvrđen, isto tako izložen napadima, ali ne oseća potrebu da izađe na ulicu, da se identifikuje, i da traži svoja prava, jer je „upisan“ u paralelne protokole u kojima se stvari podrazumevaju i podrazumevano funkcionišu. Takvi primeri funkcionisanja mediteranskih kultura, uključujući i balkansku, ubedljivo pokazuju da razlike na osnovu verske pripadnosti mnogo više pripadaju ideološkim konstruktima nego realnosti svakodnevice.

Tehnike kulturne intimnosti su znanje jezika, znanje neverbalnih kodova sporazumevanja, ćitanje govora tela, neverbalnih nagoveštaja, namigivanja – gestova koji relativizuju, menjaju ili podvlače značenje izgovorene reči. Prepoznavanje kulturnih kodova događa se na opštem, svima dostupnom nivou. To ne podrazumeva znanje ni unutar kulture, ni o kulturi. Podrazumevanje kao princip se povezuje s verodostojnim koje sam istakla na početku. Subjekt može biti potpuno nepismen, ali (pod)razumeva stvar.

Kada je Nebojša Popov juče govorio o totalitarizmu malih kultura, učinilo mi se da se naše teze mogu povezati: mislim da se može govoriti o totalitarizmu u malim kulturama upravo zato što se prepoznaje kultur-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

na intimnost. Zahvaljujući medijma, danas je prepoznavanje kulturne intimnosti vrlo lako: Hajder, austrijski političar koji izgovara ozbiljne tekstove o politici, uglavnom tekstove netolerancije i rasizma, ima često gest, grimasu, znak da hoće da kaže nešto drugo, što zbog prevladavajuće austrijske i evropske političke korektnosti ne sme da kaže u jasnom obliku.

Bliži i ubedljiviji je primer Slobodana Miloševića, koji nikad nije bio govornik; pravi neverbalni tip vladara - tiranina. Njegovi javni nastupi mogu se izbrojati na prste jedne ruke, a i tada su bili retorički ništavni, ali moć kulturne intimnosti bila je dalekosežna: on „ne čuje“ pa mu narod govori šta treba da uradi (da uhapsi žrtvenoga jarca), u razgovorima s diplomatima i političarima upotrebljavao je isti govor tela, koji je namenjen domaćoj publici, a ne komuniciranju s neposredno prisutnima.

Na Haškom sudu nastupao je tako da su oni koji ne razumeju kulturnu intimnost mislili da će igrati na decentnost: zapravo, pripremao je situaciju u kojoj će se obraćati samo onoj publici koja kodove kulturne intimnosti pozna - domaćoj publici.

Kulturna aktivnost je karakteristična za kolonizovane kulture kao što su balkanske kulture, uključujući i grčku. Karakteristična je za zatvorene kulture, ali nemojmo se zavaravati - karakteristična je i za kolonizatorske ekspanzivne kulture kao što je američka. Svi danas razumemo gestove preko američkih filmova, a oni su u stvarnom životu razumljivi jedino u Americi.

Za konstrukciju kulturne intimnosti ključno je da se stvori drugi, jer bez drugoga kulturna intimnost ne funkcioniše. Dva osnovna „druga“ koji se pojavljuju u sistemu u kulturnoj intimnosti, jesu stranac koji ne poznaje naše gestove, naše sporazumevanje i drugi, mnogo opasniji - onaj koji bolje poznaje naše gestove, našu svakodnevicu, i naročito dobro poznaje razliku između našeg javnog ponašanja, i našeg privatnog ponašanja.

Ko je taj unutarjni neprijatelj koji sve poznaje? Žena. U balkanskim kulturama kontinuitet patrijarhalnog organizovanja društva, od antike do danas, ostaje neprekinut. Impresivan kontinuitet, još impresivnije je njegovo potpuno odsustvo s mape interesovanja u humanis-

Fond za humanitarno pravo

tičkim disciplinama - u antičkim studijama, istoriji, sociologiji kulture.

Jedan od glavnih problema alternativne akademske i intelektualne kulture ovde upravo je to što još ne prihvata epistemološki izazov ženskih studija.

Nasilje, intolerancija, netolerancija, isključivanje i stigmatizacija su mnogo vidljiviji aspekti patrijarhalnog sistema organizacije društva, temeljito i u dugom kontinuitetu ispitani na ženama. Postavlja se pitanje kako uopšte možemo govoriti o njima bez obaziranja na situaciju žena u balkanskoj istoriji? Odnosno, kako se može govoriti o ratu ukoliko se ne govori o ženama: ne zato što bi žene bile „prirodni“ pacifisti, već zato što žene, zahvaljujući svom položaju u patrijarhalnom društvu, imaju sasvim drugačije potrebe, zahteve i političke koncepte u pogledu rata i mira od muške populacije. Ove elemente morala bi uračunati svaka refleksija o odgovornosti i krivici za rat i ratne zločine.

Još jedna socijalna grupa zaslužuje pažnju u vezi s kulturnom intimnošću. To su intelektualci, s jedne strane eminentni proizvođači glavnih naracija kulturne intimnosti, a s druge, profesionalno pripremljeni da najlakše dekodiraju fenomene kulturne intimnosti. Taj dvostruki položaj enkodera i dekodera ispostavlja posebnu odgovornost intelektualaca: ćutanje, komoditet prećutkivanja dekodiranja nosi podjednaku odgovornost kao i govorenje - naracija, odnosno enkodiranje. Prećutkivanje je povezano sa zločinom.

U Srbiji, još od 1995, primećuje se povlačenje u zabran duhovnog i umetničkog, a posle oktobra 2000. besramno i masovno pojavljivanje u javnosti ljudi koji su bili moćni proizvođači motivizatorskih reči i slika u korist rata, majstori kulturne intimnosti za vreme bivšeg režima, čak i kad su nastupali kao protivnici Miloševića. To su, na žalost, jasni znaci potpune nespremnosti ove kulture da se verodostojnost kritikuje i analizira, da se suoči s mnogim oblicima odgovornosti. Olako pristajanje na tezu da „ne postoji“ kolektivna odgovornost od strane nosilaca demokratskih promena još više otežava situaciju.

Argumenti o realnoj političkoj moći ili nemoći intelektualaca ovde otpadaju: politički moćni ili ne, intelektualci imaju znanje da pročitaju kulturnu intim-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

nost, oni proziru podrazumevanje. Ali, njime manipulišu, ne upozoravaju, ne kritikuju. Kada sam nedavno, u jednoj prilično glupoj polemici koja se zasnivala na uobičajenom generacijskom kanibalizmu u kulturi, dobila odgovor-vapaj pripadnice mlađe generacije koja je danas službenik vlade, da su se (njena generacija) naučili da pišu u doba Miloševića, moj odgovor bio je jednostavan: *naučite bolje*.

Jer, intelektualci su uspevali u različitim periodima, na različitim mestima, s različitim neprijateljima i pomagačima, da organizuju prostore u kojima se moglo učiti drugačije, govoriti drugačije, pisati drugačije. No, pri tome se morao žrtvovati deo komoditeta...

Budući da je kultura iz koje govorim u ovom trenutku podjednako oralna koliko i pismena, predlažem za kraj pojam koji mislim da pokriva i planove za budućnost i zasluge prošlosti, i istovremeno predstavlja kulturnu instituciju u kojoj se može dekodirati, razotkriti svaki mehanizam kulturne intimnosti. To je govoreće mesto, mesto u kojem se sreću usmeno, pismeno, intelektualni napor, želja za kritikom, potreba za kritikom, potreba za ne-ćutanjem. Ovde u publici sedi nekoliko ljudi koji su u svoje doba, sa svojim mogućnostima, čak više puta radili na potpomaganju, promovisanju govorećih mesta.

Jedno od njih, koje se na najneobičniji način pojavilo s margine, govoreće mesto koje je prodrlo u centar u svetu, i vreme je da prodre u centar ovde, jeste govoreće mesto koje je otvorila Nataša Kandić. „Govoreće“ je upravo o najtraumatičnijem aspektu prećutkivanja, sakrivanja i ne-dekodiranja kulturne intimnosti. Napor koji je Nataša Kandić uložila telom i rečju treba ponoviti na drugim mestima, u drugim diskursima, socijalnim i kulturnim „žanrovima“.

Fond za humanitarno pravo

DISKUSIJA

NATAŠA KANDIĆ

Imam utisak da naš razgovor postaje toliko ozbiljan, pa sam se uplašila šta dalje. Saglasni smo u tome da su činjenice, dokumenti, važna stvar za stvaranje javnog mnjenja, javnog znanja o onome šta se dogodilo, a s tim u vezi se otvara i pitanje odgovornosti, i kako putem razmišljanja o tome izvesti to priznavanje. Čini mi se vrlo važnim da, govoreći samo o tome šta mi radimo, ne zaboravimo da se ovde u Srbiji dogodilo nešto što je istorijski i politički relevantno. Ministar policije Dušan Mihajlović priznao je postojanje masovnih grobnica u Srbiji - to je nešto što mi nismo mogli da izvedemo; mi nismo mogli da izađemo sa činjenicama o tome. Prvi put je neko jasno rekao da prekida da negira da je zločin počinjen.

I ne pridati tome značaj čini mi se da bi bilo loše, ali odmah se postavlja pitanje šta se dogodilo posle toga. Da li je stvarno to priznavanje masovnih grobnica bilo samo u kontekstu pritiska, stvaranja atmosfere - opet s pitanjem *koje, čije* atmosfere - za predavanje bivšeg predsednika Haškom tribunalu?

Prećutkivanje koje postoji nakon tog priznavanja može se tumačiti na različite načine, ali ono što se dogodilo sa „crvenim beretkama“ ozbiljno je dovelo u pitanje i samo priznavanje masovnih grobnica i, uopšte, uslove u kojima se to priznavanje može dalje odvijati.

Još se razgovora o saradnji s Hagom, a niti jednog trenutka nije započet razgovor o tome zašto saradnja s Hagom, ili zašto ovde nema postupaka za počinjene zločine?

ĐOKICA JOVANOVIĆ

Na moju sreću, dobar deo toga što bih ja danas govorio već je izgovorila gospođa Latinka Perović i, naravno, na mnogo bolji način nego što bih ja o tome govorio. Ja bih da eventualno skrenem pažnju na još jednu činjenicu koja se odnosi na srpsku kulturnu istoriju i, naravno, u tom sklopu i na srpsku političku istoriju.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Ako gledamo unazad bar dve stotine godina srpske političke istorije, videćemo da se radi o jednoj - daću sebi za pravo da i ja nešto imenujem - o jednoj kulturi komemoracije, ili o kulturi venaca i pogreba. Ako se pogleda narodno predanje, zatim ako se pogleda pisana reč, ako se pogleda književnost, onda nekako neodoljivo stičem utisak da se radi o jednoj velikoj tužbalici koja ide kroz vreme.

Ne mogu da nađem uzroke jednom takvom stilskom opredeljenju, ali je očigledno da je taj karakter tužbalice srpske kulture vrlo uspešno politički operacionalizovan poslednjih deset ili petnaest godina srpske političke istorije. Pošto sam bio u prilici da malo istražujem i analiziram sadržaj *Memoranduma* Srpske akademije nauka i umetnosti, mogu vam reći da je i on po svojoj prirodi upravo jedna tužbalica. Tužbalica zbog toga što se - naravno, navodim u generalnom smislu - srpski narod nalazio u nedaćama zbog toga što je okružen uglavnom neprijateljima. S druge strane, srpski narod je dao puno toga svojim neprijateljima, koji mu vraćaju, eto, na jedan nezahvalan način. I, konačno, srpski narod je opet i posle ovog *Memoranduma* - u stvari, slovo *Memoranduma* opet preuzima taj duh tužbalice iz srpske istorije - srpski narod je, dakle, vekovima bio na braniku hrišćanstva, a zauzvrat Evropa nikako nije dobro odgovorila svemu tome!

Kada se pogleda taj, da tako kažem, kulturno-istorijski kontekst, onda je lakše razumeti zašto je bila moguća rubrika „Odjeci i reagovanja“ u *Politici* i zašto je bio moguć *Dnevnik RTS*, onako monstruozan kakvim ga pamtim iz ovih skorih vremena. Radilo se o jednom postupku političke upotrebe u kome, čak, nije bilo potrebe za mnogo mudrosti da bi se to izvelo. Ta operacionalizacija, ta instrumentalizacija jednog generalnog kulturnog stava bila je vrlo jednostavna. I naravno, bila je upravo usmerena ka tome da se izvrši zločin, ali ne zločin radi zločina samog već upravo zbog toga da bi se taj nacionalistički mit o tome da Srbija, eto, uvek u svojoj istoriji pati, a to joj se ne vraća na dobar način, i da Srbi, konačno, namire račune sa svojim okruženjem, da namire račune sa istorijom i Srbija bude emancipovana zemlja.

Ja mislim da je to bio program nacionalističke ideje u ovih poslednjih deset do petnaest godina. To je, može

Fond za humanitarno pravo

biti, sada razlog za buduće istraživanje i, naravno, ja se potpuno slažem sa ovim što je ovde rečeno da mi do kraja našeg života najverovatnije nećemo moći da shvatimo o čemu se radi. Ali, kada sam sinoć postavio pitanje gospodinu Batonu Hadžijuu da li misli da li je moguć dijalog između Srba i Albanaca, imao sam jednu drugu stvar u vidu. Mislio sam, prosto govoreći, ako naša generacija danas ne pokuša dijalog, bojim se da će deca naše dece kroz pedesetak godina opet ući u kovitlac zločina i smrti. Možda je to naš dug, pored sve odgovornosti koju nosimo i kao članovi kolektiviteta, a koji ja lično osećam samim tim što pripadam i ovom podneblju i ovom vremenu.

Mislim da je nužan makar pokušaj dijaloga, bojim se da ako to ne učinimo, pitanje prevencije mržnje koje je gospodin Lang postavio juče praktično neće ni biti postavljeno na dnevni red. Mislim da je naš posao da to pitanje ipak postavimo na dnevni red.

SLOBODAN LANG

126

Ovo što je Baton Hadžiju rekao moralo se prvo reći: jasno je da je dijalog moguć, nema dileme. Ne samo da je moguć nego, s potpunim uvjerenjem kažem, apsolutno ga je moguće ostvariti i ne pada mi na pamet da nekakav oblik dobra nije moguć. Potpuno je isključeno samouvjerenje da su svi oblici prilikom činjenja zla mogući, a da o dobru te samouvjerenosti nema.

Kada je o dijalogu riječ, ja ga najintenzivnije vodim s gospodinom Maksom Libermanom i s gospođom Margaret Frikramer. Gospodin Liberman je liječnik na temelju čijeg razmišljanja je Ivo Andrić napisao pismo iz 1920, ali je tada njegov rad otišao u tradiciju književnosti a ne u tradiciju ljudskih prava, humanitarnog rada, javnog zdravstva. Margaret Frikramer je žena koja je jedina odbila oktobra 1942. godine prijedlog predsjednika Švicarske konfederacije, kada je jedini put prisustvovao sjednici Međunarodnog komiteta crvenog križa, da se ne kaže kako se planira i sprovodi Holokaust. Ona jedina koja je odbila takav stav danas je zaboravljena.

Ovdje je rečena jedna izuzetna stvar - da ne postoji pojam općeg dobra i ne postoji liberalna tradicija. Mislim da

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

je ključno pitanje u sagledavanju Jasenovca što nikada nije održan skup o Jasenovcu s pozicije općeg dobra i s pozicije liberalnog pristupa. Ja sam danas star koliko je bio moj djed kada je ubijen u Jasenovcu, a moj sin je star koliko je bio moj otac tada. Dijalog koji su oni vodili u vremenu kada je počeo Drugi svjetski rat veoma je značajan u smislu kako generacije određuju svoje uloge. Moj otac je oženio nežidovku i rodio je kćer. Oni su očuvanje života procijenili njegovom primarnom odgovornošću i on je napustio mjesto gdje je živjeo. Moj djed je bio predsjednik Židovske općine u Vinkovcima, a sticajem okolnosti jedan mlađi Židov iz Vinkovaca je izvršio atentat na šefa nacista u Švicarskoj. Kao rezultat toga, kada je Jugoslavija okupirana, moj djed je bio obaviješten da će, ako on ode iz Vinkovaca, stotinu drugih Židova biti ubijeno.

Njegova je procijena bila da mu je dužnost da se javi u Jasenovac. On je imao jasan odnos o tome da se treba založiti za život, ali i da se treba odreći sopstvenog života da bi se ispunila odgovornost. Tako je i završio. U Hrvatskoj, a ja mislim i na cijelom području bivše Jugoslavije, ljudi u Jasenovcu nisu stekli pravo na ime i prezime. U Jasenovcu nikad nije ostvareno pravo onih koji su činili dobro, koji su dobili medalje pravednika, pravo da se njihovo ime istakne. U Jasenovcu su se historičari prihvatili rasprave o brojkama, a ne da ljudi imaju pravo na grob. Zločinci su stekli pravo na ime i prezime, a pravednici nemaju to pravo. Ta teza da samo zločinci imaju pravo na identitet, a da žrtve nemaju pravo na ličnost, jedno je od tragičnih naslijeđa.

Jasenovac je značajan zato što pokriva čitav prostor i gotovo da nema ljudi koji ne bi mogli ispričati priču o svome ocu ili svome djedu - da li su na ovoj strani ili na onoj strani - gotovo da nema onoga koji vam ne može ispričati priču o neobilježenom grobu, gotovo da nema onoga koji vam ne može dočarati svojom pričom da se stvari nisu analizirale s pozicije liberalnog pristupa, s pozicije dobra, s pozicije istine.

Valja imati na umu da su logori postojali i prije i poslije Jasenovca, prije i poslije i staljinističkih i nacističkih logora, da se u ovom trenutku u Haagu sudi ljudima iz logora na sve tri strane u Bosni. Metodologija osmišljavanja zarobljeničkih logora je takva da ne može a da ne dođe do zločina, način kako se organiziraju logori

Fond za humanitarno pravo

obvezuje na zločin i biće tako sve dok se ne promijeni i ne unaprijedi koncept logora, dok se ne napusti terezijanski sindrom koji dominira samom tom koncepcijom. Potpuno je neprihvatljiva ideja „sudićemo ali održaćemo logore koji će uvijek stvarati zločine“. Postoji obveza da se iskustvo koje je ovdje nastalo preseli; Jasenovac ne može stati sa 1945, nego sa 2001. godinom.

Isto tako treba dati pravo na grob ma kome i bilo kome. Ovdje je vladalo uvjerenje da netko tko je ubijen kao ratni zločinac nema pravo na grob - ne može biti da neko nema prava na grob.

Također, o toleranciji gotovo ništa ne znamo, nije nitko ni osigurao pravo da se nešto nauči o toleranciji, o metodologiji tolerancije, odnosu tolerancije.

LAZAR STOJANOVIĆ

Iz ugla ispitivanja krivice i odgovornosti za duhovne pripreme ili za pripreme stanovništva za rat vide se dve sasvim jasne i različite delatnosti. One se oertavaju svima koji pokušavaju da tome pristupe iz ugla krivice i odgovornosti. Jedna je planiranje, poručivanje i uređivanje takvih rubrika kao što su „Odjeci i reagovanja“, a to nije neki redak slučaj. Takva je bila informatička politika RTS, takve su bile pojedine novine u celini, kao što je Ekspres politika. „Odjeci i reagovanja“ su više jedna paradigma nego usamljen slučaj. To je, dakle, jedna delatnost i ona se obično radi iz potaje, uglavnom ne znamo ime čoveka koji to radi, nazire se tek grupa izvođača i izvor takve porudžbine, i lakše je utvrditi koji interes stoji iza toga nego koji ljudi stoje iza toga. Druga delatnost koja se iz ugla ispitivanja krivice i odgovornosti u ovom poslovanju vidi jeste proizvodnja samih tekstova te vrste. Na njima su češće izmišljeni nego autentični potpisi, ali potpisi stoje, pa samim tim postoji mogućnost da se utvrdi ko se krije iza njih.

Postoje često parcijalni i sitni dnevni interesi pojedinih karijera i od ovakve vrste delatnosti pojedinci imaju neposredne koristi koja nije izazivanje rata i koja najčešće nije ideološki usmerena. Možda sticanje neke dobiti, korist po karijeru ili malo slave! Takvih ima

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

mного, ali za potrebe istraživačkog poštenja treba uzeti u obzir i mogućnost da je znatan broj ljudi doista verovao u ono što je pisao i da je veliki broj njih nesvestan instrumentalizacije toga posla. Kao što gotovo ništa u našoj političkoj propagandi i u čitavom tom našem dvanaestogodišnjem ratovanju nije bilo originalno i novo, tako i ova vrsta instrumentalizacije jedne rubrike u novinama, ili medija u širem smislu, nije ništa novo. To se sretalo i u drugim autoritarnim režimima, a najbolje je bilo artikulirano u nacističkom režimu gde je, na primer, *Völkischer Beobachter* bio korišćen upravo u te svrhe.

Mi smo - a kada kažem „mi“ to verovatno znači trećina ovog skupa - pre dosta godina pokušali da pred Beogradskim krugom pokrenemo pitanje odgovornosti intelektualaca za rat, i to je rezultiralo jednom zanimljivom knjigom. Pitanje se malo razvodnilo, ali energija koja je u to uložena bila je usmerena da se pojedine ustanove, pojedine političke grupe, pojedini intelektualni krugovi i, pre svega, pojedinci, istaknu kao krivci za mentalne pripreme stanovništva za rat. Ni tada, međutim, ni kasnije, ni sada nisam video i ne vidim da je razdvajanje tih dveju delatnosti izvršeno na jasan način. Naprotiv, ta dva posla se stapaju, mešaju se, što dovodi do neodgovornosti i nekažnjivosti. Nekoga ko je planirao efekte koje će izazivati objavljivanje izmišljenih nasilja Albanaca nad Srbima na Kosovu ne izdvajamo i ne imenujemo iz grupe onih očajnika koji kažu da žive pod pritiskom i svojim imenom potpisuju takav jedan mali članak koji je, potom, ukrašavao i dopunjavao „Odjeke i reagovanja“.

To nisu samo dve različite delatnosti nego su to dva različita tipa krivice. Ovaj prvi, ako predstavlja organizovanu delatnost usmerenu na izazivanje rata, na širenje verske i nacionalne mržnje i predstavlja organizovano lažanje i podsticanje na lažanje u cilju izazivanja društvenog sukoba koji ima potencijal ozbiljne društvene opasnosti. Meni se čini - nisam pravnik, to će drugi ljudi bolje znati - da to predstavlja krivično delo i da to krivično delo još nije zastarelo.

Ako neko samo objavljuje laž, ako neko samo zaliva mržnjom svoje reči u jednoj takvoj rubrici, pa onda imamo slučaj, bez obzira da li je reč o profesionalnom

Fond za humanitarno pravo

novinaru ili o tom čoveku „iz mase“, onda verovatno nemamo posla s krivičnim delom. U krajnjem slučaju, može se protiv nekoga podneti prijavu za širenje verske i nacionalne mržnje, pa pred sudom takva osoba neka dokazuje da je iznela istinu i da ima pravo na slobodnu reč. To, međutim, nije popuralno, ni u svetu se ne radi. Ne znači da tu nema odgovornosti, ali mislim da je mesto isticanja, ispitivanja i utvrđivanja takve odgovornosti, pre svega, u oblasti nezavisnih stručnih saveza kao što su savezi novinara, intelektualni kružoci, tribine, udruženja i nevladine organizacije, koje bi trebalo da pokrenu takve postupke. Pozadina toga nije izvođenje stotina ljudi pred sudove nego sprečavanje zaborava i sprečavanje da se događa ovo što nam se, na žalost, i danas događa. Mi i dalje imamo nedeljnik koji se ni po čemu ne razlikuje od rubrike „Odjeci i reagovanja“ nego je, dapače, metastazirao na 32 stranice i biću slobodan da ga imenujem – zove se Svedok. Ja sam spreman da odgovaram za ovo što kažem.

130

Isto tako događa nam se da imamo komentatore koji s pozicija paranoidne geopolitike, prepune nacionalne i verske mržnje, pišu komentare u najstarijem beogradskom nedeljniku, a pri tome to nije Politikin zabavnik. Mislim da se nije promenilo ništa osim – a taj korak je ipak velika stvar – što više nema državne instrumentalizacije medija na organizovan način, a pogotovo ne na način koji bi bio usmeren na izazivanje rata. Međutim, opasno je sve dok mi takav materijal nalazimo u raznim medijima, u kojima u okviru slobode izražavanja ljudi koriste priliku da – mislim na novine koje sam pomenuo – ponekad i organizovano, unose konfuziju i izazivaju mržnju širokih razmera. Sve dok to imamo, imamo i potencijal ponovne instrumentalizuje ukoliko država opet sklizne u situaciju u kojoj bi neka grupa mogla da na taj način manipuliše medijima.

Želim da ukažem, i time ću završiti, koliko je ova situacija opasna, želim da ukažem na to da je potpuno isti mehanizam primenjen na pitanja političke krivice i odgovornosti nezavisno od medija. Ovde je posle 5. oktobra propušteno da se političke grupe i političke partije pozovu na odgovornost za ono što su neke od njih organizovano, svesno i programski uradile. Taj propust doveo je dotle da smo mi krenuli na individualizovanje

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

krivice, pa zatim na oturanje te krivice negde ka Međunarodnom sudu u Hađu, i danas, posle mnogo meseci, više nema načina da se pojedine političke stranke koje su bile deo aparata vlasti, ili pojedine državne ustanove, pozovu na odgovornost. A, ako neko želi da se politički preorganizuje na istim ideološkim uverenjima ili sa istim programima može, iako ne u okviru istih ustanova, pošto su neke od tih ustanova i odgovorne za proneveravanje, zloupotrebu i otimanje novca.

Postoje i politički programi koji su išli na to da se izazove društvena katastrofa i van granica i unutar granica ove zemlje, ukoliko ona ima granice. Propustili smo označavanje političke krivice i odgovornosti ali još ima vremena da se označe odgovornost i krivica za poslovanje u medijima. Rado ću u tome učestvovati.

DRAGOLJUB TODORVIĆ

Pouzdamo znam, mada bi Biljana Plavšić mogla da me tuži, ali ja imam dokaze da je ona u Bijeljini 1992. molila Arkana da likvidira uhvaćene Muslimane a ne da ih proturuje. Čak ga je ljubila u kolena i molila. Ona uživa danas gostoprimstvo srpskih vlasti. Inače odlično izlaganje gospodina Batona Hadžijua bilo je blago, bilo je skromno; ono ne daje pravu sliku stradanja Albanaca. Kao advokat i saradnik Fonda za humanitarno pravo radio sam na odbrani Albanaca koji su posle ulaska Kfora prebaćeni u srpske zatvore. To je čudo, kakva je to tortura, kakvo je to bezakonje, o čemu se tu radi: ne mogu da verujem da će ti ljudi ikada nakon onoga što su preživeli, da će 143 Albanca iz đakovačkog procesa, ikad moći da žive sa Srbima - da, što kaže gospodin Jovanović, vode dijalog sa Srbima.

Nema dijaloga sa Srbima dok ne priznaju šta su uradili, dok ne kažu da je neki mladi Albanac koji se zove Podgorica bio skoro dve godine u zatvoru bez rešenja i da je samo zahvaljujući slučaju što je u jednom trenutku u međuperiodu koministar pravde bio jedan čovek, koji nije Srbin i koji je moj i Natašin prijatelj - taj mladi Albanac uspeo da izađe. Inače, još bi ga Koštunica držao pošto nije eksponiran, ne zna za njega Žak Širak...

Fond za humanitarno pravo

Ja, kao Srbin, kao čovek iz Dragačeva, ne mogu da govorim o Hajderu i ne mogu da govorim o nacionalizmima malih naroda, to mi je neprijatno. Neugodno mi je, ne mogu o tome da govorim pred Hadžijuom i pred još nekim ljudima. Osnovni problem u ovom kontekstu krivice i kazne je nacionalizam, taj pijemontizam, populizam koji je uočljiv iz ove Mimičine knjige. Jedna kolegunica je rekla da danas nije isto, neki diskutanti su rekli da sada ima razlike - mislim, naprotiv, da je sada gore u kontekstu nacionalizma, pijemontizma i populizma, a odmah ću da dam primer. Recimo, list Glas javnosti ima rubriku „Odjeci i reagovanja“ identičnu onoj koju je Mimica analizirao. Gospodin Jovanović traži dijalog sa Albancima, hoće da živimo zajedno i da mu Albanci pevaju himnu Bože pravde, da drže ruku na srcu.

Moj prijatelj Ivan Čolović postavio je dilemu da li je ovo *in vivo* seciranje ili je to autopsija leša. Mislim da on zna šta je i da je onako, kao fin čovek, postavio tu dilemu. Jer ovo je *in vivo*, naravno! Imamo ovde dvojicu vrlo kulturnih ljudi, vrlo skrupuloznih ljudi koji participiraju u ovoj novoj srpskoj vlasti - to su Jozef Kasa i Rasim Ljajić; njihova imena izvikuju se na trgovima. To je sada obrazac - ako ne mogu s Kasom i Ljajićem, ljudima koji ničim ne vređaju srpsko nacionalno biće, kako će živeti s drugima?

Crkva postaje najvažniji faktor, kod Miloševića je bila usput, sporedna, bila je više slika reda radi; sada je postala najvažnija. Srpski poslanici na Kosovu, kao, prave koaliciju s Rugovom, hoće građansko društvo, hoće multikulturno društvo, hoće ovo i ono, pričaju o toleranciji - a idu i polažu zakletvu u crkvi. I to postaje najvažnija vest. Nebojša Čović se krsti i viče: „Božija pomoć!“. To nisu dobre preporuke i nema diskusije dok se mi ne raščistimo sami sa sobom.

Gospodin Hadžiju je rekao kako bi voleo da njegovi Albanci čuju ovo što mi pričamo. Ja mislim da ovo nije bila baš otvorena rasprava i u kontekstu današnjih izlaganja gospođe Latinke Perović i gospođe Svetlane Slapšak smatram da nema potrebe pozivati ponovo ljude iz Zagreba, iz Sarajeva, iz Prištine - mi sami treba da se organizujemo i da priznamo šta se desilo. Šta se desilo u Foči, zašto je Sarajevo bilo tri i po godine blokirano, zašto se desila Srebrenica, šta je bilo na Kosovu - srpski narod

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

još ne zna šta je bilo na Kosovu, u kakvim su uslovima održavana suđenja za dve hiljade Albanaca - to treba učiniti, pa tek onda može da se govori o dijalogu.

Ovde postoji nevladina organizacija Nataše Kandić i nevladina organizacija Sonje Biserko koje su nesporne, ali da vidimo sada gde su aktivisti tih organizacija. Jedan od velikih korifeja nevladinih organizacija sada u Evropi priča da je siva eminencija nove vlasti, da je on glavni za ambasadore, za spoljnu politiku, za postavljanje... A ovde je bio neki autoritet koji je stalno pričao uopšteno, na svakom skupu iznosio je floskule više puta prežvakane i objavljene u njegovoj knjizi. Nešto o ljudskim pravima. Zna se ko je, ne ustručavam se da kažem, ali jasno je ko je - ceo Beograd zna ko je siva eminencija savezne vlasti i ja neću da govorim; ko ne zna, znači da je neobavešten.

Šta je još gore nego za vreme Miloševića? Sada još više mrze Albance nego onda, još više ih potcenjuju, u prepucavanju dvadesetak raznih srpskih frakcija oko Kosova, jedino zajedničko načelo jeste da je samo mrtav Albanac dobar Albanac. Zato smatram potpuno apsurdnim ovakve okrugle stolove, ovakve razgovore, pozivanje gospodina Hadžijua; dok mi ne raščistimo, dok mi ne iznesemo podatke, dok mi ne kažemo Koštunici šta radi - tek onda bi se mogla stvoriti mogućnost za dijalog. Sve ostalo je povređivanje strahovitih žrtava koje je pretrpeo albanski narod.

STJEPAN GREDELJ

Dvostruko hendikepiran, posle ovako temperamentnog izlaganja ja ću govoriti malo suvoparnije, verovatno će biti dosadnije za auditorijum. Drugo, nekako moram da hvatam kopču sa onim što sam želeo da kažem u pravom trenutku nakon izlaganja gospođe Latinke Perović, Svetlane Slapšak i Nataše Kandić. Jedan od momenata bilo je to javno znanje koje nam treba pomoći u nekakvim demistifikacijama i nekim drugim o kojima ću kasnije. Nasuprot tome stoji javno neznanje koje je delom spontano, rezultat naše socijalne strukture i obrazovne strukture stanovništva, ali postoji i tzv. indukovano neznanje. Na njemu se temeljno

Fond za humanitarno pravo

trude mediji koje zaista treba secirati, pojavljuju se fantomi u vidu nekih medija, nekih bivših političkih ličnosti koje pokušavaju da naprave novi oblik uticaja na javno mnjenje.

Znam da ovde ne postoji većinska simpatija za empirijska istraživanja, ali u svakom slučaju i ona ponekad nešto govore, a pogotovo ako se rade permanentno i ako se uočavaju neki trendovi. U februaru, po proslavi tromesečne vladavine nove vlasti koja je izašla sa svim obećanjima - a jedno od tih obećanja je bilo rasvetljavanje odgovornosti i individualizacije krivica - krenuli smo s pitanjem koliko je Slobodan Milošević kriv za ono zbog čega je nešto kasnije privremeno završio u Centralnom zatvoru, a onda otišao još dalje, u Hag.

Tada još nismo slutili šta će se desiti 1. aprila, tako da je pitanje bilo na neki način anticipacija događanja i odnos javnog mnjenja prema zločinu. U tom trenutku, bez obzira na rascvat slobode i hiljadu cvetova, jedna trećina reprezentativnog javnog mnjenja Srbije apsolutno nije priznavala postojanje ratnih zločina. Bilo kakvih i bilo gde! Kada smo u kontrolnom pitanju postavili listu dvadesetak dela i nedela Slobodana Miloševića za koje je on odgovoran - odgovornost za ratne zločine ticala se, ovim redom, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Kosova - na 18, 19, odnosno 20. mestu!

Na direktno pitanje da li Slobodan Milošević treba da se preda Haškom tribunalu, dva od pet, ili 40 odsto ispitanika, odgovorilo je potvrdno. Petina je bila neodlučna, a preostalih 40 odsto smatralo je da ne treba. Naprosto, za njih su ratni zločini o kojima se govori i kojima se sudi laži (33 odsto), pritisak Zapada (22 odsto) i anti-srpska zavera (oko 40 odsto). Onima koji su rekli da treba da se preda ponudili smo listu mogućih razloga i dominantno, više od 45 odsto jeste skidanje kolektivne krivice sa srpskog naroda. Ne da bi odgovarao za nešto što je uradio nego da bi skinuo kolektivnu krivicu.

Kasnije je malo skočio broj onih koji smatraju da treba da odgovara i zaključili smo da problem nije jednostran; nije samo problem političke vlasti, nije samo problem javne sfere, nije samo problem medija - postoji ukorenjena svest koja se opire otvaranju, prepoznavanju toga što bismo mogli nazvati ne istinom nego činjenicama.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Neko vreme bilo je zastupnika ideje denacifikacije. Mislim da taj termin nije dovoljno primenjiv, ima dosta argumenata protiv njega, ali ja sam, igrajući se malo, ubacivanjem jednog „s“, smislio denacifikaciju. I, naprosto, pokazalo se nemogućim upravo zbog onog što sam na početku nazvao indukovanim javnim neznanjem - to su ideje o neotradicionalizmu koji se ispoljava kroz različite aspekte, preko uguravanja veronauke u javne škole, što je najmanje značajno, do činjenice da se manje-više sprovodi duboka reklerikalizacija društva. Na trećem mestu je fantastična ideja, jedna od najboljih koje sam čuo, a to je takozvani umereni ili demokratski nacionalizam. Drveno gvožđe, rekao bih, jer ako je nacionalizam dobar onda mu nikakav pridev ne treba, a ako je to zvanična politika stranke koja sebe stalno proglašava najznačajnijom opozicionom strankom, štaviše jedinom koja je oborila prethodni režim, onda je to zaista opasno. I ako se to permanentno emituje u javnost postaje činjenica, makar bila i hiljadu puta ponovljena laž.

NADIRA VLASI

135

Izuzetno mi je teško da danas ovdje govorim, bilo mi je teško i da dođem u Beograd - došla sam samo zbog Nataše Kandić. U proteklih trinaest godina, a na neki način čak trideset godina - reći ćete, ovo je neki metuza-lem! - doživljavam manje ili veće drame da bih na kraju, kada se Milošević ustoličio, konstatovala da više nemam ni državu. Nisam Jugoslovenka, nisam religiozna, ne mogu biti Muslimanka, a uništili su mi Bijeljину. Na Kosovu je tako kako jeste i jednostavno sam rekla sebi - zašto da idem u Beograd i šta da ja kažem tim ljudima? Imam mnogo, mnogo toga što bih mogla da kažem, ali mislim da to nema neke naročite svrhe - mnogo toga ovdje svi znaju. Ipak sam došla.

Mislim, čak, da je Batonu Hadžijuu nešto lakše ovdje nego meni: Baton je Albanac, očekuje se da on govori o albanskoj drami. A ja, možda sam nešto dobila - eto, mogu da vam kažem da sam Bošnjakinja i da sam prije deset ili jedanaest godina to rekla u Beogradu kazali bi da sam poludjela! Malo sam sredila utiske i slušala sam

Fond za humanitarno pravo

pokušavajući da vas vidim kao drugog, ono drugo; da ovu vrstu suočavanja s vama poredim sa svojim kosovskim pogledom na jedno isto prošlo vrijeme i, iskreno rečeno, došla sam da vidim Beograd poslije rata koja je izazvao. I da vidim Beograd bez Miloševića.

Da se ovaj skup održavao u Miloševićovo vrijeme ne bih bila na njemu, ali da se to dogodilo nekim slučajem, rekla bih da sam došla da razgovaram sa intelektualcima, kako rekoste - s margine. Iznenadena sam što se ljudi ovdje još osjećaju kao s margine. To mi je potvrdilo utisak koji mi na Kosovu imamo: ono što zovemo Miloševićev režim koji, navodno, nije inspirator i kreator krvavog raspada Jugoslavije već samo egzekutor, u odnosu na Kosovo još nije bivši režim. Površan dokaz je da novi predsjednik, uprkos međunarodnoj zajednici ili da bi objasnio kako kao legalista prihvata ranije nasilno rušenje kosovske autonomije, uporno koristi naziv Kosovo i Metohija. Na Kosovu ste time sve rekli, to je sinonim svega što se nakon ponovnog uvođenja tog termina dogodilo. I vi ste pristalice toga ako upotrebljavate taj termin.

136

Sve što smo juče i danas analizirali iz moje perspektive izgleda kao jedna jedina tema, pitanje kako su se ponovili zločini uprkos tome što smo proveli decenije vaspitavajući se i zaklinjući se da se to neće dogoditi? Tek sada počinje rasvjetljavanje, čeprkanje manje-više otvoreno, suočavanje, svjedočenje i, složila bih se s gospodinom Todorovićem, mi smo sada i ovdje suvišni - na Kosovu bismo imali šta da pričamo, ali sada i ovdje dok traju počeci, dok se otvaraju razgovori, ne možemo mnogo pomoći. Svako ima neki svoj osjećaj šta je bilo najstrašnije, za mene je to cijena koju su civili platili, stradanja kao posljedica velike manipulacije narodom. Etničko čišćenje nije ratovanje, nije rat i zato je bila potrebna priprema za mržnju, pa i mi novinari, mediji kao njeni proizvođači. Možda bi se u nekim kasnijim doktrinama ovi ratovi mogli prepoznavati po uništavanju civila - za to nije bila dovoljna organizovana državna sila već su bili potrebni i drugi civili zvani dobrovoljci. Imam osjećaj da je upravo za mobilizaciju tih dobrovoljaca bila neophodna ova medijska priprema mržnje. „Odjeci i reagovanja“ su bili neophodni za nastanak dobrovoljaca.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Još kao studentkinja, prije tridesetak godina, intuitivno sam osjetila da smo krenuli u pogrešnom pravcu. Ovdje u Beogradu, u vrijeme pada srpskih liberala, osjećala sam da nikad više ne možemo da se vratimo na raskršće odakle smo krenuli pogrešnim putem. Djelovalo mi je kao da je zakotrljana jedna grudva snijega, ponekad zastajala na trenutak, da bi se opet ubrzala. Ta je grudvica snijega - gledajući Latinku Perović to mi je osjećanje oživjelo - konačno dostigla takve razmjere da je pokrenula lavinu nasilja i krvi. Svi smo se nadali da će se zaustaviti, ali je istovremeno svako uradio dio posla da se ne zaustavi. Pomjerajući tu kobnu grudvu dalje i dalje, neprimjetno smo stigli do Miloševića, kome su jedni prilazili, drugi se sklanjali, treći ga uzdizali, ali svako za to ima dio odgovornosti.

E, sada, oni koji su obavili djelić toga posla pa odustali, svjesni su da su to učinili. Možda ih ima i ovdje - vidjela sam Aleksandra Tijanića, ode, a htjela sam baš da i on čuje - i mislim da oni ne mogu, ne treba ni očekivati da budu do kraja kritični prema onome u čemu su u jednom periodu sami učestvovali. Možda zato ovaj skup doživljavamo kao skup na marginama jer je još mnogo više onih koji su tako obavili dio po dio posla nego onih što su kao Nataša Kandić. Tek onda kada u ovdajšnjoj vlasti, u SANU, na Univerzitetu, prevladaju oni koji nisu učestvovali ni u jednom segmentu Miloševićeve vladavine - kada to kažem mislim i na pripremne faze kojima sam bila svjedok - možemo očekivati istinsko otkrivanje svega što se dogodilo. Pokušaću da navedem ključne tačke koje će morati da se razjasne: Paraćin, slučaj Martinović, majka Milinčić. Možda ovdje neki ljudi ne znaju, majka Milinčić - to je slučaj Drajfus; pravnici će jednom razjasniti i objaviti da je Ferat Muja strijeljan nevin, strijeljan je nevin čovjek da bi se podišlo rastućem srpskom nacionalizmu. Ali, time „hajde da im učinimo, da ubijemo čovjeka pa da stvorimo veliku heroinu“, učinjen je užas srpskom narodu; podvaljena mu je heroina koja to uopšte nije.

Kao novinar bila sam na izvoru, u Kosovu polju kada se stvarao taj monstrum; činilo mi se da je u inkubatoru mali monstrum, vidim ga i znam da je monstrum ali nemam dovoljno jak glas, ne mogu nikome to da kažem. Znae zašto? Beogradski novinari su tada dobijali jasne

Fond za humanitarno pravo

direktive šta će pisati o Kosovu Polju, bilo je važno da pripremnu fazu ne vidi Jugoslavija, da ne vide oni koji su mogli zaustaviti lavinu. I onda ja vidim tu malu nakazu!

Pišem sasvim normalne stvari! Tadašnje rukovodstvo hoće da vidi zašto idu kosovski Srbi. Naravno, pokušavaju se sanirati posljedice 1981. godine, dosta se na tome radi i uspijeva. I napišem tekst: samo šta je ko rekao, kao što bi, evo sad, pisala izvještaj sa ovog sastanka. Ovaj je rekao ovo, onaj ono, šta su rekli kosovski Srbi koji se sele. Poslije toga Živorad Igić u Ninu objavi - isto kao „Odjeci i reagovanja“, samo u Ninu - objavi tekst da ja falsifikujem, da sam ja srbomrzac, i krene čitava serija javljanja čitalaca.

I kada sam prije dvanaest, trinaest godina dolazila u Beograd bilo mi je vrlo teško da govorim na ovakvim skupovima. Šta god bih rekla - bila sam srbomrzac, skočili bi i počeli da me napadaju. Na poslednjoj skupštini novinara u Užicu, negdje 1986-1987. godine, imala sam sreću ili nesreću da vidim kakav je to mehanizam, odakle među nama novinarima ta propagandna mašinerija. Iz vojske. Mene su u Beogradu svi zvali Nada i kolega me je iz šale prozvao kao Nadu Abdić, kaže: „Nemoj da ti spominjem to Vlasi jer te napadaju čim čuju Vlasi“.

Izađem i pitam zašto iskazujemo mržnju prema nacionalnim simbolima, u pauzi se pojavi neki čovjek, imam i njegovo ime zapisano, i pita me: „Vi ste Nada?“. Kažem: „Da.“ „Šta vi pričate? Vi ste iz Prištine?“. Kažem: „Jesam“. „Pa, kako smijete? Sada treba da pričate o silovanjima i o indoktrinaciji. I da pišete o tome!“. Kažem: „Pa, kako da pišem kada...“. I onda sam shvatila zašto moje kolege odjednom počinju da pišu o silovanjima. Ja ne pišem zato što ima drugih stvari, a nemam podataka da su ta silovanja bila.

Onda je, možda se sjećate, napravljena neka komisija PK, CK Srbije, SK Jugoslavije, pa je sve one žalopojke koje smo slušali istražila: zaključeno je da 60 odsto tih slučajeva uopšte ne postoji, dok su od preostalih 40 odsto nekih 20-30 odsto „normalni slučajevi“, parnice, neki kriminal. To nije izazvalo efekat, jednostavno - podaci su prikriiveni, nije odgovaralo da se nešto normalno događa.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Mnoge kolege su bili protiv Miloševića i dobro je što su evoluirali, ali ne mogu biti u prvim redovima razjašnjavanja ove situacije jer su nekoliko godina pisali to što su pisali.

Kada je moj suprug Azem Vlasi uhapšen, gospodin Voren Cimerman, tadašnji ambasador SAD u Beogradu, pozvao me je na ručak. Rekao mi je: „Vi ste, gospođo Vlasi, novinarka, idete stalno u Kosovo polje, da li možete nešto da mi kažete o tome i o slučaju vašeg muža?“. A muž mi poručio iz zatvora: „Molim te, nemoj da me braniš!“. Jer, ako ga ja branim to izgleda pristrasno. I neću da ga branim, ali pitam se šta sada da odgovorim. „Gospodine Cimerman“, kažem mu - gospodin Stojanović me je podstakao i podsjetio na to - „znate li šta je fenomen laži?“. A on me čovjek gleda. „Laž, fenomen laži?“. „Možda vi Amerikanci teško shvatate, to je laž, sve je laž!“. I on me gleda. Kaže: „Ova je luda. Kako sve lažno, majke idu, plaču...“. Zaista je to bilo tako, ta moja nemoć da kada dođem u Beograd i hoću nešto da objasnim budem izvrijeđana, to je bio moj psihološki problem. Htjela sam da vidim da li se promijenilo nešto u Beogradu.

Sada mogu da govorim i osjećam u atmosferi da su oko mene ljudi koji, ako ništa drugo, razmišljaju o tome što ja govorim na neki normalan način, pa kažu: „Pa, dobro, to je vjerovatno tako bilo.“

Donijela sam vam Alem. To je sada opet moja nova bitka. Znači, posljedica ovoga o čemu mi ovde pričamo je moja profesionalna sudbina. A Alem, kažem, to je jedna moja nova bitka. Poslije rata nisam mogla svojim jezikom da progovorim niti jednu riječ u strahu da mi se nešto ne dogodi, da neko iz Drenice ne pomisli da sam ja u tome učestvovala, podržavala ubistvo nekog njegovog. Mi nemamo tamo kadrova, Bošnjaci su mala etnička grupa, neki se osjećaju kao Goranci, drugi onako, ali to nije bitno - važno je da govore na mom jeziku. I onda sam rekla sebi da ću zbog civilizacijskih razloga i ja govoriti, i kada dođe neko iz Hrvatske, Slovenije da može da govori na svom jeziku. I zbog tih ljudi tamo - da ne misle da su zločinci samo zato što su progovorili taj jezik. Sada treba da se borimo da djeca uče da ne mrze srpski i ako u tome uspijem sa ovim listom - a on izlazi na kioscima pored albanskih novina, jedini list na boš-

Fond za humanitarno pravo

njačkom jeziku - morate me razumijeti, to je nešto što smatram satisfakcijom. Jednoga dana, ako Srbi izađu iz enklava, mogu proći ulicom i govoriti, pa i ako bude još nekog ko nije savladao mržnju, možda će u sebi reći: „Ovo je Bošnjak, neću da ga vrijeđam, neću da ga diram.“

Ne znam da li ću uspjeti u toj misiji, ali ja počinjem emisiju riječima: „Dobro nam došli u emisiju vijesti na bošnjačkom jeziku.“ Ona traje sedam-osam minuta, poslije trče djeca iz zgrade iza mene i kažu: „Dobro nam došli, Nadira Avdić-Vlasi!“. Zato mislim da sam bar jedno malo zrnce doprinijela da atmosfera na Kosovu malo olabavi.

NATAŠA KANDIĆ

Ovih dana sam često razgovarala s Batonom i Nadirom u vezi s putovanjem, i gde god bi se našao Baton je odgovarao na srpskom jeziku. Kada bih Nadiru dobila, ona bi rekla: „Sačekaj da uđem negde pa ću ti se javiti“.

140

NADIRA VLASI

Ne želim da me oni povrijede, ne smatram da su krivi, ali neću da mene povrijede. To bi bio moj poraz.

SINAN GUDŽEVIĆ

Nadirina dirljiva ispovest me je pogodila. Beograd je doživeo jedan od najsravnijih dana u istoriji onda kada je pola miliona ljudi vikalo da uhapsen njenog muža, i on je zaista uhapšen. Bio sam tada stanovnik ovoga grada, nisam bio na tom skupu, ali sam gledao kao i svi.

Čini mi se i da je gospodin Lang pokrenuo dobru temu, ovu logorsku; ja mislim da su logori, na neki način, naša osnovna svinjarija tokom ovih deset godina i bilo bi legitimno govoriti o tabuizaciji logora i detabuizaciji govora o logorima. Trebalo bi raditi tako da se tema o logorima na neki način dovede u status tabua, kao što je recimo incest, da čoveku ne padne na pamet da pravi logore. Iako smo mi marginalan skup - ovde su najbolji ljudi, najneza-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

visnije i najneobrukanije glave i oni čine delove određenih institucija koje nisu baš bez moći - mislim da bismo mogli pokrenuti to pitanje logora.

Ovde ima ljudi koji su načinili najbolje moguće radove o nacionalističkoj histeriji, o šovinizmu, o tome ludilu, o zločinima. I to su činili i pred rat, i za vreme rata. Imamo studije odličnih sociologa, odlične rasprave, radove, ali trebalo bi pokrenuti i pitanje naših udžbenika. Naši su udžbenici zaista zlotvorni. Čak bi se moglo ići na internacionalizaciju udžbeničke građe i promenu, konkretno, načina predavanja u školama, recimo načina na koji se predaje epika. Takozvana junačka epika je potpuno ideologizovana, polazi od najstrašnijeg modela i mislim da leži u osnovi naše muke i zlotvorstva i zločina. Od „Oranja Kraljevića Marka“ stalno imamo isto - „more, Marko, ne ori drumova, more, Turci, ne gazite oranja“. Mi smo iz inata, iz te huje, izgradili čitavu predavačku metodu. Volim deseterac i mislim da je to najveća kulturna tekovina Južnih Slovena, ali blizu mi je srcu da bi trebalo na pedeset godina zabraniti školama da se bave religijama deseterca i uvesti Jakobsonove tekstove o desetercu kao metričkoj formi i o njegovim trofejskim osobinama, o svemu, opkoračenjima, o figurama - i to predavati.

Stalno govorimo - „počelo je 1990“, a zapravo ne znamo, niti ima rasprave, kada je sve počelo. Mi imamo sad apsurdnu situaciju - Tuđman koji je umro u Hrvatskoj je politički živ, Milošević koji je još živ politički je mrtav.

BATON HADŽIJU

Dijalog između Srba i Albanaca je moguć, ali pre nje ga moramo personalizovati kosovski politički proces. Sada personalizacija ide preko Nebojše Čovića - Srbi sa Kosova se instrumentalizuju preko novog srpskog političara u Beogradu, a ja mislim da se s takve beogradske pozicije ne brani srpski identitet na Kosovu. Na neki način Beograd kreira virtuelni identitet Srba na Kosovu, a Čović je najvažniji čovek u Beogradu zato što manipuliše Srbima na Kosovu - s takvim identitetom mi ne možemo početi dijalog. Mi na Kosovu nemamo s

Fond za humanitarno pravo

kim da pričamo, a vreme je da pričamo s novim srpskim identitetom na Kosovu, a ne s Beogradom. Ako Srbi s Kosova priznaju novu realnost - to je protektorat i za Albance i za Srbe - onda mi možemo da idemo na dijalog. Ali ne može se ići u dijalog s Beogradom i sa Čovićem. To je suština zašto još nema dijaloga.

Beograd se ponaša sa Srbima na Kosovu kao s malim detetom koje počinje da priča i stalno ga šljapkaju, kažu: „Nemoj to!“. Od njega postane ćutljivac, ili kreiraš - ekstremistu. Srbi su taoci reči „patriotizam“ i „izdajstvo“ i teško im je da se ponašaju između te dve reči. Oni su na neki način napadnuti geopolitičkim nacionalizmom koji dolazi iz Beograda - kosovski Srbi su za Beograd važni jer je Kosovo važno.

Na kraju bih otvoreno rekao da je i dalje na snazi „jak jezik“ - jezik mržnje koji je bio aktuelan od 1982. do 2000. U novinama prepoznajem isti jezik i meni je žao da taj Čović, koji je jako popularan ovde u Beogradu i u Srbiji, ima najlošiji politički jezik. Ja to ne mogu da podnosem i trudiću se da političari iz Prištine ne idu u dijalog s takvim čovekom. Naša novina ima mogućnosti za takav pritisak - Čović sa ovakvim jezikom i ovakvim ponašanjem nije čovek za dijalog između Albanaca i Srba.

142

NEBOJŠA POPOV

Nameravao sam da govorim o jednoj temi čiji bi naslov bio „Bilans i balans“. Kada se pominju umne glave koje su ovde okupljene, ja osećam stid. Ne znam kako drugi o tome razmišljaju, i to ne samo zbog toga što u „onom taboru“ vrlo često govore o najumnijim srpskim glavama. Ne bih voleo da spadam ni u umne glave margine, ali me spopada jedna vrsta melanholije koje inače imam u velikim količinama, posebno kad čujem svog prijatelja Lazara Stojanovića kako govori o tome šta je sve propušteno posle 5. oktobra. U jednom trenutku pomislim: „Pa, možda čovek ne misli da je definitivno propušteno, da još imamo neku šansu, da nam se ostavlja neka šansa“.

To što se moje ime pominje kao izuzetak uz neka druga imena daje mi pravo da kažem kako je vrlo neprijat-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

no osećati se pripadnikom nečega čega nema. U proizvodnji ničega i sami ponekad učestvujemo, između ostalog i zbog toga što smo nesporni da informišemo najbliže okruženje o postojanju nečega tamo malo dalje.

Gospodine Hadžiju, mi smo pre deset godina izdali jednu knjigu, jednu sistematsku analizu represije prema Albancima. Nekoliko meseci je veliki broj primeraka te knjige stajao u jednom beogradskom podrumu zato što ih Veton Suroi nije uzeo. Čekao sam mesecima i još ne znam da li je on to uzeo da pročitaju ljudi u Prištini. Dakle, mi često i prećutkujemo ono malo čega ima.

Monstrum koji je proizveden, pre svega rubrikom „Odjeci i reagovanja“ - zato nije slučajno što smo je uzeli za temu - razlikuje se od drugih epizoda u srpskoj političkoj i kulturnoj istoriji jer tako nešto nikad nije napravljeno ranije. Latinka Perović je pominjala i Odjek, pominjala je i 1928. godinu i godine neposredno posle rata. To, prvo, nije trajalo onoliko koliko traje ovo i nije proizvelo posledice koje je ovo proizvelo, a jedna od najvažnijih koja još traje jeste što su se po tom monstrumu, po toj slici naroda ponašali mnogi ljudi. I mali ljudi, ne samo intelektualci i političari. Kao što je pod starim režimom postojala interesna koalicija „pustite nas da malo radimo ili ne radimo, a vi vladajte kako god hoćete“, tako je i druga interesna koalicija bila „vi ubijajte koliko stignete, a mi ćemo se tome pridružiti, vi pljačkajte, a i mi ćemo ponešto da opljačkamo, ono što pretekne“.

Trajniji rezultat tog proizvedenog monstruma jeste eliminacija osećanja stida: nekada su počiniozi zlodela, pa i ubistava i pljačke, ulazili na kapidžik u dvor i vladu, sada se šepure po crvenom tepihu. Setite se samo kako je Milošević ulazio u Saveznu skupštinu i dvor, televizija prikazuje ko se sve šepurio ispred raznih počasnih četa, bataljona. Odsustvo stida je ozbiljan problem ratnog naroda koji je profilisan u „Odjecima i reagovanjima“, i to traje sve do naših dana.

Pored moći tog monstruma i intelektualno, politički i moralno jedva savladivih tragova koje je ostavio, činjenica da su zločini činjeni na raznim stranama od strane svih učesnika u novim populističkim ratovima i revolucijama nosi vrlo opasnu zamku međusobnog balansiranja zločina. Balansiranjem izbegavamo pravljenje bilansa, a to se uklapa u širu temu jer još nisu rasvetljeni

Fond za humanitarno pravo

svi aspekti zločina nacizma, staljinizma, fašizma. Klasični totalitarizam ostaje u pozadini ovih naših tema i otežava nam da razjasnimo, da bilansiramo određeno iskustvo novijeg razdoblja.

Ne mogu se zaobići ni zapuštene teme poput Golog otoka i Jasenovca, a stvar postaje složenija ne samo zato što su zločini činjeni na raznim stranama već što u jednoj siromašnoj, nerazvijenoj zemlji ni ubijanje nije bilo industrijsko. Ljudi su podvrgavani torturi, nisu samo ubijani na ratištima, nego su podvrgavani torturi u stotinama koncentracionih logora „na način domaće radinosti“, i u tome su učestvovali mnogi. U tzv. privatnim zatvorima se događalo slično. Sve se to ne može zaobići, ali valja imati na umu da nikakvu analizu ne možemo dovršiti ukoliko nemamo punu svest od rizika balansiranja i starih zločina, i novih zločina na raznim stranama. Zato bih se založio da analiziramo i razgovaramo koliko možemo, ali i da ne očekujemo suviše. Da, između ostalog, ne iščekujemo Vili Branta koji će u ime svih nas da obavi posao. Ne možemo očekivati ni da ova gledišta postanu teme velikih institucija koje su učestvovala u stvaranju monstruma, a još manje da to postane većinsko mišljenje. Mi možemo čisto logički, metodološki reći da smo u kalu ubijanja, rata, zločina uz rat, pljačke i laganja, sve dok god se to ne uradi, ali to je klupko koje treba raspredati. Ipak, pomerili smo se malo od ponavljanja tekstova koji nas fasciniraju prema mehanizmima događanja.

144

Za naše analize je izuzetno važna sudbina novinara Miroslava Filipovića koji je uhapšen i osuđen na sedam godina zatvora zbog tekstova u kojima nije reč samo o zločinima, nego ima i ispovesti njihovih počinitelaca. Deo javnosti ovde i u svetu digao se, Filipović kaznu nije odležao, a kada je izašao iz zatvora napisao je vrlo interesantan tekst o tome kako je došao do tih izvora, šta mu se dogodilo i šta se dalje događa. Na jednom sastanku nezavisnih medija čovek iz Večernjih novosti rekao je, misleći na Republiku: „Uh, dobro da ste vi to objavili, mi bismo to rado pretvorili u feljton“. Rekoh: „Odlično“. Počeo sam da fantaziram da marginalci ulaze u velikotiražne novine, pa sam posle izvesnog vremena saznao da je glavni i odgovorni urednik to energično odbio. Ne samo da je to odbio, nego kao feljtone objavlju-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

je Dobricu Ćosića i druge tekstove. Imamo, dakle, probuja, ali imamo i stare i nove blokade.

Što se ambicija tiče, ja nemam veću ambiciju osim da ozbiljno držimo do autonomije kulture spram politike. To ne znači gađenje na politiku, ali znam da nećemo skoro imati na vlasti one koji nas razumeju i onda prihvataju to što mi radimo. U toj sferi autonomne kulture ima puno posla i verujem da smo ovim skupom na dobrom putu.

LATINKA PEROVIĆ

Imam razumevanja za revolt zbog obnavljanja duha „Odjeka i reagovanja“, pa čak i ponovnog pojavljivanja te forme u medijima. Razumem i bes, ako hoćete, što se u tekućoj politici istrajava na nacionalnom programu koji nas je doveo do katastrofe, naravno drugim sredstvima, mirnim sredstvima, što se sintetizuje u sintagmi miran, demokratski, čak sam negde pročitala „nacionalizam s ljudskim licem“. Usušujem se da kažem kako taj bes i taj revolt, koji je i ovde pokazan, gubi iz vida dubinu naše krize.

Samo u toku ove godine bila sam na dvadeset tribina i sretala sam se s jednim prilično čvrstim, često neprobojnim zidom. Ko nije u stanju da shvati da je Srbija veoma zapuštena, da je cementirana zločinom taj ne treba da ide na tribine. Međutim, ako smo ovde, analizirajući jedan konkretan istorijski izvor, utvrdili da je većinski deo srpske inteligencije bio na strani politike i programa koji nas je uveo u ratove, sukobe sa susedima, s narodima s kojima smo delili državu, ako naše iskustvo govori da je ta većina statična, da se ona veoma teško pomera, onda je stvarno pitanje šta činiti.

Zaista mislim da je neophodna strategija koju ne treba da naprave nekakvi umni ljudi, ali koja, ako hoćete, nekako spontano izrasta iz jedinstvenog pristupa koji je manjina ovde imala prema ratu, prema srpskom nacionalizmu i, posebno, prema ratnim zločinima. Iz tog jedinstvenog pristupa mislim da je neophodno utvrditi raspon sredstava, od krajnje radikalnih do veoma suptilnih, jer mi ne možemo svi raditi na isti način i ne možemo svi sve znati. Slažem s Nebojšom Popovim da imamo posla s jednim socijalnim, nacionalnim, ideološkim monstrumom čija je demontaža komplikovana i

Fond za humanitarno pravo

mora se vršiti na različite načine. Pomenula sam prethodne slučajeve, razume se, s punom svešću da oni nemaju iste posledice, ali mene naročito interesuje prednatalna faza našeg monstruma i interesuje me njegovo narastanje do čudovišnih razmera. Zbog toga mislim da i ovakva vrsta razgovora, a on nije jedini, ipak predstavlja to neko malo pomeranje.

Reći ćete da je to vrlo malo, ali ja sam realistična i ne vidim da je u ovom trenutku moguće nešto više od toga. Već je veliki korak to da smo u stanju da trezveno definišemo situaciju u kojoj se nalazimo i da pokušamo da tražimo mogućnosti izlaska iz nje. Zbog toga ne mogu da prihvatim i to definisanje margine, iako vrlo često i sama govorim o prethodnim generacijama zapadnoevropski orijentisanih srpskih elita kao svesno marginalizovanih. Ja, jednostavno, mislim da je reč o manjinskoj kulturi, političkoj manjinskoj kulturi, o manjinskoj kulturi uopšte, i ne smeta mi da delujem u okviru nje.

Uostalom, kada bi ta manjinska kultura bila toliko bezizgledna ona ne bi ni izazivala bes kakav izaziva. Zbog čega bi nešto što je marginalno, što je potpuno irelevantno toliko smetalo dominantnom političkom i kulturnom obrascu? Zbog čega bi ljudi koji se suprotstavljaju tom dominantnom obrascu i dominantnom mišljenju bili toliko subverzivni i toliko često etiketirani kao izdajnici i kao nepatrioti?

Dakle, treba imati razumevanja i za tu strategiju i čini mi se da u njoj ima mnogo više mesta za saradnju, za neku težnju ka opštem dobru, a manje za surevnjivost i konkurenciju.

ALEKSANDAR NENADOVIĆ

Čini mi se da je rađanje rubrike „Odjeci i reagovanja“ u Politici bila jedna vrsta pripreme radnje, inicijalne kapisle koja će dovesti do pretvaranja cele Politike u jednu vrstu Miloševićevog surovog agitpropa na kome bi mu i Suslov zavideo. Cela Politika je prerasla u jedan štab. Direktor tadašnje Politike, kao i neki kasnije, bili su u tom štabu ne kao novinari nego kao egzekutori. Tu počinje moje osećanje stida što sam bio u tom listu i što su oni bili deo sredine kojoj sam i sâm pripadao.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Kosovo je katapult koji je digao Srbiju i vezao je za Miloševića i politiku represije. Tako je počelo, tako se i završilo, i zbog toga je sada važno ići tim krugom da bi se videlo ne samo šta se dogodilo u Paraćinu nego šta se tim povodom dogodilo u redakciji Politike, u politici Srbije, kod Miloševića, u svim relevantnim institucijama, i šta su tim povodom činili ljudi koji su danas tu, među nama? Dosta ih još ima, Milošević je u Hagu, ali kod njega nema više nikakve tajne.

Nije cela Srbija ni tada ćutala i nije počelo njeno glasno govorenje samo s jednim datumom. To što je rađeno, na primer, u Beogradskom krugu koji je Lazar Stojanović spomenuo - mislim da je na to mislio kada je govorio o dvadesetak ljudi koji su možda i sada ovde. Na kraju, postoji ta knjiga, *Druga Srbija*, ona je tako davno izašla, ta dokumenta koja pokazuju da je postojala i drugačija Srbija. Mi danas moramo da razgovaramo, moramo da se pitamo gde smo, kuda idemo, šta se to događa. Ne smemo da se zatvaramo čak ni onda kad mislimo da nema nade, da ne možemo ništa učiniti.

Inače, ja sam taj na koga je gospodin Todorović mislio kada je rekao da se on ne slaže s tim da nije sve isto, odnosno da je još gore - ja sam rekao da ipak nije sve isto, da postoje ljudi i naponi koji pokušavaju da stvari pokrenu u drugom pravcu i mogao bih s tim u vezi da budem vrlo određen kada je reč o Politici.

Politika je još, da tako kažem, znak raspoznavanja kuda idemo ili ne idemo. Rekao sam kako se vlasti odnose prema njoj, šta se pokušava s njom, manipulacija je očigledna, ali ja znam da postoje u Politici ljudi, novinari, koji nisu činili zločine, koji nisu možda bili hrabri, ili su bili suviše mladi, ili nisu dovoljno shvatali - ne bi trebalo da ih onemogućimo da krenu u pravcu koji će izvršiti onu vrstu preobražaja u Politici da se i ta kuća može uključiti u preobražaj Srbije.

Ako je monstruozno padanje Srbije počelo u Politici - što se ovakvim studiranjem njene istorije pokazuje - možda baš tu treba da počne ona vrsta uspostavljanja dijaloga, u meri u kojoj je on moguć.

Meni često na pamet pada ona engleska poslovice da može biti još gore pre nego što bude bolje. Nemojte misliti da sam zaboravio da vidim ponešto od onoga što se događa, kao što je, na primer, taj skup studenata na Filo-

Fond za humanitarno pravo

zofskom fakultetu, kao što je ova nesreća sa Svetozarom Miletićem, kao što je, na kraju krajeva, mnogo drugih stvari koje se događaju i koje, kao jedna dodirna tačka sa ovim o čemu govorimo, ulaze u javnost na široka vrata. Ti koji su, da tako kažem, predstavnici prošlosti na najgori način. Recimo, Odbor za zaštitu Radovana Karadžića - od čela tog Odbora pa do dna - to je jedno strašno upozorenje. Ali, imam potrebu da kažem da u tim pokušajima ima i očajanja, a ne samo nade: kao što mislim da je dobro što mi razgovaramo priznajući svoje razlike. Meni nije smetalo što sam čuo drugačije, drugo mišljenje - dobro je što možemo da razgovaramo i na takav način, i tako treba da razgovaramo svi zajedno, uključujući naše prijatelje s Kosova.

Možemo se razlikovati u stvarima koje jesu relevantne i to je granica preko koje ne možemo - ali ako nećemo da razgovaramo, ako ne možemo da razgovaramo s nekim ko želi da razgovara a nije izvršio zločin, to nas, bojim se, može odvesti u onu vrstu političke getoizacije koja nikome neće doneti koristi. Može nas sukobiti sa svetom od kojeg zavisimo svi zajedno sve više, i zavisićemo sve dotle dok između sebe ne uspostavimo onaj odnos koji će nas oslobađati od te zavisnosti.

148

MILKA TADIĆ

Ako nam u ovoj fazi možda nisu potrebni Albanci, Bosanci i drugi - takozvani drugi - onda su, svakako, u priči o krivici i odgovornosti i te kako potrebni Crnogorci. Kao što znate, u sve smo zločine išli zajedno, istu smo politiku dijelili do 1997. godine, a tada su se desile neke promjene i jedini rat u kome nismo zajedno učestvovali bio je onaj koji je vezan za Kosovo 1999. godine. Iako je mitom o Kosovu, koji smo dugo dijelili sa Srbima, krenuo naš sunovrat, u Crnoj Gori, na žalost, još nema priča o rasvjetljavanju prošlosti, nema priča o zločinima, nema ideja o osnivanju komisija. I to je, prije svega, zbog toga što su mnogi od onih koji su učestvovali u zločinu i koji su u početku učestvovali u uzdizanju Miloševićeve vlasti i uništavanju bivše Jugoslavije, i danas u vlasti. Na žalost, u opoziciji su oni koji su do juče bili s Miloševićem.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Bojim se da ako Crna Gora, ako crnogorski intelektualci, koji su se svakako opirali ratu i koji su i ranih devedesetih bili protiv Miloševića, ako se oni ne uključe, Crna Gora bi mogla proći kao Austrija i veliki zločin rata počinjen na ovim prostorima vezivao bi se isključivo za Srbiju - što nije tačno.

Vi svi dobro znate da su Crnogorci u nekim stvarima i prednjačili u odnosu na Srbe, prije svega u zločinu oko Dubrovnika. Danas je crnogorska vlast proglasila saradnju s Haškim tribunalom i svijet smatra da postoji značajna razlika između Crne Gore i Srbije, odnosno savezne države. U tom smislu, međutim, iako su još u martu stigle zapečaćene optužnice protiv nekih generala koji su optuženi za zločine oko Dubrovnika, one nisu opečaćene sve dok to nije učinjeno u Hagu. Najveći apsurd jeste što je u zaboravu šta se desilo, šta je učinila, Crna Gora zaboravila da je njena uloga u razaranju bivše Jugoslavije bila presudna. Crnogorski glas je bio onaj četvrti glas u federaciji.

Dojučerašnji saradnici Slobodana Miloševića u Crnoj Gori danas su partneri demokratskoj vlasti u Srbiji, i dok se po Srbiji prekopavaju masovne grobnice, kojima je ta crnogorska opozicija podržavajući Miloševića dala značajan doprinos, oni u Crnoj Gori otvaraju neke priče o korupciji, kriminalu... O tim grobnicama se apsolutno ne govori.

S druge strane, kada govorimo o ovim stvarima koje su se dešavale u našoj štampi prošle decenije - koje su karakteristične kako za Politiku tako i za državnu štampu u Crnoj Gori - čini mi se da i danas u crnogorsko-srpskoj priči opet možemo u novim „Odjecima i reagovanjima“ prepoznati ono što smo tada vidali. Samo, danas su drugi akteri. Danas u „Odjecima i reagovanjima“ u Srbiji nema više mnogo priče o Slovencima, Hrvatima, a sve manje imate i Albance - Crnogorci su izbili na prvo mjesto. Tako je, na žalost, i u Crnoj Gori, jer i kod nas imate štampu koja ima izuzetno nacionalističke, mogli bismo reći čak i rasističke napise o Srbima.

I dok teče ta rijeka, oni koji reaguju na to šta se dešava i u crnogorskoj i u srpskoj štampi isto su kao i prošle decenije suviše slabi, suviše marginalni i gotovo da se uopšte ne čuju. Nama se ponavljaju stari filmovi upravo zbog toga što mi nismo na pravi način započeli ovu

Fond za humanitarno pravo

priču koja bi trebalo da se zajednički razriješi ovdje i u Podgorici. Zajednički smo stvorili tog monstruma i zajednički ga se moramo riješiti, a kada mi budemo imali prve rezultate, možemo razmišljati o otvaranju dijaloga s drugima.

SVETLANA SLAPŠAK

Prvo je pitanje - kako je počelo? Sinan Gudžević je pitao za hronologiju događaja, a ja se -koliko mogu - odvajam od istorije događaja jer me zanima druga vrsta istorije. Ali, zato što me zanima druga vrsta istorije mogu da se igram hronologijama; to je jedan od osnovnih postupaka nove istorije.

Dva su mogućna datuma za debatu - demonstracije albanskih studenata u Prištini 1981. godine, i drugi datum, koji je za promenu u kulturi veoma važan, godina 1984. i poseta Salinasa Prajsa Jugoslaviji. Ne znam da li se iko toga seća, ali to je trenutak kada su intelektualne elite zapravo kupile primitivizam, nenaučnost, neargumentovanost, besmisleni laž, idiotizam, šarlatanstvo - sve to u istoj vreći; to su kupile i prodale unapred kao identitet. Dakle, to je doista ključan događaj.

Druga primedba koja se tiče ove debate su „luzeri“, marginalci, manjinci. Svaki od tih - ja sam „luzere“ juče spomenula uglavnom u ironičnom kontekstu zato da bih podstakla razgovor vidi se jasno gde stojim - ali očigledno je da svaki od tih termina nekoga negde vređa i zato je vrlo važno da se o njima još jedanput nešto kaže.

Ne vidim da postoji neka veoma važna razlika između marginalnosti i manjinstva. Doduše, možda je manjinstvo dobilo epitet izdajstva, koji je vrlo neprijatan, ali nemojmo zaboraviti da su oni koji bi se više svrstali u marginalce ranije imali drugi epitet, kao anarholiberali i ekstremisti. Praktično, dve generacije su se negde srele u toku događaja, pa ja zaista ne vidim neku bitnu razliku između manjinskog i marginalnog. „Luzere“ sam uzela prosto kao ironičnu referencu na politički status i, na kraju krajeva, na status onih koji se vrlo dobro sećaju Koštunice i Đinđića iz neke ranije faze kada su ih prilično tetošili, pazili, cenili i sve ostalo.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Primedba Batona Hadžijua je vrlo zanimljiva jer se tiče toga kako se konstruiše Albanac - naravno, svaki, pošto je u suštini stvari čisti rasizam. U srpskoj kulturi figurira Albanac konstruisan onako kako je vladajuća ideologija to zahtevala. I, naravno, u tome možemo istraživati ispade protiv sistema, subverzije protiv sistema i glavnu liniju odgovornosti srpskih intelektualaca i naučnika. Jedan zabavan detalj iz „Odjeka i reagovanja“ koji pokazuje šta Srbi znaju o mitu o Kosovu: „Na Kosovu je počela njena srpska slava pobedom nad Vizantijom“. Dobro jutro srpska kulturo i mitu o Kosovu! Polovina ljudi pojma nema kada se govori o mitu o Kosovu, a pri tom srpski naučnici nisu uradili osnovni posao dekonstrukcije toga mita ni do dana današnjeg.

Koji su oblici konstrukcije Albanca? U romanu Mirjam pojavljuje se Albanac koji, za razliku od nadutog Crnogorca, ženi poklanja sebe celoga i to povezivanje žene i predmeta rasizma je tipično. To prepoznajete u mnogim kolonijalnim kulturama koje su imale problem kulturne imaginacije rasizma. Pitanje je, naravno, šta da radimo s takvim konstrukcijama koje su odraz određenog ideološkog sistema, kao što su, recimo, likovi Kapetan Leši, Vuk s Prokletija i ostali?

Šta da radimo sa Albancem u prozi Slobodana Selenića koji se temeljito konstruiše kao neprijatelj, kao nepopustljivi neprijatelj? Šta da radimo sa Albancima u prozi Svetlane Velmar-Janković, koji se isto tako konstruišu kao stalni, večni, tvrdi, nepopustljivi neprijatelji... To su sve likovi s liste, ako hoćete, domaćih zadataka srpskih intelektualaca. Zašto ovo sve govorim? Upravo zato da bih napravila kontrast s nastupom Dragoljuba Todorovića, da sve to ima pravi efekat ukoliko ima ljudi Srba koji su u stanju da kažu ja volim, osećam, ćutim, patim, trpim za Albancima i sa Albancima. Ukoliko te energije doživljenog, otvorene simpatije, otvorenog zalaganja, otvorene strasti nema, ako hoćete i ove analize nemaju baš mnogo težine.

Zato smatram da je potrebno i jedno i drugo. Opet ću vas razbesneti jednom paralelom, ali u Južnoj Africi se ništa ne bi desilo još dosta dugo vremena i Mendela bi proveo u zatvoru koju godinu više, i prevazišao bi čak i Adema Demaćija koji je ostao u zatvoru, kao što znate,

Fond za humanitarno pravo

godinu dana duže od njega, da nije bilo ljudi koji su bili u stanju da otvoreno iskažu svoju pozitivnu strast prema drugome.

SILVIJA PANOVIĆ-ĐURIĆ

Još pedesetih godina, kada se osnivao evropski Sud za ljudska prava, rečeno je da demokratske države ne postaju nacističke preko noći - prethodi im postepeno smanjivanje ljudskih sloboda i prava. To je rečenica koju ja jako volim. Ona pokazuje nešto što se na ovim prostorima vrlo dugo dešavalo: kada ljudima odjednom oduzmete sve, oni to osećaju, kada im svaki dan uzimate ponešto, prođe puno vremena pre nego što to osećaju. Drugi razlog zbog koga sam se javila je taj što je u nekoliko navrata pomenut i Hag, i juče u izlaganju gospodina Langa pitanje odgovornosti pred stalnim krivičnim sudom u Rimu, i sada, na svu sreću, Odbor za zaštitu Karadžića i Južna Afrika. Zašto sve to u istom kontekstu? Kada god zastupam svoj sud o Haškom tribunalu, povezujem ga sa Stalnim krivičnim sudom i s komisijama za istinu i pomirenje, zato što mislim da se na ovom prostoru jako puno manipuliralo ovim terminom.

152

Ako pogledate i analizirate novinska izlaganja ili izlaganja političara, uvek se kaže - mi smo protiv Haga ali jesmo za Stalni sud, pri čemu se, naravno, ne ponavlja pri glasanju za Stalni krivični sud da i on, gle čuda, predviđa izručivanje, odnosno predaju državljana Jugoslavije jednom međunarodnom sudu.

Na isti način mi se čini da većina pravnika manipuliše javnošću, i kad god odete na neku od tribina na kojoj razgovarate s ljudima o Tribunalu utvrdićete da se većina argumenata protiv Tribunala bazira na iskrivljenoj istini, ili na nečemu što je zaista očigledna laž. Ali, za to treba, naravno, biti pravnik. Problem je što običan građanin ne vidi razlog za sumnju kada mu profesor ustavnog prava kaže da je nešto protivustavno. Zato se meni jako sviđa potreba da se u budućnosti vratimo na pitanje šta je prećutkivanje, a šta je verodostojnost.

Zato se meni te komisije za istinu i pomirenje na ovom prostoru ne sviđaju - ako se, naravno, dovedu u pogrešan kontekst. Na početku se tvrdilo da će one za-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

meniti krivični progon, što nije u redu. One treba da posluže nečem drugom, o čemu je govorio i Lazar Stojanović i većina drugih ljudi danas - one treba da doprinesu ustanovljenju, uspostavljanju kolektivnog pamćenja, u smislu toga da dugujete i sadašnjim i budućim generacijama arhive. Ne spomenike herojima, nego arhive u koje bi buduće generacije mogle da odlaze i čitaju brojne i različite dokumente koji ne bi bili klasifikovani kao „nacionalna“, „državna“ tajna, „interes državne bezbednosti“, i to zato što su se zločini na prostoru bivše Jugoslavije uvek i sprovodili pozivanjem na neki viši interes. Tu se uvek negde gubi pojedinac.

Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi je uspeła - a to je nešto što niko na ovom prostoru neće da istakne - zato što se radilo o jednom čisto rasnom sukobu koji se malo razlikuje od nacionalnog neprihvatanja drugih ljudi. Tamo je bela manjina u jednom trenutku priznala da to nije u redu i osamnaest sati dnevno je svaki dan slušala iskaze onih koji su bili zločinci. Kada bi ovde neko svaki dan davao makar direktne prenose iz Haškog tribunala za sve one kojima se sudilo nezavisno od njihove nacionalnosti, možda bi javnost počela barem drugačije da misli.

Promenu mišljenja naroda uočila sam nakon priča o masovnim grobnicama zato što više niko nije imao hrabrosti da ustane i kaže: „To ne postoji“. Osim gospođe Mirjane Marković, koja je tvrdila da je to zapadna izmišljotina. Zaista sam došla u iskušenje da je pozovem da, kada se na proleće ponovo nastavi sa ekshumacijama koje su obustavljene zbog vremenskih prilika, dođe i vidi koliko je opipljiva ta zapadna izmišljotina.

Meni se čini da je pitanje uspeha izvansudskih istražnih komisija, kako ih je nazivao gospodin Žonet kada se time bavio i tvrdio da narod ima pravo na sećanje, u tome da se sve mora dokumentovati. U jednom trenutku sve se zaboravi i često se kaže da je radio u Ruandi odgovoran zato što je otvoreno propagirao genocid. Ne vidim veliku razliku između otvorenog i prikrivenog propagiranja genocida - to je isto. Polako ali sigurno na marginu odlazi i odgovornost predstavnika medija, i političara, i političkih stranaka. Slažem se samo s jednom stvari - nečinjenje je na isti način zločin i ne bih volela da se držimo izjave kako postoji veća

Fond za humanitarno pravo

verovatnoća da će pojedinac odgovarati za ubistvo jednog čoveka nego za masakr stotine hiljada. Iza toga se uvek nađe ono Paskalovo obrazloženje: „Da sam te ubio sa ove strane reke ja bih bio zločinac, ali pošto si ti sa suprotne strane reke, ja sam heroj!“.

ĐOKICA JOVANOVIĆ

Ne bolujem od bolesti koja se zove mit o državi i ne bolujem od bolesti koja se zove zastave i himne. Zastupam mišljenje da ukoliko Albanci u državno-pravnom smislu ne žele da žive u Jugoslaviji - to je njihovo legitimno pravo i ono se mora priznati. Ali, i te kako sam zainteresovan - iz ovoga što sam rekao jasno je da mi je lično potpuno svejedno kolika će biti Srbija - za to *kakva* će Srbija biti. To je ono suštinsko pitanje koje, naravno, i sebi postavljam, a postavljam ga i kao građanin. Takođe mislim da je uvođenje himne „Bože pravde“, oprostite mi na izrazu, zaista budalaština. Lično nisam ni monarhist, nisam ni nacionalist da bi mi ta himna odgovarala, trudim se da po nacionalnosti budem koliko god to mogu čovek, na tragu one misli onog pametnog Francuza koji je poodavno rekao da je čovek nužno, a Francuz sasvim slučajno.

Dakle, to su bile pretpostavke, ili to je bilo stanovište s koga sam postavio pitanje da li je dijalog moguć. Ne mislim da je identitet ili polazna tačka iz koje treba krenuti u dijalog ono što u političkom smislu čini Čović, ili što čini oligarhija u nastajanju u Beogradu. Mislio sam na pokušaj jednog elementarnog građanskog dijaloga i, upravo s tog stanovišta, na potrebu da u tom dijalogu razmotrimo na najelementarniji način pitanje odgovornosti za ovo što se dešavalo, za ovo što se dešava i, bojim se, za ovo što se sluti da će se desiti.

Problem će se razrešiti onoga časa kada u medijima na našoj televiziji bude emitovana serija emisija o kulturi Albanaca, o kulturi Hrvata, o kulturi Bošnjaka i o kulturi Slovenaca. Kada Politika bude objavljivala takve feljtone - možda će se tek tada nazreti znak mogućeg početka dijaloga. I, na kraju, dozvolite mi da se našalim. Ako su zaista Srbi najstariji narod na svetu, kako kažu neke knjige, onda će biti da se sada nalazimo u fazi staračke demencije, što mene veoma plaši.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

DUBRAVKA VALIĆ-NEDELJKOVIĆ

Na žalost, odmah mogu da razuverim kolegu: na elektronskim medijima takvih serija neće biti. Sa stanovišta Komisije za izradu novog zakona o radiodifuziji, šansa manjina da imaju svoj glas na elektronskim medijima biće mnogo manja nego što je to danas, uprkos tome što je naša zemlja ratifikovala sve dokumente kojima podržava nacionalne manjine i, posebno, njihova kulturna prava. Svi koji ovde sede znaju da je jedno od osnovnih kulturnih prava - pravo na javno informisanje i pravo na govor na sopstvenom jeziku, kako u medijima, tako i u obrazovanju, javnoj komunikaciji, itd.

Glasovi poslanika koji su kreirali Zakon o radiodifuziji bili su nedavno na javnoj raspravi u Vojvodini vrlo jasni; postavili su pitanje zašto na mađarskom jeziku Radio Novi Sad ima, na primer, odnosno treba da ima dvadeset i četiri sata programa, kad je to suviše? Evropski standardi govore da treba dati informativnu emisiju od petnaest, dvadeset minuta, a sve ostalo svaka zajednica, grupa građana, treba samostalno da finansira! Kada je ministar za nacionalne manjine pokrajinske vlade pokušao da objasni da se, po konvencijama koje je Jugoslavija potpisala, nacionalnim manjinama ne mogu uskratiti već stečena prava, rečeno je da nije reč o uskraćivanju prava nego o „premodeliranju“.

Kada su 1988. i 1989. godine prvo osvojeni mediji nacionalnih manjina u Vojvodini, o tome niko nije pisao. Ti mediji su uništeni po onoj finoj formuli koju je neko juče spomenuo, meni se jako dopala: diverzija pa okupacija, ili diverzija ili desant, svejedno. Dakle, prvo je izvršen desant na sve medije nacionalnih manjina u Vojvodini, zatim njihova okupacija koja, na žalost, uglavnom i danas traje. Iz Beograda su slani glavni i odgovorni urednici u medije na srpskom jeziku, kao što je novosadski Dnevnik, ne bi li se prosvetlili novinari koji su radili u tim javnim medijima.

Prošlo je deset godina, imamo novu situaciju, prave se novi zakoni, ali na žalost u medijima na jezicima nacionalnih manjina se nije mnogo šta promenilo. Čini se da je situacija tu i lošija nego što je bila. Prvo su uništeni izdavači koji emituju program na jezicima nacionalnih manjina, svi ti programi su bačeni na jedan kanal i, u

Fond za humanitarno pravo

stvari, fizički su smanjeni. Sada se, evo, govori i o drastičnijem smanjivanju mogućnosti da se govori na jezicima nacionalnih manjina. Zašto ja to ovde kažem? Kažem zbog toga što će se taj model očito ponoviti na vojvođanskim medijima iako su oni veoma značajni za negovanje kulture i jezika. Razotkrivanjem modela i mehanizama u skladu s kojima je to rađeno pre deset godina i na koji su način mediji sistemski okupirani, mogli bismo bolje da prepoznamo ovo što nam se danas dešava i da ranije reagujemo, a ne tek kada se ukažu posledice.

SRĐAN DVORNIK

Za razliku od niza ranijih diskusija, veliki je napredak to što smo vrlo hladnokrvno prihvatili činjenicu da koliko god se zaklinjali u svoje nepripadanje nacionalizmu, suprotstavljanje i tako dalje, ne možemo izbjegnuti to da govorimo kao ljudi iz različitih zajednica. Svakom će se prije ili kasnije negdje omaknuti „mi iz Hrvatske“, ili „mi Hrvati“, ili „ja kao Srbin“, ili tako nešto, jer je to dio priznavanja realiteta iz kojeg govorimo i dio odgovornog odnosa prema njemu.

Odgovornost, za razliku od krivice, može biti kolektivna, možemo dijeliti teret onoga što će se s našim zajednicama i između njih dogoditi i, jednostavno, vidim da je ta stvar nekako „sjela“. E, sada, u vezi sa odgovornošću samo bih se s dvije teze vratio na povod cijelog ovog skupa. Odgovornost u ovoj sferi o kojoj mi govorimo, naime javno komuniciranje vrlo specifičnog tipa, odgovornost onih koji to donekle spoznaju, koji vide što se događa – bez obzira na stupanj umnosti koju pripisuju sebi ili pristaju da im bude pripisana – ta se odgovornost, zapravo, svodi na neku vrstu poticanja društvenog učenja.

Dobili smo sjajnu, očigledno vrhunski priređenu dokumentaciju o nečemu što je kondenzat jednog tipa javnog govora, a da bi to zadobilo pravo značenje potrebno je konkretizirati što znači ta odgovornost za javnu riječ? Slažem se s time da se i direktne i indirektne linije, itd. podjednako mogu smatrati osnovama za odgovornost, i to onu krivičnu do najtežeg stepena ne samo ratnog zločina nego običnog kriminala. Međutim, da bi interpretacija

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

postala činjenica treba naći paralele, naći korelacije, naći čak i interakcije između toga što je govoreno i što je činjeno - taj veliki posao tek predstoji.

Meni je, naravno, lako pričati jer ja sam u zemlji za koju važi ovo što je Milka Tadić kazala za Crnu Goru - prijeti nam jedna vrsta austrijanizacije, da pod daleko prevladavajućim i konkretnim, lakše odbranjivim autoimidžem žrtve bude zabašurena odgovornost za tu neku paralelu onoga što se nekad zvalo denacifikacija.

Tamo gdje postoji čist slučaj, gdje je odnos agresivnosti i defanzivnosti rata i nasilja puno jasniji i saglediviji, tu treba pokazati i prokazati vezu govora s realnim zločinima, aktima teškog nasilja. Prema tome, ovo sâmo ništa ne govori ako se ne spozna, ako se ne ispostavi, iskaže ta veza.

Konačno, nešto što je samo dotaknuto u pitanju Nebojše Popova na koje sam se jučer probao odazvati - da se vide odnos i evolucija tih kolektivnih svijesti prema etničkom šovinizmu u raznim dijelovima ondašnje Jugoslavije, da se sagledaju odnosi i veze zarad pokušaja podsticanja procesa društvenog učenja iz ovakvih spoznaja. Bilo bi interesantno - tvrdim potpuno neodgovorno jer nisam sâm netko tko može ponijeti i minimum tereta takvog istraživanja, niti sam kompetentan za to - pratiti kako su signali koji su, recimo, dolazili iz rubrike „Odjeci i reagovanja“ ili iz toga tipa govora, ali signali s najviših nivoa institucija - bilo kulturnih, bilo intelektualnih, bilo političkih - kako su i koliko spremno dočekivani s tzv. drugih i trećih strana? Kako im je i koliko spremno vrlo prijateljski uzvraćeno na isti način, kako je ta uzajamna facilitacija dovela do toga da se zavrti jedna virtualna realnost. U njoj su slike koje su cirkulirale oko djelovale strahovito konkretno i realno zato što su sve strane, zapravo, govorile u biti istim jezikom. Kreirale su nešto u čemu su svi imali izgovore za sve što su željeli uraditi. Pa i više od toga.

I, napokon, kako je ono što je samo naizgled djelovalo kao destabilizirajući pohod jednog šovinistički legitimiranog rukovodstva na druge, zapravo imalo prije svega vrlo stabilizirajuće efekte na druge? I obratno.

Fond za humanitarno pravo

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Htela bih da postavim samo jedno pitanje ovom skupu iritirana upravo onim čime gospodin Dvornik nije; naprotiv, dopalo mu se što se uvek pojavi ta potreba da se kaže odakle smo: nije se pojavila potreba da se kaže odakle smo, nego da se kaže ko smo. Nemam nikakav nacionalni identitet, to me ne interesuje, imam negativan stav prema nacionalizmu, prema srpskom nacionalizmu primarno, i moje pitanje glasi da li je moguće da se na jednom ovakvom skupu smatra da je polazna pretpostavka za razgovor o krivici i odgovornosti polazak od sopstvenog nacionalnog identiteta? Ja smatram da nije i da ne sme da bude, ali se pokazuje. To je učinilo da se u jednom trenutku osetim gotovo kao uljez ovde; ja ne mogu da kažem „ja sam Srpkinja“, „ja sam Hrvatica“, ja prosto nemam tu vrstu identiteta, i odjednom mi se čini da sam odavde izbačena kao neko ko nema pravo da govori o krivici i odgovornosti.

158

SRĐAN DVORNIK

Mene se zločini koje su Hrvati, braneći svoju domovinu, učinili nad drugima tiču puno više nego što me se tiču žrtve koje je izazvala ta druga strana.

Ja od te kolektivne odgovornosti ne mogu pobjeći premda, inače, u šali svim prijateljima zabranjujem da - ako negdje iz nekog taktičkog štosa kažem „mi iz Hrvatske“ ili „mi Hrvati“ - ikome kažu javno da sam ja tako nešto rekao. Isto tako mi je strana ta nacionalna, ne nacionalistička, nacionalna identifikacija...

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Mene jedino zanima srpski nacionalizam, ovo je moja sredina. Nije reč o tome, naprotiv: mene zanima da li može o krivici i odgovornosti da se razgovara a da se ne polazi od sopstvenog nacionalnog identiteta? Da li mogu ljudi o tome da razgovaraju, građani, pojedinci pod imenom i prezimenom, po strukama... Zašto bi nacionalni identitet bio bitan za ovaj razgovor?

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

NATAŠA KANDIĆ

Na najbolji ste način oboje pokazali u čemu je stvar: Olivera Milosavljević kada je rekla čime se bavi, a Srđan Dvornik kada je rekao da smatra najvažnijim zadatkom upravo da se bavi onim što je počinjeno u Hrvatskoj u ime odbrane hrvatske države. Mislim da je stvar potpuno jasna, o tome razgovaramo. Drugi je nivo, koji niko apsolutno ne spori niti ga dovodi u pitanje, razgovor intelektualaca ili jedan stručni razgovor na temu odgovornosti i krivice.

DUŠAN ČIZMIĆ-MAROVIĆ*

Snažno bih podržao ovo o čemu je govorila gospođa Latinka Perović. U Hrvatskoj imenuju za gradonačelnika čovjeka koji je do sada najočitije i najjavnije propagirao ustašku retoriku! Javno, pred stotinama tisuća ljudi! U sjeni tog nećkanja HSLŠ-a, poglavarstvo koje ga imenuje ili ne imenuje predložilo je za počasnog građanina Antu Gotovinu, koji je u bijegu pred optužnicom Haškog suda. No, bez obzira na to, ne mislim da u ovih godinu i po Račanovih dana ništa nije napravljeno.

Mislim da je neophodna novinarska suradnja u širem smislu, ne samo feralovska - Feral ima najbolju jugoslovensku suradnju, ali Feral u Hrvatskoj propagira isključivo snagu manjinskog diskursa. Niz drugih glasila u Hrvatskoj u ovom trenutku, na različitom nivou i iz različitih razloga, spreman je na viši stupanj žurnalističke suradnje. Što se ljudi tiče, mogu samo reći za sebe da sam spreman i mislim da je to realnije, bez obzira na nekoliko upozorenja da bi trebalo navodno najprije pomesti stvari u vlastitoj kući, itd. Mi prihvaćamo granice koje su odredili drugi. Mislim da to nije dobar rezon, nije presudno da li ste dovršili posao i u tom kontekstu je moguća puno intenzivnija suradnja medija.

* Nepouzdan identifikovan učesnik u raspravi. - Red.

Fond za humanitarno pravo

VERAN MATIĆ

Ovaj skup je napravio nekoliko pomaka, svakako jedan od bitnijih je da su ovde sa nama Nadira Vlasi i Baton Hadžiju, prvi put da na ovom nivou imamo goste s Kosova i ja im se na tome zahvaljujem.

Od izuzetne važnosti je da ove procese radimo svi zajedno, a ne svako posebno. Evo, sada sam ovde glasao za Feralov *Shit of the week*, glasao sam za deseti predlog: Mladen Švarc izjavljuje - veseliti se danas predaji Slobodana Miloševića kozmokratskim bogovima znači samo potvrditi legitimaciju Haga u najavljenim predstojećim progonima hrvatskih vojskovođa.

Ne slažem se sa svima onima koji govore da smo na margini i da je margina ono što je ovde u Beogradu urađeno - a znam i neke druge sredine šta je sve rađeno na planu suočavanja sa sopstvenom prošlošću. Naprotiv, mislim da do sada nije zabeleženo da u tako kratkom vremenskom periodu posle, a i za vreme tih sukoba i ratova bude toliko učinjeno. Fond za humanitarno pravo je institucija koja možda u okolini nema sličnu mogućnost za komparaciju sa onim što su učinili iz nekih drugih institucija.

B92 je uveo specijalizovane programe jednom nedeljno i na televiziji i na radiju, i nikako se ne može reći da je marginalno ako vi možete da pokrijete 40-50 hiljada ljudi koji slušaju emisiju o zločinu u selu Čuška. U njoj je Nataša Kandić bila gost, posle emisije se vodila debata i napravljen je jedan izuzetan dokument, a i sama debata je posle toga pokazala da postoji određena doza spremnosti za razgovor na te teme. Međutim, želim da upozorim kako uskoro možemo biti marginalizovani i mislim da je priča o masovnim grobnicama u Srbiji dobar primer za to: postoji ozbiljna doza političkog funkcionalizovanja i upotrebe tih masovnih grobnica, odnosno otkrivanja različitih slučajeva.

Videli smo da se već nekoliko meseci o tome ozbiljno čuti, i ne samo o tome nego i o mnogim drugim slučajevima, i ja to osećam i na svojoj koži. Političari kojima smo pomogli da dođu na vlast sada znaju da šalju poruke tipa: „Ko će vas iz B92 braniti ovde u Srbiji ako i dalje nastavite da pričate o tome da su Srbi zločinci?“. Znači, mi ćemo doći u situaciju da više nemamo ni poli-

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

tičke saveznike, a za vreme Miloševića smo imali neke političke saveznike, iako je i to bila određena vrsta funkcionalizacije.

Već dugo smo pod tenzijom predstavnika nove vlasti, a to je eksplodiralo kada je srpski premijer Zoran Đinđić rekao da će nas odlikovati, ali da nećemo dobiti frekvencije. Od tada je priča potpuno otvorena - mi nećemo dobiti mogućnost da pokrивamo celu Srbiju svojim signalom, nećemo dobiti ni ordenje, naravno, jer je to jedna zgodna dosetka i pokušaj pravljenja alibija. Postoji mogućnost da ono što radimo postane teret nama samima u medijima jer se nova vlast apsolutno uklopila u kulturni model koji je formirao Milošević i može se dogoditi da će nam se nametati kriterijumi surove komercijalizacije u kojoj neće biti mogućnosti za bilo kakve ozbiljne rasprave. Sve češće ljudi koji dolaze ovde sa Zapada kažu da moramo postati konkurentni, praviti bolji program, biti konkurencija Pinku. To je apsurd, jer mi moramo da pravimo lošiji program da bismo postali konkurencija Pinku.

Ovde ne postoje naznake društvenog konsenzusa o tome kakve mi medije želimo, da li ti mediji treba da pomognu izgradnju demokratskog društva u čijoj je osnovi upravo suočavanje s prošlošću. Novi su ratovi pred nama, plašim se da je tačno ono što je kolega Nenadović rekao - da će nam biti gore da bi možda bilo bolje - da moramo tako nešto da očekujemo. U isto vreme mislim da je pouka Nebojše Popova da smanjimo ambicije i da ih realno planiramo veoma važna u kontekstu upozorenja koja sam izrekao.

Mi trenutno radimo šest ili sedam filmova u regionalnoj koprodukciji. Mi ne možemo raditi Zapadnu Slavoniju bez Ferala i, u stvari, Zapadnu Slavoniju radimo s Feralom, Drago Hedl će raditi, ne možemo raditi Loru bez Stine, jedan kolega će iz Stine raditi zajedno s nama, itd. Ne možemo raditi Sjeverin, Štrpce, itd. bez ljudi iz regiona. A koliko je reč o političkoj funkcionalizaciji neki će se setiti, ne znam da li su neki bili ovde na jednoj od konferencija pre dva meseca kada je Šefko Alomerović isprovocirao ministra policije Dušana Mihajlovića da kaže: „Evo, daću dosijee o Sjeverinu, sve je poznato samo su nam nedostupni izvršioc, daću Radiju i Televiziji B92 da oni to objave!“. Do danas nismo dobili

Fond za humanitarno pravo

te dosijee, iako ja svakog dana zovem jer nam je izuzetno važno da počnemo snimanje dokumentarnog filma.

Bio je veliki izazov posle 5. oktobra ući ili ne u neke političke strukture, biti deo nekakve vlasti, mnogi se tome nisu oduprli a ovde postoji zaista veliki broj institucija i pojedinaca koji su ostali na svojim pozicijama. Oni će i dalje kontrolisati stepen demokratizacije, stepen ostvarivanja ljudskih prava i svega onoga što smo želeli ovih proteklih deset do petnaest godina.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ZAKLJUČNE REČI

NATAŠA KANDIĆ

Sadržaj naših razgovora ukazuje da su za ozbiljno razmatranje pitanja odgovornosti potrebni uslovi, a jedan od preduslova je postojanje građe. Zato treba da nastavimo s prikupljanjem činjenica i da ih učinimo dostupnim javnosti, pojedincima i institucijama koji mogu dalje da tu građu koriste na dobar način u odnosu prema neposrednoj prošlosti. Naši razgovori su ukazali da je vrlo važno pitanje strategije ponašanja u odnosu na tu neposrednu prošlost. Jedna je stvar iznositi činjenice u javnost u pokušaju stvaranja uslova za javno znanje, a drugo su razni metodi kojima treba da kreiramo te uslove.

Demonstrirali smo metod koji do sada ovde nije viđen, neposredno svedočenje dvoje ljudi nakon završetka rata o toj neposrednoj prošlosti. Iako se činilo da to nije bilo u najneposrednijoj vezi - na primer, juče je izgledalo da je to u kontekstu današnjeg razgovora - meni se čini dragocenim upravo što smo, pored dokumenta koji smo imali, građe „Odjeka i reagovanja“, bili u prilici da čujemo neposredno svedočenje urednika Kohe ditore i urednika Alema.

Ono što ostaje iza ovog skupa jeste da kreiramo strategiju i da počnemo da je praktikujemo. Radio i televizija B92 dobar su primer za to kako treba iznositi činjenice u javnost, ostaje nada da će biti što više činjenica u javnosti, da bismo mogli da utičemo na stvaranje javnog znanja, i samim tim će se lakše postaviti pitanje njihovog priznavanja.

Videli smo pomak kada je priznato da postoje masovne grobnice, ali posle tog pomaka, kao što kaže Veran Matić, imamo nekoliko meseci ćutanja, ni danas ne znamo ko su ljudi u masovnim grobnicama, kako se oni zovu. Znamo objektivno, ali retki su oni koji su imali prilike da prate ekshumaciju, a zbog zakonskih ograničenja ne mogu to da saopšte pa javnost ne zna ko su ti ubijeni ljudi, šta im se dogodilo, ko ih je i po čijim naredbama ubio. Državni organe to znaju, ali ćute.

Sledeći skup neće se ticati medija, uticaja i posledica koje su mediji, određene rubrike, određena uređivačka

Fond za humanitarno pravo

politika imali, ali imaćemo opet dokument jer dokumenti mogu ozbiljno da doprinesu prevladavanju prošlosti. U dilemi sam u vezi s predlogom da treba sami prvo da sednemo da objasnimo, da utvrdimo šta se to dogodilo ovde, da utvrdimo odgovornost Srba i Crnogoraca. Mislim da te sve stvari mogu da teku uporedo. Ukoliko mi građu učinimo dostupnom drugima, ukoliko postane pravilo da je građa otvorena, onda to doprinosi i utvrđivanju odgovornosti, razgovoru ili priznavanju - razgovoru o prećutkivanju, o otvaranju pitanja koja su bila pokrivena ćutnjom na nacionalnom nivou.

Neke stvari, delatnosti, procesi treba da idu uporedo i na nacionalnom i na regionalnom nivou. Nama ste vi iz Zagreba, Prištine, Novog Sada bili potrebni ne zato što hoćemo svedoke da o ovome govorimo, već zato što imamo dosta zajedničkog, dosta zajedničkih pitanja koja se tiču odgovornosti i mislim da se u budućnosti rasprava o odgovornosti može razviti ukoliko se mi složimo o nekoliko važnih pitanja na regionalnom nivou i usredredimo pažnju na bavljenje njima. Srđa Popović smatra da se moramo ozbiljno baviti uzrocima raspada bivše države, i to je tačno; mi smo svi imali jednu državu koja je stvarana jako dugo, a vrlo lako se raspala. Bitno je da na regionalnom nivou postoji naša saglasnost o tome koja su to pitanja kojima ubuduće treba ozbiljno da se bavimo i kojim istraživanjima ćemo doći do toga da smo, zapravo, saglasni. I ta saglasnost može da otvori dalju komunikaciju na regionalnom nivou. Sinan Gudžević je sinoć bio zapanjen kada je čuo da su s Kosova urednik Kohe ditore i urednica Alema prvi put došli u Beograd. Srđan Dvornik je na to rekao - „nepostojeća komunikacija“.

Problem je kako se probiti, kako stvoriti uslove u kojima će se ljudi smatrati slobodnim da komuniciraju. Batonu Hadžijuu nije bilo jednostavno da dođe u Beograd, to je posebno velika odluka ako se zna situacija na Kosovu. Kosovo je veoma izolovano, usmereno na lokalne događaje, komunikacija s pojedincima i ljudima, pa i prijateljima u regionu je minimalna, kao i da ne postoji.

Pozdravljam vas do sledećeg ovakvog skupa, a isto tako očekujemo da u Zagrebu, Novom Sadu, Prištini, Sarajevu bude ovakvih skupova. Najbolji kraj je ako autori ovog dokumenta uzmu reč.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

ALJOŠA MIMICA

Završiću samo u dve reči. Pre neki dan me je sreo jedan kolega na hodniku Filozofskog fakulteta i grdno me naružio što se bavim „Odjecima i reagovanjima“. Šta će ti, pobogu čoveče, ti „Odjeci i reagovanja“, mani se toga i vrati se ozbiljnijim stvarima! To je idealno-tipska situacija, idealan tip nezainteresovanog intelektualca.

Međutim, nakon ova dva dana vidim da taj posao nije bio tako zaludan, zahvaljujući pre svega vašem učešću, idejama i analizama koje su bile podstaknute ovom našom knjižicom i CD-om, tako da ću tom mom kolegi kada ga susretnem ove nedelje na Fakultetu reći da bih bio srećan kada bi na promociju neke njegove knjige pod naslovom, na primer, *Pojam xy u filozofiji xy* došlo ovoliko ljudi i ovako plodno razgovaralo. Ovo je način da u ime Radine Vučetić, moje mlade saradnice (juče su nas u novinama nazvali „tandemom“), zahvalim svim učesnicima. Hvala.

Fond za humanitarno pravo

BIOBIBLIOGRAFIJE UVODNIČARA

Radina Vučetić (1972, Beograd). Diplomirala 1998. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Katedri za istoriju Jugoslavije. Magistrirala 2002. na istom Fakultetu, na Katedri za opštu savremenu istoriju, s temom „*Cvijeta Zuzorić*“ - evropsko u kulturi beogradskog građanstva 1918-1941. Zaposlena u Institutu za noviju istoriju Srbije. Priprema doktorsku tezu pod naslovom *Amerikanizacija kulturnog života Beograda 1945-1980*. Pored monografije i CD-a „*Vreme kada je narod govorio*“: rubrika „*Odjeci i reagovanja*“ u listu *Politika* (juli 1988 - mart 1991, u koautorstvu sa Aljošom Mimicom), objavila niz stručnih radova u domaćim i inostranim časopisima i drugim naučnim publikacijama.

Aljoša Mimica (1948, Beograd), sociolog i prevodilac, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu. Osim brojnih članaka u domaćoj i stranoj periodici, objavio, između ostalih, knjige: *Ogled o srednjoj klasi* (1983), *Radikalna sociologija* (1991), *Pogled unazad. Monteskeje, Tokvil, Dirkem* (1995), *Tekst i kontekst. Ogledi o istoriji sociologije* (1999). Zajedno sa Ivanom Čolovićem priredio zbornike *Druga Srbija* (1992) i *Intelektualci i rat* (1993). S francuskog jezika preveo i predgovorima opremio niz klasičnih dela iz sociologije i političke filozofije, kao što su Dirkemovi *Elementarni oblici religijskog života* (1982), Monteskejev *Duh zakona* (1989), Tokvilov *Stari režim i revolucija* (1994), itd.

Stjepan Gredelj (1953, Skoplje), sociolog, viši naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu. Objavio autorske i koautorske knjige: *S onu stranu ogledala* (1986); *Veliko spremanje radija* (1998); *Vodič ka kreativnoj komunikaciji* (koautorke Zdenka Miliwojević, Dragana Ilić i Aleksandra Pejaković 1997); *Mediji u Srbiji: slobodni i oslobođeni, septembar-decembar 2000* (koautorica Mirjana Todorović, 2001). Osim toga, objavio stotinak naučnih članaka, rasprava i ekspertskih analiza u zemlji i inostranstvu u oblastima opšte sociološke teorije, sociologije politike, istraživanja javnosti, medija, vrednosnih orijentacija.

Odjeci i reagovanja - Okrugli sto

Nebojša Popov (1939, Zrenjanin), diplomirani pravnik i doktor sociologije, viši naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Autor više naučnih radova: *Partija (SKJ), vlast i samoupravljanje* (1966), *Društveni sukobi - izazov sociologiji* (1983), *Contra fatum* (1989), *Križa međuratnog jugoslovenskog društva* (1989), *Jugoslavija pod naponom promena* (1990), *Srpski populizam* (1993), *Republikanac* (1994). Jedan od osnivača, glavni i odgovorni urednik časopisa *Republika*. Priredio zbornik *Srpska strana rata* (1996).

Olivera Milosavljević (1951, Beograd), vanredni profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta. Držala predavanja na više univerziteta u Nemačkoj i Austriji i učestvovala s referatima na međunarodnim naučnim skupovima u Zigeni (Nemačka), Pečuju (Mađarska), Berlinu (Nemačka), Zagrebu (Hrvatska)... U školskoj 1999/2000 i 2000/2001. vodila kurs na Alternativnom akademskoj obrazovnoj mreži (AAOM). Radovi su joj prevedeni na nemački, francuski, engleski i mađarski jezik. Objavila, između ostalog: *Radnički saveti u Beogradu 1949 -1953* (1983); *U tradiciji nacionalizma. Stereotipi o „nama“ i „drugima“ kod srpskih intelektualaca u XX veku* (u štampi); „Centralizam“ i „republikanizam“, *Sociologija* (2002); „Jugoslavija kao zabluda“ i „Zloupotreba autoriteta nauke“, *Srpska strana rata* (1996); „Ideologija ‘neprijatelja’ u prvim i poslednjim godinama komunističke Jugoslavije“, *Sociologija* (3/1996); „Nacionalizam u službi politike moći“, *Sociologija* (2/1999); „Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi“, *Nova srpska politička misao* (1-2/1999).

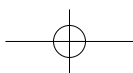
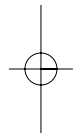
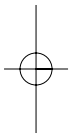
Ivan Čolović (1938, Beograd), etnolog. Godine 1971. osnovao biblioteku *XX vek*, koju uspešno vodi do danas. Diplomirao i magistrirao na Filološkom fakultetu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U svojim delima pretežno se bavi problemima književnosti, urbane etnologije, etnolingvistike i političke antropologije. Neke od njegovih knjiga su *Književnost na groblju, Divlja književnost, Erotizam i književnost, Bordel ratnika, Kada kažem „Politika“*, itd. Dobitnik je Herderove nagrade, jednog od najuglednijih svetskih priznanja za naučni i umetnički rad.

Fond za humanitarno pravo

Latinka Perović (1933, Kragujevac), istoričarka. Diplomirala i magistrirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, magistrirala i doktorirala na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Do 1972. godine bila na visokim političkim funkcijama u Srbiji i SFR Jugoslaviji. Iz političkog života uklonjena 1972. godine, s tadašnjim političkim rukovodstvom Srbije, zbog „liberalizma“. Bavi se istorijom ideja u Srbiji u drugoj polovini XIX veka i istorijom srpsko-ruskih veza. Pored nekoliko zbornika radova o modernizaciji u Srbiji, te niza članaka i studija, objavila, između ostalih, i knjige: *Planirana revolucija* (1988), *Zatvaranje kruga* (1991), *Srpski socijalisti XIX veka* (1995), *Ljudi, događaji, knjige* (2000). Uređuje časopis *Tokovi istorije*, kao i biblioteku „Sveočanstva“ Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.

Svetlana Slapšak (1948, Beograd). Profesor na post-diplomskim studijama za humanistiku u Ljubljani. U Beogradu završila klasičnu gimnaziju, studije klasične filologije, magistrirala i doktorirala na klasičnim studijama. Autor brojnih naučnih i esejističkih članaka i knjiga, među kojima su *Svi Grci nazad!* (1985), *Ogledi o bezbrižnosti: srpski intelektualci, nacionalizam i jugoslovenski rat* (1995) *Women's Discourses, War Discourses* (ured., 1999), *Ženske ikone XX veka* (2001), itd.

**Fond za humanitarno pravo redovno i sistematski sprovodi istrage o kršenju ljudskih prava u Srbiji, na Kosovu i u Crnoj Gori.
Brani slobodu mišljenja i izražavanja, pravo na život i fizički integritet, ravnopravnost pred zakonom i jednaku zaštitu pred sudovima, kao i druge vrednosti civilnog društva.
Od osnivanja, 1992. godine, Fond istražuje ubistva, nestanke, silovanja, diskriminacije i druge povrede međunarodnog humanitarnog prava do kojih je došlo u vreme oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji.**

Pod Lupom

Praksa kršenja ljudskih prava u vreme oružanog sukoba (1995)
Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori (1996)
Ljudska prava 1991-95 (1997)
Postupanje organa (1997)
Policija protiv protesta (1997)
Suđenja za ratne zločine (2000)
Otmice i nestanci ne-Albanaca na Kosovu (2001)
Otpor u nadležnosti policije (2001)

Dokumenta

Haški Tribunal I - Optužnice (1997)
Politička prava i slobode - Izabrane presude Evropskog suda za ljudska prava (1997)
Pravo na život i slobodu - Izabrane presude Evropskog suda za ljudska prava (1998)
Ljudska prava za svakoga (1998, reprint 2000)
Dečija prava (2000)
Pravično suđenje, priručnik (2000, reprint 2001)
Haški Tribunal II - Optužnice (2001)
Vreme kada je narod govorio (2001)
Haški Tribunal III - Osnovna dokumenta (2001)
Kako viđeno, tako rečeno I (2001)
Kako viđeno, tako rečeno II (2001)
Dečija prava (2001)
Haški Tribunal IV - Presude/Duško Tadić (2002)

**e-mail: office@hlc.org.yu
web site: www.hlc.org.yu**

Izdavač:

Fond za humanitarno pravo

Za izdavača:

Nataša Kandić

Priredili:

Jelka Jovanović

Bojan Tončić

Redaktor:

Aljoša Mimica

Grafičko oblikovanje:

Dejana i Todor Cvetković

Štampa:

Publikum

Tiraž:

Beograd, 2002

Copyright © 2002. Fond za humanitarno pravo

ISBN

